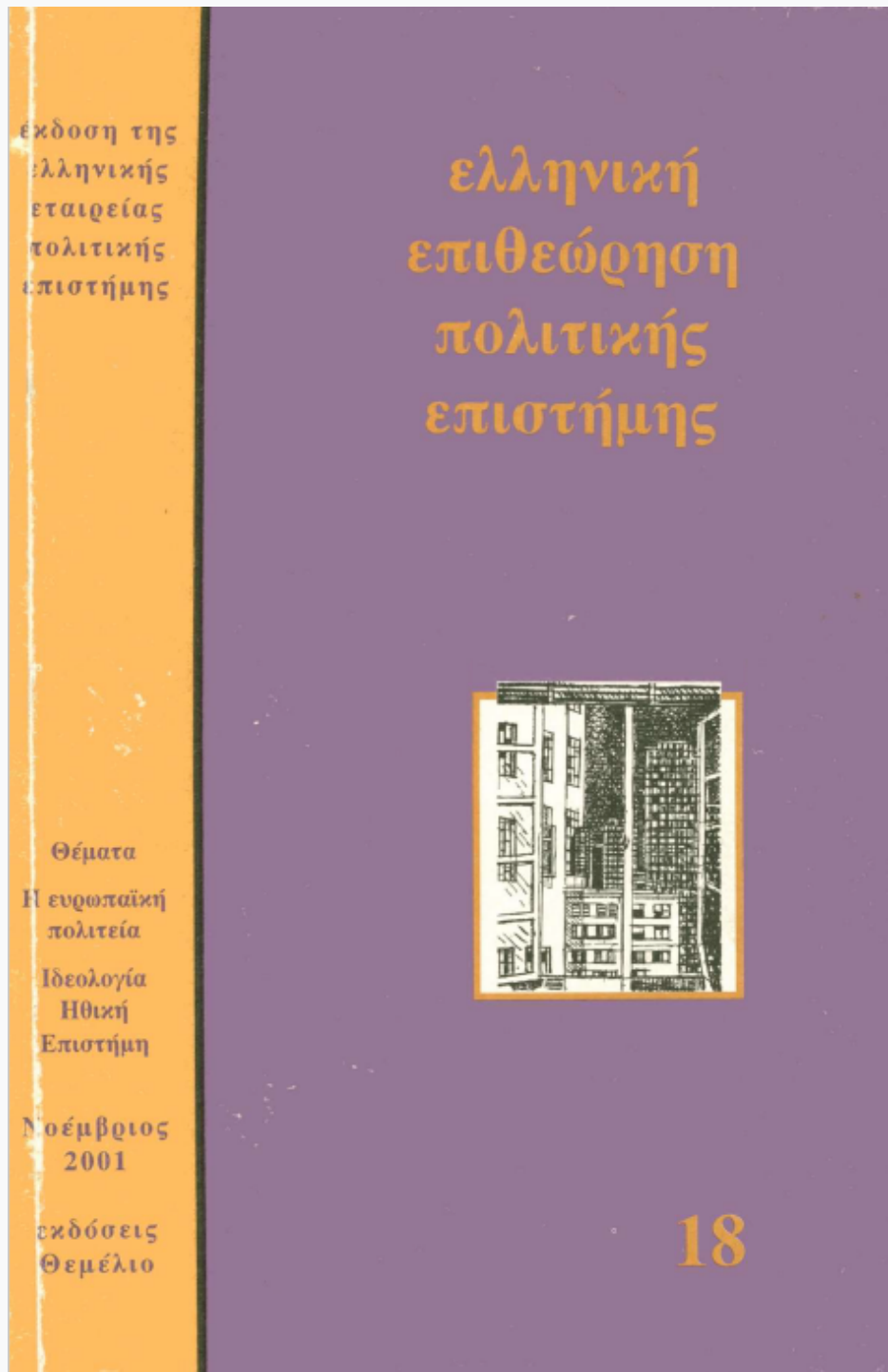

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 18 (2001)

έκδοση της
ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης

Θέματα

Η ευρωπαϊκή
πολιτεία

Ιδεολογία
Ηθική
Επιστήμη

Νοέμβριος
2001

εκδόσεις
Θεμέλιο

18

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή

Συντακτική Επιτροπή Μανώλης Αγγελίδης, Γιάννης Βούλγαρης, Νικηφόρος Διαμαντόπουλος, Ηλίας Κατσούλης, Πασχάλης Κιτρομυλίδης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Γραμματεία Σύνταξης Περικλής Βαλλιάνος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Διονύσης Γράβαρης (Πανεπιστήμιο Κρήτης), Νίκος Δεμερτζής (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Λίνα Λούβη (Πανεπιστήμιο Θράκης), Γεράσιμος Μοσχονάς (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Γιώργος Παγουλάτος (Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών), Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών)

Συντονιστής έκδοσης Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος ~ **Υπεύθυνος βιβλιοκριτικών** Διονύσης Γράβαρης ~ **Τεχνική υπεύθυνος** Μαργλέν Λογοθέτη ~ **Οικονομική υπεύθυνος** Μαρία Σιταρά ~ **Υπεύθυνη δημοσίων σχέσεων** Βάλια Αρανίτου

Επιστημονική Επιτροπή Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Παναγιώτης Γετίμης, Γιώργος Δερετλής, Πάνος Καζάκος, Δημήτρης Κυρτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίποβατς, Δήμητρα Μαδιάνου, Αντώνης Μακροδημήτρης, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Νίκος Μουζέλης, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Χρήστος Ροζάκης, Παύλος Σούβλας, Κώστας Σταμάτης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Λουκάς Τσουκαλάς, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαραλάμπης, Θόδωρος Χατζηπαντελής, Κοσμάς Ψυχοπαίδης

Διεύθυνση Σύνταξης Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Ομήρου 19, 10672 Αθήνα, με ένδειξη: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τηλ.-Fax 3614298, e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Γραμματεία: Μαρία Σιταρά

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Μαρία Στεφανοπούλου — Εκτύπωση: «Χ. Ζαχαρόπουλος - Δ. Σιταράς - Σ. Ζαχαροπούλου» — Βιβλιοδεσία: Θ. Ηλιόπουλος - Π. Ροδόπουλος — Σχεδιασμός εξωφύλλου: Μαργλέν Λογοθέτη — Πίνακας εξωφύλλου: Orfeo Tamburi

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές το χρόνο — Τιμή τεύχους 2.000 δρχ. — Συνδρομές: Εσωτερικού 4.000 δρχ. - Εξωτερικού 10.000 δρχ. - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 20.000 δρχ. - Φοιτητές 3.000 δρχ. - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (6.000 δρχ.).

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

τεύχος 18, Νοέμβριος 2001

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μ. Ι. Τσινισιζέλης - Δ. Ν. Χρυσόχοου	Οριοθετώντας τον ευρωπαϊκό πολιτειακό χώρο	5
Η. Μαυρίδης	Σύγχρονες τάσεις στη θεωρία της ιδεολογίας: Κριτική της ιδεολογίας και αποδόμηση	33
Α. Καρβούνης	Νέο εργατικό κόμμα και ηθική: Μελέτη πάνω στην ιδεολογική αλλαγή των Βρετανών σοσιαλιστών	71
Α. Αντωνιάδης	Κατασκευάζοντας την (παγκόσμια) πολιτική: Ο ρόλος και η λειτουργία των επιστημονικών κοινοτήτων	97

ΑΝΤΙΒΟΛΕΣ

Κ. Ζαφειρόπουλος - Ν. Μαραντζίδης	Για το κομματικό σύστημα στη Μεταπολίτευση: Κριτικό σημείωμα	129
Τ. Σ. Παππάς	Περί δικομματισμού και χρήσης της ιδεολογικής πλώσης στη μελέτη του κομματικού συστήματος	139

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

Α. Μακροδημήτρης	Γ. Β. Δερτιλής, <i>Λεβναίον κράτος</i>	143
Στ. Δημητρίου - Στ. Μπάλιας	Κοσμάς Ψυχοπαίδης, <i>Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική</i>	149
Ε. Δούση	Γ. Παπαδημητρίου, <i>Υπερεθνικές και πολιτειακές αρχές στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Προς αναζήτηση μιας νέας θεσμικής ταυτότητας</i> - Δ. Τσάτσος, <i>Επίμαχες έννοιες της ευρωπαϊκής ενωσιακής τάξης. Μεθοδολογική ερμηνεία των ευρωπαϊκών ενωσιακών θεσμών</i>	157
Ευ. Χατζηβασιλείου	Γ. Γ. Βαληνάκης - Κ. Ε. Μπότσιου, <i>Διεθνείς σχέσεις και στρατηγική στην πυρηνική εποχή</i>	161
Βιβλιοπαρουσιάσεις		165
Βιβλία που λάβαμε		167
Παρουσίαση Διδακτορικών Διατριβών		170
Ιστοσελίδα		173
Νεκρολογίες		174

ΟΡΙΟΘΕΤΩΝΤΑΣ ΤΟΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΟ ΧΩΡΟ¹

Το άρθρο αυτό αναφέρεται στο πρόβλημα του ποιοτικού μετασχηματισμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης από έναν ατελή και ασαφή πολιτικό χώρο σε μια δημοκρατικά οργανωμένη *res publica*. Ο μετασχηματισμός αυτός πρέπει να στηρίζεται στις αρχές της διαβουλευτικής δημοκρατίας και της ουσιαστικής εμπλοκής των πολιτών στη διαδικασία της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης μετά τη Συνθήκη του Άμστερνταμ. Η έμφαση του άρθρου είναι στις κανονιστικές ιδιότητες των διαδικασιών μετασχηματισμού προς μια δημοκεντρική ευρωπαϊκή πολιτεία. Το γενικό συμπέρασμα είναι ότι ένας ευρωπαϊκός πολιτειακός χώρος θα μπορούσε να αναδυθεί ως αποτέλεσμα της εμβάθυνσης των δικαιωμάτων που απορρέουν από τη διεθνική ιθαγένεια και τη θεσμοθέτηση της αρμοδιότητας των πολιτών σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το άρθρο αυτό αποτελεί μια πρόσκληση για τη θεσμοθέτηση των αρμοδιοτήτων του «Πολίτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης»: Ο όρος «αρμοδιότητα των πολιτών» (*civic competence*) παραπέμπει στη θεσμική ικανότητα των μελών ενός οργανωμένου Δήμου να εμπλέκονται άμεσα και αποτελεσματικά στη διακυβέρνηση της πολιτείας στην οποία ανήκουν. Μεταφέροντας τη συζήτηση σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.) το άρθρο αυτό ισχυρίζεται ότι απαιτείται μια νέα προσέγγιση για τη «θεραπεία» των θεσμικών και κοινωνι-

* Ο Μ. Ι. Τσινισιζέλης είναι καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και ο Δ. Ν. Χρυσόχου είναι αναπληρωτής καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Exeter.

1. Οι συγγραφείς του άρθρου οφείλουν να ευχαριστήσουν δύο ανώνυμους αξιολογητές για τα σχόλιά τους. Προσπαθήσαμε να ακολουθήσουμε τις υποδείξεις τους όσο αυτό ήταν δυνατό. Το άρθρο αυτό αποτελεί μέρος μιας από τις συνεισφορές των συγγραφέων σε υπό εξέλιξη έρευνα με τη συμμετοχή δέκα πανεπιστημιακών τμημάτων από την Ευρωπαϊκή Ένωση και τις ΗΠΑ.

κοινωνιολογικών πτυχών της δημοκρατικής παθολογίας της Ε.Ε. μέσω της ανάδυσης μιας δημόσιας σφαίρας.² Πρέπει δηλαδή να δημιουργηθεί αλλά και να διατηρηθεί μια νέα κανονιστική τάξη που να διευκολύνει την κοινωνική νομιμοποίηση της Ένωσης. Σε αυτό το πλαίσιο, προτείνεται ότι η Συνθήκη του Άμστερνταμ (ΣΑΜ) του 1997 απέτυχε να μετατρέψει το θολό και ασαφές πολιτικό τοπίο της Ε.Ε. σε ένα διεθνικό πολιτειακό χώρο, στη βάση μιας δημοκρατικά οργανωμένης *res publica* (κοινοπολιτείας).³ Χωρίς να διαθέτει μια «αφετηρία ουσίας» και ένα κοινό δημοκρατικό όραμα, η διαχειριστικού τύπου αναθεώρηση του Άμστερνταμ δεν κατόρθωσε να επιφέρει ουσιαστικές αλλαγές τόσο στο εύρος όσο και στο επίπεδο της «αρμοδιότητας των πολιτών», ικανές να κατευθύνουν τους κανονιστικούς προσανατολισμούς της ευρωπαϊκής κοινωνίας.

Ένα από τα παράδοξα γύρω από τη μελέτη της Ε.Ε. είναι ότι, αν και η τελευταία δεν επιδέχεται ακριβή ορισμό, σε κανένα άλλο σύστημα διακυβέρνησης δεν έχουν αποδοθεί τόσο πολλοί και διαφορετικοί νεολογισμοί, όπως: μικτή πολιτεία, συνομοσπονδίαση, καθεστώς συνδιάθεσης, ένωση κρατών, συμπολιτεία, ρυθμιστικό κράτος, περιφερειακό καθεστώς, διαχειριζόμενη κοινωνία, συναινετική συνομοσπονδία, μικτή κοινοπολιτεία, διεθνές κράτος, *République Fédérative*, *Staatenverbund*, κ.ά. Ανεξάρτητα από το αν οι αποδόσεις αυτές φαίνεται ότι είναι «προσκολημένες σε μια μέθοδο σκέψης με εθνικό-κρατικό προσανατολισμό»,⁴ η σχετική βιβλιογραφία αποδέχεται ότι είναι σε θέση να συλλάβουν μέρος μόνο μιας περισσότερο σύνθετης πραγματικότητας, καθιστώντας την Ε.Ε. ένα «αγνώστου ταυτότητας πολιτικό αντικείμενο».⁵ Ως αποτέλεσμα, η σύγχρονη έρευνα εξακολουθεί να αναζητά μια αξιόπιστη

2. Για τη σχετική συζήτηση, βλ. J. Habermas, «Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future of Europe», *Praxis International*, τόμ. 12, τχ. 1, σ. 1-19.

3. Σχετικά με την εφαρμογή του νεορεπουμπλικανικού (neo-republican) υποδείγματος στην κατανόηση των πολιτειακών ιδιοτήτων της Ε.Ε., βλ. R. Bellamy - D. Castiglione, «Building the Union: The Nature of Sovereignty in the Political Architecture of Europe», *Law and Philosophy*, τόμ. 16, τχ. 4, 1997, σ. 421-445, και N. MacCormick, «Democracy, Subsidiarity and Citizenship in the "European Commonwealth"», *Law and Philosophy*, τχ. 16, 1997, σ. 331-356.

4. M. Jachtenfuchs - T. Diez - S. Jung, «Which Europe? Conflicting Models of a Legitimate European Order», *European Journal of International Relations*, τόμ. 4, τχ. 4, 1998, σ. 417.

5. Η φράση αυτή ανήκει στον J. Delors, πρώην Πρόεδρο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.

θεωρία ενοποίησης, ως βάση για το μέλλον του περιφερειακού συστήματος διακυβέρνησης.

Γιατί όμως τόσο πολλοί διακεκριμένοι μελετητές, συμπεριλαμβανομένων τόσο θεωρητικών όσο και εμπειριστών (και συχνά ενός συνδυασμού και των δύο), δεν έχουν ακόμη καταφέρει να φτάσουν σε μια «εννοιολογική συναίνεση» γύρω από τη μελέτη της ευρωπαϊκής ενοποίησης, συνεχίζοντας, αντιθέτως, να διαφωνούν σε τόσο βασικά θέματα όπως είναι οι πολιτικές και θεσμικές της ιδιότητες; Μια πιθανή απάντηση είναι ότι η προσπάθεια εννοιολογικού προσδιορισμού της Ε.Ε. βρίσκεται στο συγκεκριασμό διαφορετικών κανονιστικών τάξεων που, με τη σειρά τους, εμπεριέχουν διαφορετικές «νοηματικές δομές».⁶ Γι' αυτό όμως και η μελέτη της Ε.Ε. παραμένει μια τόσο γοητευτική άσκηση στην κατασκευή θεωρίας, τη δημιουργία νέων υποδειγμάτων διακυβέρνησης αλλά και την οικοδόμηση εναλλακτικών ερμηνευτικών προτύπων με τη βοήθεια της μεταθεωρίας.⁷ Όλα τα παραπάνω αποτελούν, αν και σε διαφορετική έκταση, μια άσκηση στο χώρο των εννοιολογικών κατασκευών η οποία, όπως παρατηρεί ο Taylor, βοηθά στην ανάδειξη μιας «ιεραρχίας πραγματικοτήτων».⁸ Όπως σωστά σημειώνει ο Church, «απαιτείται να είμαστε γνώστες των εννοιών που χρησιμοποιούμε μιας και καθορίζουν τη δική μας θεώρηση των πραγμάτων».⁹ Μέρος του εννοιολογικού προβλήματος πηγάζει από τις διαφορετικές προσεγγίσεις «γενικών εννοιών», όπως κυριαρχία, αυτονομία, αλληλεπίδραση, διαφοροποίηση. Ποιες όμως από τις διαφορετικές ερμηνείες που συνεπάγονται οι θεωρήσεις αυτές πρέπει να χρησιμοποιήσουμε ώστε να βελτιώσουμε την αξιοπιστία της έρευνας για την κατανόηση ενός τόσο δυναμικού συστήματος όπως η Ε.Ε.; Η τελευταία αυτή ιδιότητα είναι ιδιαίτερης σημασίας όταν προσπαθούμε «να υπερβούμε την [απλή] παρατήρηση συγκεκριμένων γεγονότων».¹⁰

6. M. Jachtenfuchs - T. Diez - S. Jung, ό.π., σ. 411.

7. D.N. Chrysochoou, «Metatheory and the Study of the European Union: Capturing the Normative Trend», *Journal of European Integration*, τχ. 23, 2000, σ. 1-22. Επίσης Μ. Ι. Τσινιτσιζέλης, «Εισαγωγικές παρατηρήσεις», στο Μ. Τσινιτσιζέλης - Κ. Υφαντής (επιμ.), *Σύγχρονα προβλήματα διεθνών σχέσεων*, Σιδέρης, Αθήνα 2000.

8. P. Taylor, *International Co-operation Today: The European and Universal Patterns*, Elek, Λονδίνο 1971, σ. 149.

9. R.T. Church, *European Integration Theory in the 1990s*, European Dossier Series, αρ. 33, University of North London, 1996, σ. 8.

10. R.J. Lieber, *Theory and World Politics*, George Allen and Unwin, Λονδίνο 1973, σ. 4.

Τόσο οι κανονιστικές όσο και οι περιγραφικές ερμηνείες της Ε.Ε., με το να προσπαθούν να εξηγήσουν τη λογική μιας ιδιόμορφης περίπτωσης «περιφερισμού»¹¹ (regionalism) και τις επιπτώσεις του για τα συστατικά μέρη, τείνουν να υποτιμούν το ρόλο των κεντρικών θεσμών ή να υπερβάλλουν στην επιρροή των εθνοκεντρικών παραγόντων στη διαμόρφωση της ημερησίας ενοποιητικής διάταξης. Αυτή η «μάχη των θεωριών» έχει συχνά οδηγήσει σε «μη-δενικού αθροίσματος» αποτελέσματα στη σχέση μεταξύ της Ε.Ε. και των συστατικών της μερών, τα οποία όμως δε δικαιολογούνται ούτε από τον τρόπο λειτουργίας ούτε από τη γενικότερη διάθεση του πολιτικού της συστήματος.

2. ΘΕΩΡΙΕΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

Κάθε αξιόπιστη θεωρία ενοποίησης πρέπει να είναι ικανή να συλλάβει τη δυναμική δύο αλληλοσυμπληρούμενων στόχων: την ενδυνάμωση της πολιτικής βιωσιμότητας διαφορετικών συνταγματικών τάξεων και τη θεσμοθέτηση της αρχής της «συγκυριαρχίας». Κι αυτό διότι σήμερα έχει αντιστραφεί η λογική του Mitrany ως προς τη διεθνή ενοποίηση: αντί «η μορφή [να] ακολουθεί τη λειτουργία»,¹² είναι οι δομικές ιδιότητες του ευρύτερου συστήματος διαχείρισης που καθορίζουν τόσο τις τάσεις εξέλιξης όσο και την ποικιλομορφία του ευρωπαϊκού περιφερισμού. Ανακύπτει έτσι μια πρόσθετη ανησυχία σε σχέση με τα όρια και τις δυνατότητες διαμόρφωσης της ευρωπαϊκής πολιτείας: η επέκταση του «πεδίου» και του «επιπέδου» της ενοποίησης δε συμπίπτουν αναγκαστικά. Από την υπογραφή της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης (ΕΕΠ) (1986) και της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΣΕΕ) (1992) –αντιληπτής ως «οιονεί Συντάγματος Συνθήκης» της Ε.Ε.– τόσο το πεδίο λειτουργίας (χώροι πολιτικής) όσο και η εδαφική κλίμακα (διεύρυνση συμμετοχής) της ενοποιητικής διαδικασίας μπορούν να επεκταθούν σημαντικά, αν όχι σε βάρος του επιπέδου της ενοποίησης (μέθοδοι διαχείρισης), χωρίς να μεταβάλλουν την έδρα της κυριαρχίας ή να έχουν οποιαδήποτε σημαντική επίπτωση στον τρόπο

11. B. Laffan, «The European Union: a Distinctive Model of Internationalisation», *Journal of European Public Policy*, τόμ. 5, τχ. 2, 1998, σ. 239.

12. D. Mitrany, *A Working Peace System*, Royal Institute of International Affairs, Λονδίνο 1943.

άσκησης της πλειοψηφικής ψήφου στο Συμβούλιο των Υπουργών. Η ΕΕΠ (άρθρο 100Α Ε.Κ.) και η εισαγωγή μιας πολύπλοκης διαδικασίας συναπόφασης από τη ΣΕΕ (άρθρο 189β Ε.Κ.) –και στις δύο περιπτώσεις σε χώρους «χαμηλής πολιτικής»– καθιστούν σαφές αυτό το επιχείρημα. Το ίδιο όμως συμβαίνει και με τις μεταρρυθμίσεις της Συνθήκης του Άμστερνταμ (ΣΑΜ), οι οποίες θυμίζουν περισσότερο άσκηση συστημικής εμπέδωσης παρά πολιτειακό μετασχηματισμό.

Αμέσως προκύπτει ένα άλλο ακανθώδες πρόβλημα από το γεγονός ότι δεν έχουμε ξεπεράσει το ζήτημα του πώς ακριβώς να ορίσουμε το πολιτικό σύστημα της Ε.Ε. Το τελευταίο μπορεί να εννοηθεί τόσο με θεωρητικούς όσο και με εμπειρικούς όρους, χωρίς όμως αυτά τα δύο απαραίτητα να συμπίπτουν. Γράφοντας γύρω από τη θεώρηση της Ε.Ε. ως έναν «ενδιάμεσο χώρο», η Laffan τονίζει ότι «ταλαντεύεται ανάμεσα στην πολιτική και τη διπλωματία, ανάμεσα στα κράτη και τις αγορές και ανάμεσα στην κυβέρνηση και τη διακυβέρνηση».¹³

Τα ακόλουθα παραδείγματα πιστοποιούν ακριβώς αυτό. Αν και από μια διακυβερνητική θεώρηση η Ε.Ε. στηρίζεται στις ξεχωριστές συνταγματικές τάξεις των κρατών-μελών, το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΔΕΚ) έχει υποστηρίξει ότι οι ιδρυτικές πράξεις της Κοινότητας ήδη αντιπροσωπεύουν ένα «Συνταγματικό Χάρτη».¹⁴ Επιπλέον, πρακτικές αναζήτησης συναίνεσης στο Συμβούλιο εφαρμόζονται όλο και πιο συχνά, ακόμα κι όταν οι σχετικές νομοθετικές πράξεις απαιτούν επίσημα την καταφυγή στον έλεγχο της ειδικής πλειοψηφίας. Παρομοίως, κάποιος μπορεί εύλογα να ισχυριστεί ότι το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (ΕΚ) ασκεί λειτουργίες που ακόμη και τα νομοθετικά σώματα των κρατών-μελών θα ζήλευαν, ενώ κάποιος άλλος μπορεί εξίσου εύκολα να αποφανθεί ότι η έλλειψη ελεγκτικών και νομοθετικών εξουσιών από πλευράς ΕΚ αποτελεί επαρκή απόδειξη για να υποστηριχτεί η φιλολογία γύρω από το περίφημο «δημοκρατικό έλλειμμα» της Ε.Ε. Στο ίδιο πνεύμα, η απόκτηση από τους πολίτες των κρατών-μελών της ευρωπαϊκής ιθαγένειας θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα ουσιαστικό βήμα προς τη διαμόρφωση ενός Διεθνικού Δήμου, αν και το νέο αυτό καθεστώς ιθαγένειας συνδέεται περισσότερο με την ε-

13. B. Laffan, ό.π., σ. 236.

14. Βλ. «*Les Verts*» vs. *the European Parliament*, 1986, ECR 1339 και *Opinion 1/91, Draft Agreement on a European Economic Area*, ECR I-6079.

λεύθερη κυκλοφορία των προσώπων μέσα στα όρια ενός ενιαίου οικονομικού χώρου, παρά με τη δημιουργία μιας κοινής πολιτικής (civic) ταυτότητας βασισμένης σε ένα ουσιαστικό «σώμα» δημοκρατικών δικαιωμάτων. Επιπλέον, ενώ το πεδίο της ενοποίησης μπορεί να επεκταθεί σημαντικά, η έδρα των αποφάσεων των νέων χώρων πολιτικής εξακολουθεί να ελέγχεται από ομάδες που κινούνται μέσα και γύρω από την εκτελεστική εξουσία. Τέλος, η επικουρικότητα, ενσωματωμένη στη ΣΕΕ και τη ΣΑΜ ως βασική επιχειρησιακή αρχή για τον (κάθετο) διαχωρισμό των αρμοδιοτήτων ανάμεσα στη συλλογικότητα (E.E.) και τα τμήματα (κράτη, υποκρατικές μονάδες), έχει ταυτόχρονα ανοίξει το δρόμο για δυο ξεχωριστές κατευθύνσεις: την προστασία της εθνικής δημοκρατικής αυτονομίας των κρατών-μελών ενάντια σε έναν υπέρμετρο θεσμικό συγκεντρωτισμό, και την επέκταση της υπερεθνικής νομοθετικής εξουσίας.

Έτσι, δεν προκαλεί έκπληξη ότι για πολλούς από τους μελετητές της, η E.E. εμπεριέχει σχεδόν αξιολογικά μια «ανοιχτή πολιτική τελεολογία» (finalité politique).¹⁵ Με άλλα λόγια, μια «ενδιάμεση κατάσταση» ανάμεσα σε μια ομόσπονδη πολιτεία και μια «ένωση κρατών», ή ακόμα σε έναν περιφερισμό που, περισσότερο από οποιαδήποτε «μορφή εντατικού περιφερισμού στο διεθνές σύστημα, έχει μεταβάλει τη σχετική ταύτιση ανάμεσα στην επικράτεια, την ταυτότητα και τη λειτουργία που χαρακτήριζε το εθνικό κράτος».¹⁶ Αν και η E.E. συχνά νοείται ως κάτι περισσότερο από το σύνολο των συστατικών της μερών, η κυριαρχία (και η «τελική ευθύνη» στη λήψη των αποφάσεων) δεν έχει ακόμη κινηθεί προς ένα νέο περιφερειακό κέντρο με μία και μοναδική έδρα λήψης αποφάσεων. Από μια διαφορετική σκοπιά, η κυριαρχία δεν έχει ακόμη γίνει οργανικό μέρος των συστημικών ιδιοτήτων της E.E. Όπως όμως επώθησε και πιο πάνω, το ίδιο πολύπλοκη παραμένει η νομική/συνταγματική της φυσιογνωμία: για κάποιους, η E.E. στηρίζεται σε ένα δυναμικό σύστημα κανόνων προερχόμενων από μια διεθνή συνθήκη, ενώ για άλλους, σε ένα συνταγματικό σύστημα σε εμβρυακή μορφή καθοδηγούμενο από εμπνεύσεις όμοιες με εκείνες που συναντούμε στην οικοδόμηση του παραδοσιακού εθνικού κράτους. Παρομοίως, αν και η E.E. υπερβαίνει μια «πλουραλιστική

15. W. Wessels, «The Amsterdam Treaty in View of Fusion Theory», αδημοσίευτη ανακοίνωση, British International Studies Association, University of Leeds, 15-17 Δεκεμβρίου 1997, σ. 12.

16. B. Laffan, *ό.π.*, σ. 238.

κοινότητα ασφάλειας» σε όρους Deutsch, δεν έχει ενσωματώσει τους κοινωνικοψυχολογικούς όρους συλλογικής διακυβέρνησης για κάθε ουσιαστική μεταφορά δημόσιας νομιμοφροσύνης, ή ακόμη τις συνθήκες εκείνες που συνδέονται με τη δημιουργία μιας «πολιτικής κοινότητας», εμπνευσμένης από τον νεολειτουργισμό του Haas.¹⁷

Διαφορετικές θεωρητικές παραδόσεις των Διεθνών Σχέσεων που ποικίλλουν από τα πλουραλιστικά παραδείγματα διακρατικής συμπεριφοράς ως τις νεορεαλιστικές ερμηνείες συντονισμένης κρατικής δράσης, συνοδευόμενες από άλλες ερμηνευτικές προσεγγίσεις δανεισμένες από το χώρο της Συγκριτικής Πολιτικής –η οποία αντιλαμβάνεται την Ε.Ε. ως ένα «πολιτικό σύστημα»– φαίνεται να έχουν εξαντλήσει το αναλυτικό φάσμα μέσα στο οποίο η μέλητη του ενοποιητικού φαινομένου μπορεί να αποδώσει καρπούς. Πρόσφατα πάντως παρατηρείται μια προτίμηση στη Συγκριτική Πολιτική, υποδεικνύοντας ότι τροποποιημένα σχέδια διακυβερνητικής συνεργασίας –με τη μορφή των συναινετικών συστημάτων (consociationalism)– έχουν επιβιώσει των τάσεων του υπερεθνισμού. Όπως τονίζει ο de Areilza: «Η μονάδα του κράτους παραμένει η βασική κανονιστική αρχή στη νομική και πολιτική διαδικασία της ενοποίησης».¹⁸

Ένα ακόμη κείμενο ερώτημα είναι αν οι βασικές θεωρίες της περιφερειακής ενοποίησης όπως ο λειτουργισμός, ο νεολειτουργισμός και ο ομοσπονδισμός, είναι σε θέση να προσφέρουν μια συγκεκριμένη κατεύθυνση για το μέλλον της Ε.Ε., είτε ως μια «αναδυόμενη πολιτεία» είτε ως ένα «σύστημα διακυβέρνησης». Ο λειτουργισμός έχει επικεντρωθεί στο ρόλο των διεθνών οργάνων ως μέσων εγκαθίδρυσης της παγκόσμιας ειρήνης σε έναν «μη εδαφικά προσδιορισμένο» χώρο άσκησης πολιτικής, ο νεολειτουργισμός στη δυναμική μιας αυτοπροσδιοριζόμενης πλουραλιστικής κοινωνίας, και ο ομοσπονδισμός στην οικοδόμηση πολιτειακών θεσμών. Όλες αυτές οι θεωρίες προσπάθησαν να δώσουν απάντηση στο ερώτημα «ποιος κυβερνά και πώς». Συγκεκριμένα, στόχευσαν στο

17. Βλ. αντίστοιχα, K.W. Deutsch, κ.ά., *Political Community and the North Atlantic Area*, Princeton University Press, Princeton 1957, και E.B. Haas, *The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces 1950-1957*, Stevens, Stanford 1958.

18. J. de Areilza, *Sovereignty or Management? The Dual Character of the EC's Supranationalism Revisited*, Jean Monnet Papers, Harvard Law School, Cambridge, Massachusetts 1995, σ. 3.

να ριξουν φως στη σχέση ανάμεσα στις εθνικές και τις διεθνείς δυναμικές, στο πώς διαφορετικές πολιτικές ασκούνται σε διαφορετικά επίπεδα διακυβέρνησης, στο αν το κοινό σύστημα είναι ικανό να λύσει εσωτερικές κρίσεις κλπ. Στην πορεία αυτής της διαδικασίας, όμως, απέτυχαν να θέσουν το πιο κρίσιμο ίσως ερώτημα: «ποιος κυβερνάται;». Η μετα-θεωρητική αυτή εστίαση είναι ικανή να καθοδηγήσει την έρευνα τόσο στην εξήγηση όσο και στην κατανόηση ενός ακόμη παράδοξου: αν και οι παραδοσιακές θεωρήσεις δημοκρατικής διακυβέρνησης χάνουν την κανονιστική τους γοητεία όταν εφαρμόζονται στην Ε.Ε., η τελευταία επιδεικνύει μια αξιολογούμενη δυνατότητα για δημοκρατική αυτοεξέλιξη, με το να υπερβαίνει ζητήματα αμιγώς οικονομικού περιεχομένου και να αγγίζει «ευαίσθητους χώρους κρατικής εξουσίας». Ως αποτέλεσμα, ο ευρωπαϊκός περιφερισμός έχει περιγραφεί ως «ο μοναδικός περιφερισμός στο διεθνές σύστημα όπου υπάρχει μια προσπάθεια εκδημοκρατισμού της πολιτικής πέρα από το κράτος, για να επιτευχθεί μια ουσιαστική στροφή από τη διπλωματία στην πολιτική».¹⁹

Οι διαφορετικές φάσεις της ενοποιητικής διαδικασίας και οι αντίστοιχες θεωρίες για την ερμηνεία τους προτείνουν ότι η διαμόρφωση της ευρωπαϊκής πολιτείας, η οποία διαφοροποιείται τόσο από τη δημιουργία ενός νέου περιφερειακού κράτους όσο και από την παγίωση ενός χαλαρά θεσμοθετημένου «περιφερειακού καθεστώτος», μοιάζει με μια ασύμμετρη σύνθεση διαφορετικών προσεγγίσεων.²⁰ Η ενότητα που ακολουθεί εξετάζει την εμφάνιση μιας νέας δυναμικής έντασης ανάμεσα στον εκδημοκρατισμό και τη πολιτική διαχείριση της Ε.Ε., τόσο κατά τη διάρκεια όσο και μετά το πέρας των διαπραγματεύσεων που οδήγησαν στη ΣΑΜ.

3. Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΟΥ ΑΜΣΤΕΡΝΤΑΜ

Οι αναφορές που είδαν το φως της δημοσιότητας αμέσως μετά το πέρας της Συνάντησης Κορυφής του Άμστερνταμ, αναδεικνύουν

19. B. Laffan, ό.π., σ. 247 και 249.

20. Βλ. D.N. Chysochoou - M.J. Tsinisizelis - S. Stavridis - K. Ifantis, *Theory and Reform in the European Union*, Manchester University Press, Manchester 1999. Για την έννοια του «περιφερειακού καθεστώτος» (regional regime). βλ. ανάμεσα σε πολλά άλλα P. Taylor, *International Organization in the Modern World*, Pinter, Λονδίνο 1993, σ. 8.

τη μετριοπαθή φύση των μεταρρυθμίσεων της νέας Συνθήκης, βάσει της οποίας το ευρωπαϊκό οικοδόμημα δεν υπέστη καμία ουσιαστική πολιτειακή μεταβολή. Όπως έγραψε το περιοδικό *Economist*, το Άμστερνταμ «ώδινεν όρος και έτεκεν μύν».²¹ Η, όπως επισήμανε η εφημερίδα *Guardian*: «η Ευρώπη παραμένει σε μεγάλο βαθμό η ίδια αυτή τη βδομάδα όπως ήταν και την προηγούμενη».²² Η ΣΑΜ κατάφερε να παγιώσει τις κρατικές αρμοδιότητες με το να διατηρήσει τη βασική δομή της Ε.Ε. και μαζί με αυτή τους δύο ξεχωριστούς νομικούς μηχανισμούς στη λήψη των αποφάσεων: την Κοινοτική Μέθοδο και τη διακυβερνητική συνεργασία. Σε αυτό συνέβαλε το γεγονός ότι, κατά την εκτίμηση του Devuyt, οι διαπραγματεύσεις του Άμστερνταμ «περισσότερο από το να επικεντρωθούν στη νέα θεσμική διάχυση [spillover] κατά την προετοιμασία για διεύρυνση», χαρακτηρίστηκαν από μια «τάση διατήρησης του εθνικού ελέγχου».²³ Το ζήτημα που ακόμη μένει ανοικτό αφορά την κατάλληλη θεσμική δομή η οποία θα στηρίξει τα διαδοχικά κύματα διεύρυνσης της Ε.Ε. Το μόνο που συμφωνήθηκε ήταν ότι μετά την πρώτη διεύρυνση τα μεγάλα κράτη θα χάσουν τον δεύτερο Επίτροπό τους εφόσον αποζημιωθούν μέσα από έναν επαναπροσδιορισμό των ψήφων στο Συμβούλιο, οδηγώντας έτσι προς μια ακόμη συναινετικής μορφής διευθέτηση μεταξύ των κρατών.

Στη βάση αυτού του εν πολλοίς ελλιπούς αποτελέσματος της Διακυβερνητικής Διάσκεψης (ΔΔ) του 1996-97, υπάρχει εμφανώς μια προτίμηση προς μια διαχειριστικού τύπου αναθεώρηση για να βελτιωθεί η αποτελεσματικότητα της Ε.Ε. στις εκροές πολιτικής. Η αρχή της «ευελιξίας» αποτελεί ήδη μια επιχειρησιακή ιδιότητα του συστήματος, και η εμφάθυση της ενοποίησης έχει παραπεμφθεί στις «ελληνικές Καλένδες». Παρ' όλη όμως τη θεσμοθέτηση της «ρήτηρας ευελιξίας», η ίδια η Συνθήκη δεν οδηγεί άμεσα στη δημιουργία μιας Ευρώπης à la carte. Κι αυτό διότι εισάγει αυστηρούς όρους για την εφαρμογή της εν λόγω αρχής, με πιο σημαντικό το ότι κάθε αντίρρηση από ένα κράτος-μέλος στη βάση «σημαντικών και δεδηλωμένων αιτιών εθνικής πολιτικής» έχει ως αποτέλεσμα το όλο θέμα να παραπέμπεται στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο για μια απόφαση με ομοφωνία. Αυτή είναι μια κλασική περίπτωση κρατών

21. *The Economist*, «Mountains still to Climb», 21 Ιουνίου 1997, σ. 37.

22. *The Guardian*, «The Real Lesson of Amsterdam», 18 Ιουνίου 1997.

23. Y. Devuyt, «Treaty Reform in the European Union: The Amsterdam Process», *Journal of European Public Policy*, τόμ. 5, τχ. 4, 1998, σ. 615.

που επιθυμούν να διατηρήσουν τον πολιτικό έλεγχο σε ιδιαίτερα ευαίσθητα, αν όχι μη διαπραγματεύσιμα, ζητήματα. Για να δανειστούμε ξανά τα λόγια του Devuyt: «Σε αμφιλεγόμενα θέματα, αυτοί που διαπραγματεύονταν αποδείχθηκαν ικανοί να φτάσουν σε μια συμβιβαστική φόρμουλα μόνο εφόσον οι απρόθυμες κυβερνήσεις ήταν σίγουρες ότι θα μπορούσαν να διατηρήσουν τον έλεγχο της διαδικασίας λήψης αποφάσεων στους εν λόγω χώρους πολιτικής (μέσω των δικαιωμάτων της αρνησικυρίας ή γενικών ασφαλιστικών δικλείδων εναντίον της μεταβίβασης αρμοδιοτήτων στην Ε.Ε.)».²⁴ Παρατηρεί ακόμη ο Devuyt ότι για πρώτη φορά στην ιστορία της αναθεώρησης των Ευρωπαϊκών Συνθηκών, «η γαλλική ερμηνεία του Συμβιβασμού του Λουξεμβούργου θεσμοθετήθηκε επίσημα σε έναν αριθμό τμημάτων της Συνθήκης...».²⁵

Στην πραγματικότητα, εκείνοι που συνέδεσαν το αποτέλεσμα της ΔΔ 1996-97 με τη δημιουργία μιας δημοκρατικά οργανωμένης ευρωπαϊκής πολιτείας δεν έχουν λόγους να πανηγυρίζουν. Ο πολιτικός ρεαλισμός τελικά επικράτησε χωρίς όμως να φέρει σε πέρας την απαραίτητη διασάφηση των ιδιοτήτων του συστήματος προς μια «συντεταγμένη πολιτεία». Αντιθέτως, το τελικό προϊόν της αναθεωρητικής διαδικασίας συνδέεται με τη γνωστή γαλλική ρήση «ότι όσο αλλάζει τόσο παραμένει το ίδιο» (*plus ça change, plus c'est la même chose*). Η ΣΑΜ θα μπορούσε έτσι να μείνει στην ιστορία της αναθεώρησης των Ευρωπαϊκών Συνθηκών ως η «δειλή Συνθήκη» μιας που, σε αντίθεση με τις δύο προηγούμενες αναθεωρήσεις (ΕΕΠ και ΣΕΕ), χαρακτηρίζεται από μια εμφανή έλλειψη οράματος τόσο για το πολιτειακό μέλλον της Ε.Ε., όσο και για την επικράτηση μιας περισσότερο «δημόκεντρης διαδικασίας» ενοποίησης, προσανατολισμένης στην ανάπτυξη των πολιτικών δικαιωμάτων του ευρωπαϊκού Δήμου. Αν και θα επανέλθουμε στο ζήτημα αυτό αργότερα, αξίζει να σημειώσουμε ότι η διαδικασία του Άμστερνταμ επικέντρωσε το ενδιαφέρον της περισσότερο στις θεσμικές παρά στις κοινωνικοψυχολογικές πτυχές του «δημοκρατικού ελλείμματος». Οι τελευταίες αφορούν την οικοδόμηση μιας ενεργούς κοινωνίας πολιτών, τα μέλη της οποίας διαπνέονται από κοινό αίσθημα περί δημόσιας σφαιράς αλλά και από σεβασμό προς τις θεμελιώδεις αρχές της «καλής διακυβέρνησης».

24. Στο ίδιο, σ. 623.

25. Στο ίδιο, σ. 629.

Η ΔΔ 1996-97 αποτέλεσε μέρος μιας διαδικασίας προαναθεώρησης η οποία συμπεριέλαβε 40 συναντήσεις των αντιπροσώπων των υπουργών Εξωτερικών, 16 συναντήσεις των ίδιων των υπουργών Εξωτερικών και 5 συναντήσεις κορυφής των αρχηγών κρατών και κυβερνήσεων των κρατών-μελών. Παρ' όλες τις συναντήσεις, είναι κάπως ειρωνικό το ότι τα θέματα που δε συζητήθηκαν κατά τη διάρκεια της ΔΔ, όπως η θεσμοθέτηση της «αρμοδιότητας των πολιτών», αποδείχθηκαν τελικά πιο σημαντικά για το μέλλον της Ε.Ε. Το ζήτημα εδώ δε βρίσκεται στην αποκρυστάλλωση ενός φιλελεύθερου δημοκρατικού προτύπου στο πολιτικό «Σύνταγμα» της Ευρώπης, αλλά μάλλον στην αναζήτηση ενός διεθνικού πολιτειακού χώρου ικανού να παρέχει, κατά τα λόγια του Lehning, «τους συνεκτικούς δεσμούς της κοινωνίας».²⁶ Η άποψη ότι η δημοκρατική μεταρρύθμιση –η εισαγωγή δηλαδή στο κοινό σύστημα νέων προτύπων, κανόνων και διαδικασιών– δεν αποτελεί την αιτία αλλά τη συνέπεια των προσδοκιών για δημοκρατική διακυβέρνηση, υπογραμμίζει την παραπάνω κανονιστική πρόταση.

Συνολικά, τρεις κυρίως επιλογές συνταγματικής αλλαγής ήταν εφικτές στη ΔΔ 1996-97.²⁷ Το αρχικό δίλημμα ήταν μεταξύ μιας πραγματιστικής και μιας κανονιστικής προσέγγισης, αν και στο τελικό στάδιο των διαπραγματεύσεων μια «μικτή» προσέγγιση επικράτησε, στη λογική της Συναινετικής Συνομοσπονδίας.²⁸ Σύμφωνα με την πρώτη επιλογή, η Ε.Ε. παραμένει μια «ένωση κρατών», ένα υπόδειγμα διακυβέρνησης το οποίο πλησιάζει σε μια δυναμική σύλληψη συνομοσπονδίας,²⁹ από την οποία όμως δεν μπορεί να προκύψει μια νέα ευρωπαϊκή κυριαρχία. Η δεύτερη επιλογή τονίζει τη σημασία μιας ομοσπονδιακού τύπου ένωσης, μέσω της οποίας τα επιμέρους σώματα πολιτών είναι ικανά να κατευθύνουν τα δημοκρατικά τους αιτήματα προς, και μέσω, των κεντρικών θε-

26. P.B. Lehning, «Towards a Multicultural Civil Society: The Role of Social Capital and Democratic Citizenship», *Government and Opposition*, τόμ. 33, τχ. 2, 1998, σ. 224.

27. Βλ. επίσης M.J. Tsinisizelis - D.N. Chrysochoou, «The European Union: Trends in Theory and Reform», στο A. Weale - M. Netwich (επιμ.), *Political Theory and the European Union: Legitimacy, Constitutional Choise and Citizenship*, Routledge, Λονδίνο 1998, σ. 83-97.

28. M. I. Τσινισιζέλης - Δ. Ν. Χρυσόχοου, *Ευρωπαϊκή Ένωση και δημοκρατία: Δομικές συνθήκες και πολιτική διαδικασία*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1995.

29. M. Forsyth, *Unions of States: The Theory and Practice of Confederation*, Leicester University Press, Leicester 1981.

σμών. Τέλος, η τρίτη επιλογή υπονοεί ότι η Ε.Ε. συνεχίζει να παραμένει *in limbo* ανάμεσα σε ένα «περιφερειακό καθεστώς» και την εμφάνιση μιας νέας διεθνικής πολιτείας.

Οι επιπλοκές από την υπεροχή της μικτής προσέγγισης σχετίζονται με τη συνεχιζόμενη σύγχυση που περιβάλλει τη συνταγματική φύση της Ε.Ε., η οποία αντιπροσωπεύει ένα συνδυασμό στοιχείων *Gesellschaft* (κοινωνίας) και *Gemeinschaft* (κοινότητας), που έχει ως αποτέλεσμα ένα συντονισμένο σύστημα δημοκρατιών: μια «συμπολιτεία» βάσει της οποίας τα συστατικά μέρη αποτελούν μεν τμήματα ενός ευρύτερου όλου, χωρίς όμως να έχουν απειπολήσει την πολιτειακή τους ταυτότητα και αυτονομία. Μια τέτοια μικτή προσέγγιση, η οποία αναμφισβήτητα αποτελεί εμπόδιο στη δημιουργία μιας ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας, διατηρεί μια εύθραυστη ισορροπία μεταξύ κράτους και περιφερειακού οργανισμού, ανοίγοντας έτσι το δρόμο σε ένα σύστημα αμοιβαίας διακυβέρνησης βασισμένο στην από κοινού άσκηση των επιμέρους κυριαρχιών, παρά σε ένα ξεπερασμένο υπόδειγμα το οποίο εκλαμβάνει την κυριαρχία ως μια «αδιαμφισβήτητη εθνική πραγματικότητα». Εν ολίγοις, η Ε.Ε. «δεν έχει καμιά δική της κλασική βλέψη... [αλλά] παραείναι πολύπλοκη και άμορφη για να παρουσιαστεί σαν να αναδύεται από μια νέα αφηρημένη συντακτική εξουσία».³⁰ Η ευθύνη για την κατασκευή μιας τέτοιας «μη κρατικής πολιτείας», αλλά με μια ημερήσια διάταξη η οποία προσομοιάζει όλο και περισσότερο της κρατικής, επαφίεται στα συστατικά της μέρη, η συνεργασία των οποίων οδηγεί σε συλλογικά δεσμευτικές αποφάσεις.

Η συναινετική φύση του πολιτικού συστήματος της Ε.Ε. είναι το κλειδί για την κατανόηση του τελικού αποτελέσματος της πρόσφατης ΔΔ, η οποία και επιβεβαίωσε τα ακόλουθα: Πρώτον, η Ε.Ε. ακόμα θεωρείται μια «συμβασιακή ένωση κρατών» με άλλα λόγια, ένα «πολιτικό σώμα βάσει συνθήκης», που δεν είναι απόρροια «μιας μονομερούς πράξης ενός λαού [...] θεωρούμενου ως ομογενούς οντότητας».³¹ Δεύτερον, η πολιτική εξουσία στην Ε.Ε. δεν πηγάζει απευθείας από τους πολίτες της –αξίζει να θυμηθούμε εδώ, ότι η εθνική ιθαγένεια αποτελεί προαπαιτούμενο της ευρωπαϊκής–, αλλά από τη δημοκρατική νομιμοποίηση των συστατικών των κυ-

30. J. de Areilza, *ό.π.*, σ. 9.

31. M. Forsyth, «Towards a New Concept of Confederation», στο *The Modern Concept of Confederation*, European Commission for Democracy Through Law, Council of Europe, 1995, σ. 64.

βερνήσεων, κάθε μια από τις οποίες αντιπροσωπεύει και έναν ιστορικά διαμορφωμένο Δήμο. Τρίτον, τα διαφορετικά τμήματα που απαρτίζουν τη διεθνική κοινωνία διατηρούν τις επιμέρους πολιτικές, πολιτισμικές και πολιτειακές τους ταυτότητες, συνεχίζοντας εθελοντικά να συνδέονται μαζί στο κοινό σύστημα μέσω «αμοιβαίας συμφωνίας», παραμένοντας έτσι ελεύθερα να αποχωρήσουν όταν αυτά το κρίνουν αναγκαίο.³² Τέταρτον, η συνταγματική ταυτότητα της Ε.Ε., και μαζί μ' αυτήν η αμφιλεγόμενη διεθνής νομική της προσωπικότητα, παραμένουν εξαρτημένες από τις συστατικές πολιτείες.³³ Τέλος, η «πολιτεία» της Ε.Ε. αποτελείται από αυθύπαρκτες οντότητες, παρά το γεγονός ότι η Ε.Ε. αντιπροσωπεύει το πλέον προωθημένο σύστημα σχετικά με την από κοινού άσκηση θεμελιωδών εξουσιών.

Όπως συνέβη στην περίπτωση της διπλής αναθεωρητικής ΔΔ που οδήγησε στη ΣΕΕ, έτσι και στο Άμστερνταμ, η θέση του Lejeune ότι τα κράτη διατηρούν την κυριαρχία τους παρά τη δημιουργία ενός «ενοποιημένου διακρατικού χώρου» παραμένει έγκυρη.³⁴ Το ίδιο όμως συμβαίνει και με την άποψη της Laffan ότι «το σύστημα στηρίζεται στα κράτη-μέλη αλλά δουλεύει στη βάση της από κοινού εμπλοκής μεταξύ εθνικών και ευρωπαϊκών δομών [και vice versa]».³⁵ Με άλλα λόγια, η Ε.Ε. ενεργεί ως κρίσιμος σύνδεσμος ανάμεσα στη δυναμική εθνικών και περιφερειακών συστημάτων διαχείρισης της κυριαρχίας, λειτουργώντας έτσι ως ένα σημείο τομής μεταξύ δύο διαφορετικών επιπέδων διακυβέρνησης. Υπό αυτή τη λογική, το να διατηρηθεί η συνταγματική αυτονομία των κρατών μέσω της εμπλοκής τους –τόσο ως «Κύριοι των Συνθηκών» («Herren der Verträge» κατά το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο) όσο και ως παράγοντες στη διαμόρφωση της ευρύτερης πολιτείας–σε περαιτέρω συνεργατικές διαδικασίες, αποτελεί μέρος του διαπραγματευτικού χαρακτήρα του συστήματος. Συνοψίζοντας, η ενοποίηση, αλλά όχι η συσσωμάτωση, διαφορετικά οργανωμένων

32. Βλ. R. Bellamy - A. Warleigh, «From an Ethics of Integration to an Ethics of Participation: Citizenship and the Future of the European Union», *Millennium*, τόμ. 27, τχ. 3, 1998, σ. 452.

33. R.A. Wessel, «The International Legal Status of the European Union», *European Foreign Affairs Review*, τόμ. 2, 1997, σ. 109-129.

34. Βλ. *The Modern Concept of Confederation*, European Commission for Democracy Through Law, Council of Europe, 1995, σ. 140.

35. B. Laffan, ό.π., σ. 242.

πολιτειών αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης διαδρομής προς έναν διεθνικό πολιτειακό χώρο ο οποίος δεν εντάσσεται σε μια «νέα ιεραρχία» εξουσιαστικών κανονισμών,³⁶ ούτε σε μια κυβερνητική δομή που «πλησιάζει μια ρεαλιστική εικόνα του σύγχρονου κράτους».³⁷ Παράλληλα, η πραγματιστική αυτή εκτίμηση δεν πρέπει να αποτελέσει εμπόδιο στην προσπάθεια για μια κανονιστικού τύπου ερμηνεία των δημοκρατικών δυνατοτήτων της υπό διαμόρφωση ευρωπαϊκής πολιτείας. Αλλιώς, το οντολογικό αίτιγμα της Ε.Ε., αντί να είναι μέρος μιας ανοιχτής θεωρητικής πρόκλησης, θα αποτελεί ένα σύνολο υποθέσεων εργασίας ή/και εμπειρικών πραγματικοτήτων.

4. ΜΙΑ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΙΘΑΓΕΝΕΙΑΣ

Έχει προταθεί ότι «μέχρι σήμερα, η διαδικασία ενοποίησης δεν έχει αναδείξει μια νέα πολιτική συνείδηση η οποία θα απαιτούσε περαιτέρω θεσμικούς και δημοκρατικούς μετασχηματισμούς».³⁸ Αυτό εξηγεί την εμβρυακή ακόμη κατάσταση του ευρωπαϊκού Δήμου. Παρά την αντίθετη ρητορική, τόσο η διαδικασία του Άμστερνταμ όσο και το τελικό της αποτέλεσμα δεν αντιμετώπισαν αποτελεσματικά την έλλειψη ουσιαστικής κοινωνικής νομιμοποίησης της Ε.Ε. και τη διαμόρφωση μιας κοινής ταυτότητας των πολιτών. Αντιθέτως μάλιστα, ο χαρακτήρας της Ε.Ε. έγινε πιο τεχνοκρατικός, αντανakλώντας την ένταση ανάμεσα στη νέα ρυθμιστική αιτιολογία της «μετα-κοινοβουλευτικής διακυβέρνησης»³⁹ και την έλλειψη ουσιαστικών δομών δημοκρατικής ευθύνης μέσω της άσκησης αποτελεσματικού δημοσίου ελέγχου επί της ενοποιητικής διαδικασίας. Αυτή την κατάσταση υπογραμμίζει η ιδέα της «διακυβέρνησης μέσω επιτροπών διαχείρισης»,⁴⁰ που βασίζεται στην πρακτι-

36. R.O. Keohane - S. Hoffmann, «Conclusions: Community Politics and Institutional Change», στο W. Wallace (επιμ.), *The Dynamics of European Integration*, Royal Institute of International Affairs, 1990, σ. 281.

37. Στο ίδιο, σ. 279.

38. J. de Areilza, *ό.π.*, σ. 9.

39. Βλ. S.S. Andersen - T. Burns, «The European Union and the Erosion of Parliamentary Democracy: A Study of Post-Parliamentary Governance», στο S.S. Andersen - K.A. Eliassen (επιμ.), *The European Union: How Democratic is it?*, Sage, Λονδίνο 1996, σ. 227-252.

40. Βλ. M.P.C.M. van Schendelen, «The Council Decides: Does the Council Decide?», *Journal of Common Market Studies*, τόμ. 34, τχ. 4, 1996, σ. 531-548.

κή της «επιτροπολογίας». Προκύπτει έτσι ότι η σχέση ανάμεσα στην Ε.Ε. και τους πολίτες της παραμένει περισσότερο προβληματική από ποτέ. Όπως και με την «εκ των άνω» διαδικασία οικοδόμησης πολιτείας του Maastricht, έτσι και οι όροι περί ευρωπαϊκής ιθαγένειας του Άμστερνταμ, αν και πιστοί στη συνταγματική παράδοση των κρατών, απέτυχαν να προσδώσουν στην Ε.Ε. τόσο μια ανεξάρτητη πηγή κοινωνικής νομιμοποίησης, όσο και μια αίσθηση ταύτισης των πολιτών με έναν ευρωπαϊκό πολιτειακό χώρο.

Πριν εξετάσουμε εκτενέστερα το βαθμό στον οποίο η ΣΑΜ ενίσχυσε τις δημοκρατικές ιδιότητες της Ε.Ε., θα προσπαθήσουμε να διαγράψουμε μια κανονιστική προοπτική στο ζήτημα της ευρωπαϊκής ιθαγένειας. Το πρώτο σημείο που πρέπει να τονίσουμε είναι ότι η ιθαγένεια, γενικότερα, συμβολίζει μια «εσωτερικά προσανατολισμένη σχέση» την οποία έχουν οι πολίτες με τους θεσμούς της πολιτείας στην οποία ανήκουν.⁴¹ Παρά τον καθαρά συμβασιακό της χαρακτήρα και τις σχετικές θεσμικές παραλείψεις, η ευρωπαϊκή ιθαγένεια φέρει ένα αδιαμφισβήτητο πολιτικό βάρος, πιθανώς με τις πλέον εκτεταμένες πολιτικές συνέπειες για τη δημιουργία μιας δημοκρατικά οργανωμένης ευρωπαϊκής Gemeinschaft. Κι αυτό διότι η πιο διάσημη ιδιότητα της ιθαγένειας είναι η ποικιλία και το βάθος των ευκαιριών συμμετοχής που προσφέρει στα μέλη μιας πολιτικής κοινότητας. Αυτή η άποψη συμφωνεί με την ιδέα της ιθαγένειας ως «ολοκληρωμένης» συμμετοχής στα κοινά, εμπριέχοντας ένα κεντρικό χαρακτηριστικό της δημοκρατίας, αυτό της «αρμοδιότητας των πολιτών»: τη θεσμική τους ικανότητα να έχουν πρόσβαση στο χώρο της πολιτικής επιρροής.

Η δημοκρατική δυναμική της ευρωπαϊκής ιθαγένειας βασίζεται σε μια διττή διαπίστωση: Πρώτον, ότι η εγκαθίδρυση ενός υπερεθνικού συστήματος πολιτικών δικαιωμάτων μπορεί να ενισχύσει το λαϊκό αίσθημα προς υψηλότερα επίπεδα ενοποίησης, ενεργοποιώντας έτσι μεγαλύτερη δημοκρατική συμμετοχή. Δεύτερον, ότι ενισχύει τους δεσμούς του ανήκειν σε μια «ενεργό πολιτεία», διευκολύνοντας τη διαδικασία της διαμόρφωσης μιας ευρωπαϊκής πολιτικής συνείδησης. Το ερώτημα που τίθεται είναι αν η ευρωπαϊκή ιθαγένεια αποτελεί απλώς μια ανακατάταξη των υπαρχόντων πολιτικών δικαιωμάτων των συμμετεχόντων Δήμων, ή αν αποδίδει πράγματι μια αποτελεσματική «αρμοδιότητα των πολιτών» βασι-

41. P. Clause, *Citizenship, Europe and Change*, Macmillan, Λονδίνο 1995, σ. 2-3.

σμένη σε ένα νέο «πολιτειακό συμβόλαιο» μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων. Η οργανική αυτή άποψη δείχνει ότι ο διαμοιρασμός της αρμοδιότητας των πολιτών περνάει μέσα από τη δυνατότητα των τελευταίων να καθορίζουν τις πολιτικές λειτουργίες της πολιτείας στην οποία ανήκουν. Σε αντίθετη περίπτωση, η νομιμοποίηση συλλογικά δεσμευτικών αποφάσεων αμφισβητείται, προβάλλοντας έτσι ένα καθεστώς πολιτικής ανομίας.

Η διπλή ιθαγένεια προσφέρει την ευκαιρία της ένταξης, αλλά μη απορρόφησης, των ξεχωριστών εθνικών «πολιτειακών συμβολαίων» των συστατικών μερών σε μια διεθνική δημόσια σφαίρα, όπου η συγκατάθεση των πολιτών για τις αποφάσεις της Ε.Ε. οργανώνεται «από τη βάση». Κάτι τέτοιο, σημειώνει ο Neunreither, απαιτεί την ποιοτική μετεξέλιξη του «εθνικού πολίτη», από έναν «λειτουργικά προσδιορισμένο πολίτη» σε έναν «έμμεσο πολίτη», και κατόπιν σε έναν «αλληλεπιδρώντα πολίτη».⁴² Η μετάβαση όμως από το ένα στάδιο στο άλλο θα «έπρεπε να αποτελεί μια συνειδητή πράξη «πολιτικής αυτοεξέλιξης» ή «πολιτικής αυτοαναγνώρισης».⁴³ Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Herzog: «Η ευρωπαϊκή ιθαγένεια πρέπει να αναβλύζει από την επιθυμία και τη δυνατότητα των ενδιαφερόμενων προσώπων να ιδρύσουν μια ενεργό κοινότητα προς εξυπηρέτηση κοινών στόχων...».⁴⁴ Πιθανά μέτρα για την οικοδόμηση μιας τέτοιας διεθνικής ταυτότητας είναι η τοποθέτηση της ευρωπαϊκής ιθαγένειας σε μια ανεξάρτητη σφαίρα πολιτικών δικαιωμάτων, η θεσμοθέτηση του δικαιώματος των πολιτών για ενημέρωση γύρω από όλα τα ζητήματα της Ε.Ε., η δημιουργία προστατευτικών νομικών μηχανισμών εναντίον κάθε πιθανού περιορισμού ατομικών ή ομαδικών ελευθεριών, ο εμπλουτισμός των κοινωνικο-οικονομικών δικαιωμάτων των πολιτών σε σχέση με την ελεύθερη διακίνηση, την κοινωνική πρόνοια και τις εργασιακές συνθήκες και η αναγνώριση των πολιτικών δικαιωμάτων σε υπηκόους τρίτων χωρών που κατοικούν νόμιμα στην Ε.Ε., κάτι το οποίο απαιτεί την απόρριψη μιας «δημοκρατίας αποσχιστικού

42. K. Neunreither, «Citizens and the Exercise of Powers in the European Union: Towards a New Social Contract?», στο A. Rosas - E. Antola (επιμ.), *A Citizen's Europa: In Search of a New Order*, Sage, Λονδίνο 1995, σ. 10.

43. Στο ίδιο, σ. 13.

44. Βλ. European Parliament, «Report on the Functioning of the Treaty on European Union with a View to the 1996 Intergovernmental Conference», Μάιος 1995, σ. 67.

τύπου» (dissociational-type democracy) σε ευρωπαϊκό επίπεδο.⁴⁵

Το σύνολο των δικαιωμάτων της ευρωπαϊκής ιθαγένειας θα πρέπει να προστεθούν σε αυτά της εθνικής ιθαγένειας, έτσι ώστε να οδηγήσουν, σύμφωνα με τον Close, «σε ένα καθεστώς ιθαγένειας». Μόνο έτσι θα μπορούσε το νέο σύνολο δικαιωμάτων που απορρέουν από τη Συνθήκη να θεσμοθετήσει τους δεσμούς ανάμεσα στα μέλη ενός αναδυόμενου σώματος πολιτών και της διεθνικής πολιτείας. Όπως η ΣΕΕ, έτσι και η ΣΑΜ απέφυγε την ένταξη οποιασδήποτε ομάδας δικαιωμάτων του πολίτη σε ένα «Συνταγματικό Χάρτη», αντανακλώντας την εμμονή των κρατών να κωδικοποιήσουν την υπάρχουσα νομοθεσία. Οι προοπτικές όμως της «αρμοδιότητας των πολιτών» σε επίπεδο Ε.Ε. εξαρτάται τόσο από νομικές απαιτήσεις και διαδικασίες, όσο και από την ανταπόκριση της κοινής γνώμης στο θεσμό της ευρωπαϊκής ιθαγένειας και, άρα, την υιοθέτηση οριζόντιων δεσμών μεταξύ αυτών που αποτελούν τη «συστατική δύναμη» του ευρωπαϊκού πολιτειακού χώρου. Από αυτή την άποψη, η σχέση μεταξύ ευρωπαϊκής ιθαγένειας και δημοκρατίας είναι συνεργατική, εμπειριέχοντας τη δημιουργία υψηλότερων επιπέδων συνδιάθεσης σε επίπεδο πολιτών.⁴⁶

Συνοπτικά, θα λέγαμε ότι το τρίπτυχο *συμβίωση-συνέργεια-όσμωση* αντιστοιχεί στα τρία στάδια διαμόρφωσης του ευρωπαϊκού Δήμου: το πρώτο, περιγράφοντας την υπάρχουσα σχέση ανάμεσα στη συλλογικότητα και τα συστατικά μέρη· το δεύτερο επισημαίνοντας την ανάπτυξη οριζόντιων δεσμών μεταξύ των επιμέρους Δήμων των κρατών-μελών· και το τρίτο αντιπροσωπεύοντας τον δημιουργικό συγκερασμό και των δύο σε μια δημοκρατικά οργανωμένη ευρωπαϊκή πολιτεία. Εν συντομία, η διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην ευρωπαϊκή ιθαγένεια και τη διαμόρφωση του ευρωπαϊκού Δήμου έγκειται στο ότι μια διεθνική δημοκρατική τάξη πρέπει να διαμορφωθεί στα καθημερινά δίκτυα ενασχόλησης με τα κοινά, αντί να οικοδομηθεί «εκ των άνω». Γι' αυτόν το λόγο, ο σχηματισμός ενός ευρωπαϊκού κράτους δε θα πρέπει να συγχέεται με τη δημιουργία ενός διεθνικού πολιτειακού χώρου, ο οποίος θα καθορίζεται από τους ίδιους τους πολίτες. Όπως δείχνει η παρακάτω

45. Βλ. A. Geddes, «Immigrant and Ethnic Minorities and the EU's "Democratic Deficit"», *Journal of Common Market Studies*, τόμ. 33, τχ. 2, σ. 67.

46. D.N. Chrysochoou, *Democracy in the European Union*, I.B. Tauris, Λονδίνο 1998. Βλ. επίσης, D.N. Chrysochoou, *Theorizing European Integration*, Sage, Λονδίνο, 2001, υπό έκδοση.

θεματική, η ΣΑΜ παραλείπει πολλά ως προς τη δημοκρατική κατεύθυνση της Ε.Ε. από τον «πατερναλισμό στην ιθαγένεια» ή από την κυριαρχία των ηγετικών ομάδων προς ένα νέο πλαίσιο συμμετοχικής δημοκρατίας.⁴⁷ Περιληπτικά, ο αγώνας για μια πιο δημοκρατική διαδικασία ενοποίησης θα κερδηθεί όταν τα μέλη του ευρωπαϊκού Δήμου αποκτήσουν συνείδηση της διεθνικής τους υπόστασης και δουν το στόχο των δραστηριοτήτων τους μέσα στο ευρύτερο πολιτειακό σύστημα της Ε.Ε. Αλλά όσο το ευρωπαϊκό σώμα πολιτών δρα μόνο ως παθητικός δέκτης ενοποιητικών πρωτοβουλιών, το ιδιότυπο αυτό σχήμα «συναινετικής διακυβέρνησης μέσω ηγετικών ομάδων» (consensus elite government) θα συνεχίσει να καθοδηγεί το πολιτειακό μέλλον της Ε.Ε.⁴⁸ Η παρακάτω τυπολογία του Πίνακα 1 μάς βοηθά να κατανοήσουμε τη μορφή διακυβέρνησης της κοινωνίας πολιτών.

Μετά τη θέση σε ισχύ της ΣΑΜ η Ένωση βρίσκεται στο στάδιο της κοινωνίας πολιτών (civil society), με τη λειτουργική έννοια του όρου, εφόσον υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ανάπτυξης μιας διαχειριζόμενης συναλλακτικής κοινωνίας μεγάλης κλίμακας ή, κατά Taylor, «managed Gessellschaft»⁴⁹ (διαχειριζόμενη κοινωνία), αποτελούμενης από διεθνικές κοινότητες πολιτικής, δομές λειτουργικής εκπροσώπησης και διαμεσολάβησης συμφερόντων, διεθνικές δικτυώσεις και συνεταιρικές διαμορφώσεις. Αν και η βιβλιογραφία στα θέματα αυτά διακρίνεται από μια σημαντική αμφισημία, εντούτοις τα παραπάνω στοιχεία φαίνεται ότι αποτελούν σημαντικούς παράγοντες διαμόρφωσης και ανάπτυξης πολιτικής στην Ε.Ε.⁵⁰ Επιπλέον, φαίνεται μάλλον ορθό ότι η μετατροπή των διεθνικών πολιτικών κομμάτων⁵¹ σε «κανονικά» πολιτικά κόμματα, μια διαδικασία που ξεκίνησε, έστω κατ' όνομα, με τη ΣΕΕ, θα διευ-

47. R. Bellamy - A. Warleigh, ό.π., σ. 456.

48. Βλ. ανάμεσα σε άλλα Ν. Μαριάς, *Για μια Ευρωπαϊκή Ένωση των πολιτών και της αλληλεγγύης. Η πορεία προς το Άμστερνταμ*, Τυποθείτω, Αθήνα 1997.

49. P. Taylor, «The Politics of the European Communities: The Confederal Phase», *World Politics*, τόμ. 27, τχ. 3, 1975, σ. 336-360.

50. Βλ. ανάμεσα σε άλλα την ενδιαφέρουσα (αδημοσίευτη) διδακτορική διατριβή του Ν. Αλεξόπουλου, «The Commission of the European Union as Policy Innovator. Towards a Theory of Institutional Involvement», Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο, Φλωρεντία, Οκτώβριος 2000.

51. Βλ. ανάμεσα σε άλλα, J. Gaffney (επιμ.), *Political Parties and the European Union*, Routledge, Λονδίνο 1996, καθώς και S. Hix - C. Lord (επιμ.), *Political Parties in the European Union*, Macmillan, Λονδίνο 1997.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Τυπολογία διακυβέρνησης της κοινωνίας πολιτών*

	Αρμοδιότητα των πολιτών	
	Λανθάνουσα	Θεσμικοποιημένη
Υπό διαμόρφωση	Κοινωνία Πολιτών (λειτουργικός δήμος)	Πολιτειακός Χώρος (αλληλεπιδρών δήμος)
Ταυτότητα των πολιτών		
Μορφοποιημένη	Δημόσια Σφαίρα (διαβουλευτικός δήμος)	Πολιτική Κοινότητα (οργανικός δήμος)

* Οι συγγραφείς του άρθρου οφείλουν να ευχαριστήσουν τον Arend Lijphart του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνιας San Diego για τα σχόλιά του επί της παραπάνω τυπολογίας.

κολύνει την ανάδειξη επιπλέον «διόδων» εμπλοκής των πολιτών στις διεθνικές πολιτικές διαδικασίες. Αλλά είναι εξίσου σημαντικό να σημειωθεί ότι μια ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα είναι πιο πιθανό να βασίζεται σε νέες, μη ιεραρχικές μορφές διακυβέρνησης αντανακλώντας τη συνειδητή επιθυμία των πολιτών να καθοδηγήσουν το ευρύτερο πολιτικό σύστημα. Αυτή η παρατήρηση όμως δεν πρέπει να εκληφθεί ως άρνηση ή απαξίωση των πολιτικών κομμάτων στη δημοκρατική οργάνωση της ευρωπαϊκής πολιτείας, αντιθέτως θα πρέπει να εκληφθεί ως έκφραση της ενδεχόμενης κανονιστικής διάθεσης των πολιτών στην πολιτική οικοδόμηση της ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας.

Το στάδιο όμως εκείνο της πολιτικής εξέλιξης στο οποίο η Ε.Ε. δεν έχει φτάσει ακόμη, ορίζεται από το σημείο τομής της εμβρυακής πολιτικής ταυτότητας των επιμέρους εθνικών Δήμων με τη θεσμοθέτηση της «αρμοδιότητας των πολιτών» στο ευρωπαϊκό επίπεδο. Όπως φαίνεται και στην παραπάνω τυπολογία του Πίνακα 1, αυτό το μίγμα μεταβλητών απαιτείται για την ανάπτυξη ενός ευρωπαϊκού πολιτειακού χώρου που να στηρίζεται σε έναν διαδρώντα και αλληλεπιδρώντα διεθνικό Δήμο. Αλλά πρέπει να σημειωθεί ότι η Ε.Ε. δεν πληροί ακόμη ούτε τις συνθήκες για τη δημιουργία

γία μιας ευρωπαϊκής πολιτικής δημόσιας σφαίρας, της οποίας οι πολίτες διαλέγονται για την ποιοτική βελτίωση και την καθοδήγηση της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης. Το κανονιστικό περιεχόμενο της προτεινόμενης διεθνικής Δημοκρατίας αναφέρεται σε διαδικασίες άρθρωσης πολιτικού λόγου οι οποίες είναι ενσωματωμένες στην πολιτική διαδικασία.

Είτε διαθέτουν θεσμική έκφραση είτε όχι, αυτές οι διαδικασίες συνεισφέρουν στη δημιουργία μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας, εφόσον οδηγούν τα δημοκρατικά αιτήματα των πολιτών προς τα κέντρα λήψης αποφάσεων. Με άλλα λόγια, απουσία μιας συζήτησης επί της αρχής για την καθοδήγηση του δημοκρατικού προσανατολισμού της ευρωπαϊκής πολιτείας, θα ήταν εξαιρετικά αφελές να αναμένει κανείς σημαντικές δομικές μεταβολές των θεσμικών και πολιτικών της ιδιοτήτων.

Αυτή είναι και η μεγαλύτερη πρόκληση για όσους ασχολούνται με τις συστατικές νόρμες της διεθνικής δημοκρατικής οικοδόμησης. Από την άλλη πλευρά, κάθε συστηματική προσπάθεια να απανηθούν αυτά τα θεμελιώδη ερωτήματα, αποτελεί ένα βήμα προς την κατεύθυνση της μετατροπής του θολού πολιτικού τοπίου της Ε.Ε. σε μια *res publica*. Η διαδικασία αυτή μπορεί να λειτουργήσει ως αντίδοτο στην αυξανόμενη υποβάθμιση της εθνικής πολιτικής ζωής, όπου η απουσία δημόσιας συζήτησης συνοδεύεται από τη σχετική συρρίκνωση της δημοκρατικής νομιμοποίησης του πολιτικού χώρου.

5. ΜΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΣΥΝΘΗΚΗΣ ΤΟΥ ΑΜΣΤΕΡΝΤΑΜ

Η συνεχής έμφαση σε θέματα διαμόρφωσης πολιτείας στο πολιτικό πρόγραμμα της Ε.Ε., από τις αρχές τουλάχιστον της δεκαετίας του '90, δεν κατάφεραν να αντικαταστήσουν την επιθυμία των κρατών-μελών να διασφαλίσουν τα εθνικά τους συμφέροντα, ακόμη κι όταν τα ίδια αυτά θέματα έγιναν απολύτως αναγκαία για την πολιτική βιωσιμότητα του συστήματος. Επομένως, αντί να εμπλουτιστεί το πρόγραμμα της ΔΔ 1996-67 με θέματα που αποτελούν την ουσία μιας καλά σχεδιασμένης διαδικασίας δημοκρατικών μεταρρυθμίσεων, η χωρίς φαντασία ποιότητα των προτάσεων που υποβλήθηκαν στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων συνηγόρησε εξαρχής στην απουσία ενός ξεκάθαρου δημοκρατικού οράματος. Όπως

διαπιστώνει η Shaw: «Δεν υπάρχουν ισχυρά στοιχεία που να αποδεικνύουν ότι η ΣΑΜ αντιμετώπισε τα βασικά θέματα νομιμοποίησης [της Ε.Ε.] τα οποία προέκυψαν ξεκάθαρα στις αρχές της δεκαετίας του '90». ⁵² Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο Weiler, λέγοντας ότι, «ενώ στην εποχή ίδρυσής της η Ευρώπη αποτέλεσε την απάντηση στην κρίση εμπιστοσύνης, 50 χρόνια αργότερα έχει μετατεθεί ως μια από τις αιτίες αυτής της κρίσης». ⁵³

Το Άμιστερταμ απέτυχε από όλες αυτές τις σκοπιές, και ιδιαίτερα σε ζητήματα σχετικά με την έδρα της δημοκρατικής ευθύνης για σύνθετες διαδικασίες αποφάσεων, κυρίως λόγω έλλειψης καινοτομιών γύρω από τις δυνατότητες διαμόρφωσης ενός ευρωπαϊκού πολιτειακού χώρου. Αντ' αυτού, η προσοχή των κρατών συγκεντρώθηκε σε «διανεμητικούς συμβιβασμούς» ώστε να συμπεριληφθούν τα ιδιαίτερα συμφέροντα των επιμέρους εθνικών αντιπροσωπιών, προσκαλώντας έτσι τους διαπραγματευτές να θυσιάσουν μια ποιοτική αναβάθμιση της «αρμοδιότητας των πολιτών» στη διαχείριση του συστήματος για μεγαλύτερη αποδοτικότητα σε επίπεδο «εκροών πολιτικής». ⁵⁴ Η Shaw παρατηρεί χαρακτηριστικά: «Όπως πολλά γίνονται προφανώς για την αύξηση της νομιμότητας της Ε.Ε. [...] (το Άμιστερταμ) αφορά περισσότερο τη «διευθέτηση» των αντιδράσεων προς την Ε.Ε. παρά την προσπάθεια για συμμετοχή του πολίτη...». ⁵⁵ Από αυτή την άποψη, εκείνο που λείπει από τη ΣΑΜ είναι η εκ νέου ανακάλυψη «μιας αίσθησης διαδικασίας» με συγκεκριμένες θεσμικές κατευθύνσεις, όπως ο ποιοτικός μετασχηματισμός μιας πλειονότητας εθνικών Δήμων σε ένα διεθνικό πλουραλιστικό Δήμο ως την «ύστατη αναφορά νομιμότητας της [Ευρω-] πολιτείας». ⁵⁶ Αυτό άλλωστε είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με έναν ακόμα σημαντικό μετασχηματισμό που πρέπει να υιοθετεί η Ε.Ε.: «από μια ηθική ενοποίησης σε μια ηθική συμμετοχής», με

52. J. Shaw, «The Emergence of Post-national Constitutionalism in the European Union», στο Exeter Political Theory Workshop, 23 Νοεμβρίου 1998.

53. J.H.H. Weiler, «Bread and Circus: The State of European Union», *Columbia Journal of European Law*, τόμ. 4, 1998, σ. 230.

54. Βλ. F.W. Scharpf, «Interdependence and Democratic Legitimation», Max Planck Institute for the Study of Societies, Working Paper, αρ. 98/2, 1998.

55. J. Shaw, «The Treaty of Amsterdam: Challenges of Flexibility and Legitimacy», *European Law Journal*, τόμ. 4, τχ. 1, 1998, σ. 85.

56. J.H.H. Weiler, «Legitimacy and Democracy of Union Governance», στο G. Edwards - A. Pijpers (επιμ.), *The Politics of European Treaty Reform: The 1996 Intergovernmental Conference and Beyond*, Pinter, Λονδίνο 1997, σ. 250.

άλλα λόγια, σε «μια διαδικασία μέσω της οποίας οι πολίτες καταλήγουν σε αμοιβαία αποδεκτές συμφωνίες ικανές να ισορροπήσουν τις ποικίλες δεσμεύσεις προς τις επιμέρους κοινότητές τους με τρόπους που αντανακλούν έναν κοσμοπολίτικο σεβασμό για τη δικαιοσύνη».⁵⁷ Κατά τον Mény: «Υπάρχει ανάγκη για μια νέα πολιτική κουλτούρα [...] που θα επιτρέπει πολλαπλές νομιμοφροσύνες, και η οποία θα συνδυάζει το “δικαίωμα στις ρίζες” με το “δικαίωμα στις επιλογές”...».⁵⁸

Τα πεδία όμως στα οποία η ΔΔ 1996-97 συγκέντρωσε την προσοχή της αφορούσαν τον εξορθολογισμό/απλοποίηση των διαδικασιών λήψης αποφάσεων, τους μηχανισμούς λήψης αποφάσεων στο Συμβούλιο (επέκταση της ειδικής πλειοψηφίας), την ιεράρχηση των Κοινοτικών Πράξεων, και γενικώς τα μέτρα που αφορούν την αποτελεσματικότητα της Ε.Ε. ως μιας επιχειρησιακής προϋπόθεσης για τη μελλοντική λειτουργία, αλλά όχι νομιμοποίηση, του κοινού συστήματος. Και αποτελεί μάλλον ειρωνεία το ότι η σύνθετη αυτή άσκηση «θεσμικού εξορθολογισμού» αρχικά αποσκοπούσε στη διόρθωση μιας μακρόχρονης κριτικής επί της Κοινότητας ως ένα «από κοινού σύστημα λήψης αποφάσεων», το οποίο πέφτει συχνά στην «παγίδα της συναπόφασης».⁵⁹ Αυτό που ακολουθεί είναι μια προσπάθεια χαρτογράφησης μερικών ουσιαστικών θεσμικών αλλαγών που επέφερε η ΣΑΜ και υπόδειξης μερικών βασικών θεωρητικών συμπερασμάτων για τις δημοκρατικές της ιδιότητες ή την έλλειψή τους.

Ο Dehousse περιγράφει σαφώς έναν από τους λόγους για την «ασταθή ισορροπία» της Ε.Ε.: «Αν και το κοινοβουλευτικό σύστημα παραμένει καθαρά το κυρίαρχο υπόδειγμα στο ζήτημα της μεταρρύθμισης των ευρωπαϊκών θεσμών, η τελευταία δεκαετία έχει σταθεί μάρτυρας σε μια σταδιακή ανάδειξη θεμάτων και οργάνων που δεν ανταποκρίνονται στην κοινοβουλευτική παράδοση».⁶⁰ Παρ' όλα αυτά, ένα από τα θετικά στοιχεία της ΣΑΜ είναι ότι έθε-

57. R. Bellamy - A. Warleigh, ό.π., σ. 452.

58. Y. Mény, «The People, the Elites and the Populist Challenge», Jean Monnet Chair Papers RSC, αρ. 98/47, European University Institute, 1998, σ. 9.

59. F.W. Scharpf, «The Joint-Decision Trap: Lessons from German Federalism and European Integration», *Public Administration*, 1998, σ. 239-278.

60. R. Dehousse, «European Institutional Architecture after Amsterdam: Parliamentary System or Regulatory Structure?», Working Paper RSC, αρ. 11, European University Institute, 1998, σ. 13.

σε το ΕΚ πλησιέστερα στην έδρα των αποφάσεων του συστήματος τόσο μέσω της επέκτασης του πεδίου εφαρμογής της διαδικασίας συναπόφασης (αντικαθιστώντας κυρίως τη διαδικασία συνεργασίας) όσο και μέσω της απλοποίησής της (κυρίως στο διαδικαστικό μέρος που αφορά την Επιτροπή Συνδιαλλαγής). Με τον τρόπο αυτό, η ΣΑΜ προσπάθησε να αντιμετωπίσει το «κοινοβουλευτικό έλλειμμα» της Ε.Ε. και να διευκολύνει έτσι την ανάδειξη ενός «δι-κοινοβουλευτικού» (bicameral) ευρωπαϊκού συστήματος. Αν και η συναπόφαση «αφορά μόνο τις 8 από τις 36 νέες ρυθμίσεις/αρμοδιότητες που αποδόθηκαν στην Κοινότητα μέσω της ΣΑΜ... υπάρχουν 22 νέα ζητήματα υπό καθεστώς συναπόφασης τα οποία προ-στίθενται στα 15 που είχαν ήδη καθοριστεί με τη ΣΕΕ».⁶¹ Επίσης, η ΣΑΜ απέτυχε να εξισορροπήσει τις νέες εξουσίες συναπόφασης του ΕΚ με την επέκταση της ειδικής πλειοψηφίας στο Συμβούλιο,⁶² να καθιερώσει το δικαίωμα του ΕΚ να νομοθετεί σε θέματα τρίτου πυλώνα (Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων) και να εκχωρήσει στο ΕΚ το δικαίωμα τροποποίησης των Συνθηκών (συνταγματική αρμοδιότητα).

Έχοντας την ευκαιρία να κρίνουμε τις δημοκρατικές ιδιότητες και συνέπειες της αρχής της επικουρικότητας αλλού,⁶³ αξίζει να αναφερθούμε στο ζήτημα της διαφάνειας επειδή υπάρχει τάση συνεπειών που επικαλύπτουν τη σχέση ανάμεσα στην Ε.Ε. και τους πολίτες. Αυτή η αρχή, εμπνευσμένη από ιδέες «ανοικτής διακυβέρνησης» και διαφάνειας της διαδικασίας λήψης των αποφάσεων, είναι ζωτικής σημασίας αν η Ε.Ε. επιθυμεί να καλύψει το κενό ανάμεσα στην όλο και πιο πολύπλοκη λειτουργία των θεσμικών της μηχανισμών και στον τρόπο με τον οποίο οι πολίτες της μπορούν να ταυτιστούν με τις νέες δομές διακυβέρνησης. Ο όρος συνδέεται με την εκχώρηση του δικαιώματος πληροφόρησης προς τους πολίτες της Ε.Ε., καθώς επίσης και με την ανάγκη για μια απλουστευμένη και κατανοητή Συνθήκη. Αν και το Άμστερνταμ πέτυχε την πρώτη προ-ϋπόθεση με την ίδρυση ενός (προαιρετικού) δικαιώματος δημόσιας

61. M. Netwich - G. Falkner, «The Treaty of Amsterdam: Towards a New Institutional Balance», *European Integration Online Papers*, τόμ. 1, 1997, σ. 4.

62. Βλ. A. Duff (επιμ.), *The Treaty of Amsterdam: Context and Commentary*, Sweet and Maxwell, Λονδίνο 1997.

63. M.J. Tsinisizelis - D.N. Chrysoschoou, «From "Gesellschaft" to "Gemeinschaft?"», *Federal Consociation and Democracy in the European Union*, *Current Politics and Economics of Europe*, τόμ. 5, τχ. 4, 1995, σ. 1-33.

πρόσβασης σε δημόσια έγγραφα –και κατά τον Dehousse, με την κάλυψη «των πρακτικών στοιχείων της πρόσβασης»⁶⁴– δεν κατάφερε πολλά για τη δεύτερη: η απλούστευση κάποιων νομοθετικών διαδικασιών συνοδεύτηκε από την παράλληλη θεσμοθέτηση πολύπλοκων πρακτικών –όπως ευελιξία, εξαιρέσεις, επιφυλάξεις, διασφαλίσεις, πρωτόκολλα, κλπ.– οι οποίες μπορούν να θεωρηθούν ως μια άσκηση στη «γνωστική δυσκολία».⁶⁵ Υπάρχει πάντως μια σημαντική αλλαγή σχετικά με την αρχή της διαφάνειας: η *de jure* ένταξή της στο πλαίσιο της Συνθήκης, σε αντίθεση με το προηγούμενο καθεστώς όπου οι σχετικές ρυθμίσεις περί διαφάνειας καθοριζόνταν βάσει διοργανικών συμφωνιών και διαδικαστικών κανονισμών. Αυτό επιτρέπει στο ΔΕΚ να ελέγχει τη διαδικασία της εφαρμογής τους. Υπάρχουν πάντως στοιχεία που υποδεικνύουν ότι ένας θεσμός «καλής διακυβέρνησης» όπως η διαφάνεια έχει αναγνωριστεί επισήμως ως μια από τις γενικές επιχειρησιακές αρχές της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης, παρά το ότι χρειάζεται ακόμη να δοκιμαστεί στην πράξη. Παρά τις ελλείψεις τους, κυρίως στο ότι συμβιβάζονται με το ρυθμιστικό παρά το κοινοβουλευτικό υπόδειγμα, οι νέοι κανονισμοί διαφάνειας θα πρέπει να θεωρούνται οργανικό μέρος του συμβασιακού πλαισίου της Ε.Ε.

Πριν προχωρήσουμε σε κάποια συμπεράσματα, αξίζει να σημειώσουμε ότι το μεγαλύτερο μειονέκτημα της διαδικασίας του Άμστερνταμ ήταν η αποτυχία να εντάξει στο πρόγραμμα των μεταρρυθμίσεων της ζητήματα που αφορούν την ανάπτυξη μιας έννομης πολιτικής τάξης κατά το υπόδειγμα της δημιουργίας δομών αμοιβαίας κοινωνικής νομιμοποίησης. Η έμφαση δόθηκε σε ζητήματα πολιτικής πρακτικής παρά πολιτείας, στην αποτελεσματικότητα παρά στη δημοκρατία, στο (διανεμητικό) συμβιβασμό μεταξύ των κυρίαρχων ηγετικών ομάδων παρά στην (ενοποιητική) διευθέτηση, στην εκλογικευμένη άσκηση των αρμοδιοτήτων παρά στην αρχή της συμβίωσης. Το αποτέλεσμα του Άμστερνταμ αναδύεται ως μία ακόμη διαχειριστικού τύπου αναθεώρηση, όπου η συμμετοχική δυναμική των πολιτών παραμένει για την ώρα αναξιοποίητη. Ο κεντρικός πυρήνας της ΣΑΜ δεν έγκειται στην ανάγκη εμπέδωσης των κανονιστικών (ή διαλεκτικών) δομών ενός πολυκεντρικού πολιτειακού χώρου ως προϋπόθεση για την ενεργό ενασχόληση των

64. R. Dehousse, *ό.π.*, σ. 10.

65. Για τον όρο αυτό, βλ. R.A. Dahl, «The Future of Democratic Theory», Working Papers, Instituto Juan Mars, αρ. 90, 1996, σ. 13-14.

πολιτών με τα κοινά, αλλά μάλλον σε μια πολιτική που καθορίζεται από τις επιμέρους συναλλαγές των συμμετεχόντων κρατών σε ένα πολύπλοκο σύστημα διαπραγμάτευσης.

Αν και είναι εξαιρετικά νωρίς για να κρίνει κανείς με ασφάλεια, και η τρέχουσα ΔΔ 2000 ακολουθεί εν πολλοίς την ίδια συνταγή, σύμφωνα με την οποία το κεντρικό ζήτημα των διαπραγματεύσεων φαίνεται ότι εξαντλείται σε μια διαχειριστικού τύπου μεταρρύθμιση των θεσμών για τη διευθέτηση της νέας διεύρυνσης προς τις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, παρά τον σχετικό πλούτο της συζήτησης που διεξάγεται σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Πράγματι, η νέα ΔΔ ξεκίνησε τον Φεβρουάριο του 2000 και αναμένεται να περατωθεί το Δεκέμβριο του 2000 στο τέλος της Γαλλικής Προεδρίας με τη Σύνοδο της Νίκαιας. Σε Πρωτόκολλο για τα θεσμικά όργανα το οποίο ενσωματώθηκε στη ΣΑΜ αναφέρεται: *«Τουλάχιστον ένα έτος πριν ο αριθμός των μελών της Ένωσης υπερβεί τα είκοσι, θα συγκληθεί μια νέα Διακυβερνητική Διάσκεψη προκειμένου να προβεί σε μια συνολική αναθεώρηση των διατάξεων της Συνθήκης που αναφέρονται στη σύνθεση και τη λειτουργία των θεσμικών οργάνων».*

Στην πραγματικότητα, η τρέχουσα Διακυβερνητική Διάσκεψη ασχολείται με τα «υπόλοιπα του Άμστερνταμ», δηλαδή όλες εκείνες τις διατάξεις για τη λειτουργία των θεσμικών οργάνων οι οποίες θα έπρεπε να είχαν αποφασιστεί κατά την προηγούμενη διαδικασία αναθεώρησης των Συνθηκών. Άλλωστε, η αδυναμία της Ε.Ε. να επιλύσει τα ζητήματα αυτά ήταν από τις κυριότερες αιτίες που η ΣΑΜ δεν έτυχε ιδιαίτερος ευμενούς υποδοχής από ένα μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας. Να υπενθυμίσουμε εδώ ότι το ζήτημα της μεταρρύθμισης της λειτουργίας και της σύνθεσης των θεσμικών οργάνων είναι στην κορυφή της ημερησίας διάταξης της Ένωσης για δύο κυρίως (αλλά σχετικούς μεταξύ τους) λόγους: Ο πρώτος έχει να κάνει με το γεγονός ότι το σύστημα λήψης των αποφάσεων –η Κοινοτική Μέθοδος– έχει σχεδιαστεί για τα έξι αρχικά μέλη της τότε ΕΟΚ και χρειάζεται αναπροσαρμογές. Ο δεύτερος λόγος έχει να κάνει με το γεγονός ότι, εάν το σύστημα λήψης των αποφάσεων παραμείνει ως έχει, σε όλα του τα στοιχεία αλλά κυρίως ως προς τη «μεροληψία» του προς τα μικρά κράτη, ανατρέπονται οι ισορροπίες μεταξύ «μικρών» και «μεγάλων» κρατών εφόσον η συντριπτική πλειοψηφία των υπό ένταξη κρατών από την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη ανήκει στην κατηγορία των «μικρών» κρα-

τών.⁶⁶ Όπως μας πληροφορεί σχετική έκθεση προόδου της Πορτογαλικής Προεδρίας η οποία κατατέθηκε στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Feira,⁶⁷ στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Κολωνίας,⁶⁸ αποφασίστηκε η σύγκλιση της ΔΔ 2000. Τα θέματα της ημερησίας Διάταξης ήταν τα εξής:

1. Το μέγεθος και η σύνθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.
2. Η βαρύτητα των ψήφων στο Συμβούλιο των Υπουργών.
3. Η πιθανή επέκταση της «ειδικής πλειοψηφίας» στη λήψη των αποφάσεων, ενώ με τη Σύνοδο του Ελσίνκι,⁶⁹ προστέθηκε εξουσιοδότηση για τη συζήτηση όποιων άλλων σχετικών θεμάτων.
4. Τη συζήτηση για την αναβάθμιση της αρχής της «ευελιξίας» ή «ενισχυμένης συνεργασίας» (το θέμα αυτό συμπεριλήφθηκε στη ΔΔ 2000 μετά τη Σύνοδο της Feira).⁷⁰

Οι συζητήσεις διεξάγονται σε επίπεδο υπουργών Εξωτερικών και οι σχετικές προετοιμασίες έχουν ανατεθεί σε ομάδα εκπροσώπων τους από τα 15 κράτη-μέλη. Παράλληλα, εκτός διαδικασιών Διακυβερνητικής Διάσκεψης, διεξάγονται συζητήσεις σε συνταγματικά κρίσιμα θέματα για την Κοινή Πολιτική Ασφάλειας και Άμυνας –μετεξέλιξη της ΚΕΠΠΑ– και για ένα Σχέδιο Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων με βάση τις αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στην Κολωνία και το Ταμπερέ.⁷¹ Εάν οι σχετικές συζητήσεις καταλήξουν, και τα δύο αυτά ζητήματα θα ενσωματωθούν στις Συνθήκες κατά τη Σύνοδο του Δεκεμβρίου 2000 στη Νίκαια.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ

Σε μια εποχή που η Ε.Ε. παραμένει μια αρκετά συγκεχυμένη πολιτική οντότητα, η ίδια η δυναμική της είναι παγιδευμένη, από τη μια

66. Για τη ΔΔ 2000 έχουν δει το φως της δημοσιότητας πλήθος κειμένων. Η Ε.Ε. στη λογική της διαφάνειας έχει δημοσιοποιήσει τα περισσότερα κείμενα στο Internet στο site <http://europa.eu.int/inst.eu.htm>

67. Βλ. «Intergovernmental Conference on Institutional Reform. Presidency Report to the Feira European Council», CONFER 4750/00, 14 Ιουνίου 2000.

68. Βλ. *Συμπεράσματα της Προεδρίας*, SN 150/95, Κολωνία 3/4 Ιουνίου 1999.

69. Βλ. *Συμπεράσματα της Προεδρίας*, SN 300/99, Ελσίνκι 10/11 Δεκεμβρίου 1999.

70. Βλ. *Συμπεράσματα της Προεδρίας*, SN 200/00, Feira 19/20 Ιουνίου 2000.

71. Βλ. *Συμπεράσματα της Προεδρίας*, SI 1999/800 Commission des Communautés Européennes, S 4, Secrétariat Général, 19 Οκτωβρίου 1999.

πλευρά, ανάμεσα σε ομοσπονδιακές φιλοδοξίες για τη δημιουργία μιας συνταγματικά προσδιορισμένης πολιτείας βασισμένης σε αντίστοιχα συναισθήματα του ανήκειν από τους συστατικούς Δήμους, και από την άλλη, σε έναν τροποποιημένο τύπο διακυβερνητικής συνεργασίας –εμπνευσμένο από το συναινετικό υπόδειγμα διακυβέρνησης– επιβεβαιώνοντας την κεντρικότητα των κρατών στη διαδικασία οικοδόμησης των κοινοτικών θεσμών και άσκησης ευρωπαϊκής πολιτικής. Στο επίκεντρο αυτής της σχεδόν χαοτικής κατάστασης θεωρητικής ενασχόλησης –η οποία ακόμη επηρεάζεται από αυτό που οι Bressand και Nicolaïdis ονόμασαν «διάσπαση της αρχιτεκτονικής ισχύος»⁷²– η κοινωνικά νομιμοποιημένη διακυβέρνηση, ο «μετα-εθνικός συνταγματισμός»,⁷³ και ο σταδιακός εξευρωπαϊσμός της ευρύτερης κοινωνίας πολιτών αύξησαν τις προσδοκίες της διαδικασίας του Άμστερνταμ για την απόδοση στην Ε.Ε. μιας πιο ξεκάθαρης πολιτειακής φυσιογνωμίας. Με την εμπέδωση όμως της εθνικής αυτονομίας και διαφορετικότητας, όχι μόνο στο επίπεδο της πολιτικής ρητορικής, αλλά και σε αυτό της πολιτικής πρακτικής, η ΣΑΜ αποκάλυψε τα όρια του μετασχηματισμού μιας «ένωσης κρατών» σε μια δημοκρατική «ένωση πολιτών». Αυτό δεν αποτελεί ένα εύκολο συμπέρασμα, ούτε όμως και μια θέση χωρίς σοβαρές συνέπειες τόσο για το πολιτειακό μέλλον της Ε.Ε. όσο και για τη σχέση ανάμεσα στην τελευταία και τους πολίτες της. Οι πρόσφατες μεταρρυθμίσεις, μακράν τού να ανοίγουν το δρόμο προς μια Διεθνή Δημοκρατία, αριθμούν σε μια ακόμη διαπραγματευόμενη συμφωνία μεταξύ των κυρίαρχων ηγετικών ομάδων. Κι αυτό διότι η ΣΑΜ, όχι μόνο απέτυχε να διαμορφώσει ένα κοινό δημοκρατικό όραμα για την ευρωπαϊκή κοινωνία, αλλά ακόμη και να κλονίσει την ίδια την ιδέα ότι ένα τέτοιο όραμα παραμένει απλησίαστο, τουλάχιστον στο εγγύς μέλλον.

Η παραπάνω επίκριση δικαιολογείται περαιτέρω αν θεωρήσουμε το τελικό προϊόν του Άμστερνταμ ως αποτέλεσμα ενός κυρίως ωφελμιστικού υπολογισμού μεταξύ διαφορετικών συμφερόντων στη λογική μιας ορθολογικής διευθέτησης μεταξύ των ηγετικών ομάδων. Μια τέτοια δυναμική ένταση ανάμεσα στη δημοκρατία και την ενοποίηση στα τέλη της δεκαετίας του '90 έχει δείξει ότι είναι μάλλον απίθανο να εισάγουμε ουσιώδεις δημοκρατικές μεταρρυθ-

72. A. Bressand - K. Nicolaïdis, «Regional Integration in a Networked World Economy», στο W. Wallace κ.ά. (επιμ.), *ό.π.*, σ. 32.

73. J. Shaw, *ό.π.*

μίσεις χωρίς τη συμμετοχή των πολιτών στο πολιτικό γίνεσθαι της Ε.Ε., τώρα που η κάποτε αδιαμφισβήτητη «συγκαταβατική συναίνεση» της δεκαετίας του '80 δεν μπορεί να ενεργοποιήσει την αναγκαία δημόσια δέσμευση σε μια στρατηγική η οποία βασίζεται σε αποτελέσματα οικονομικής πολιτικής, όπου «η παροχή δημόσιας πρόνοιας αντιμετωπίζεται καλύτερα μέσω μιας διαδικασίας κατευθυνόμενης από τις ηγετικές ομάδες».⁷⁴ Είναι μάλιστα αξιοσημείωτο ότι το αποτέλεσμα του Άμστερνταμ ήταν ακριβώς το αντίθετο από αυτό που οι νεολειτουργιστές είχαν κάποτε ελπίσει να επιτύχουν: αντί η αυξανόμενη (και συχνά μη ελεγχόμενη) πολιτικοποίηση να προστεθεί στο στρατηγικό οπλοστάσιο των δυνάμεων που υπεραμύνονται της ενοποίησης, ουσιαστικά να χρησιμοποιείται από τους περισσότερο σκεπτικιστές, κάνοντας έτσι ακόμη πιο δύσκολη τη σχέση μεταξύ της Ε.Ε. και των πολιτών της, και κατά συνέπεια το συγκερασμό της δημοκρατικής αυτονομίας των μερών με την πολιτική ενότητα του όλου. Οτιδήποτε λιγότερο, θα εξακολουθεί να διακονίζει μια ελιτιστική αντίληψη περί ευρωπαϊκής διακυβέρνησης, αντιτασόμενη στη λογική της σύγχρονης δημοκρατικής διαδικασίας, βάσει της οποίας ένας πολιτικά συνειδητοποιημένος Δήμος θα καθοδηγεί τους κανονιστικούς προανατολισμούς της κοινωνίας μέσω μιας δημόσιας συζήτησης που θα διέπεται από αρχές.

74. R. Bellamy - A. Warleigh, ό.π., σ. 453.

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΣΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ: ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΑΠΟΔΟΜΗΣΗ

Σε αυτή την εργασία εξετάζουμε μερικές από τις σύγχρονες μεταμαρξιστικές και μεταδομιστικές προσεγγίσεις στη θεωρία της ιδεολογίας, και ειδικά αυτή του Μισέλ Φουκώ και του Ερνέστο Λακλάου, που η κάθε μια από τη μεριά της επισημαίνει διαφορετικά προβλήματα των κλασικών θεωρήσεων της ιδεολογίας. Επισημαίνουμε ειδικά το πρόβλημα του ορισμού και της θεμελίωσης της έννοιας της ιδεολογίας ως έννοιας παραγωγής. Ακολουθώντας προχωράμε σε κάποιες σκέψεις σχετικά με τις πιθανές σχέσεις μεταξύ της κριτικής της ιδεολογίας και των στρατηγικών της αποδόμησης (Ζακ Ντεριντά) για να συμπεράνουμε τελικά ότι η αποδόμηση, κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις και όρους –στο βαθμό δηλαδή που θα μπορούσε να πάρει υπόψη της το ζήτημα του ανταγωνισμού, της εξουσίας και της ηγεμονίας– μπορεί να παίξει τον ρόλο μιας κριτικής της ιδεολογίας.

Παρότι ο όρος «ιδεολογία» κατέχει μια πολύ σημαντική θέση τόσο στο καθημερινό λεξιλόγιο όσο και στην ορολογία των κοινωνικών επιστημών, η καταστατική μας θέση στην εργασία αυτή θα είναι ότι ο όρος αυτός διέρχεται μια βαθιά κρίση προσδιορισμού και ταυτότητας. Θεωρούμε λοιπόν ότι ένα από τα βασικά ζητήματα που θα πρέπει να αντιμετωπίσει μια σοβαρή προσπάθεια ανασυγκρότησης της επιστημολογίας του κοινωνικού και του πολιτικού είναι το θέμα της ιδεολογίας σε όλες τις πιθανές διαπλοκές του με άλλες θεματικές, όπως αυτή της γνώσης, της επιστήμης, της εξουσίας κλπ. Η παρούσα εργασία επιχειρεί να ενώσει κάποια από τα νήματα παλαιότερων προβληματισμών και αναγνώσεων, κυρίως της ευρύτερης μαρξιστικής και μεταμαρξιστικής παράδοσης, πάνω στο τεράστιο ζήτημα της ιδεολογίας αλλά, και γενικότερα, των κοινωνικών επικαθορισμών της γνώσης – συμπεριλαμβανόμενης και της ί-

* Ο Ηρακλής Μαυριάδης είναι ειδικός επιστήμονας, τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης και Πάντειο Πανεπιστήμιο.

διας της κοινωνικής θεωρίας. Στο πρώτο μέρος, σκοπός μας είναι να προσπαθήσουμε να «χαρτογραφήσουμε» κάποιες μεταμαρξιστικές προοπτικές της θεώρησης της ιδεολογίας, όπως αυτή του Μισέλ Φουκώ και του Ερνέστο Λακλάου.¹ Θεωρούμε ότι οι δύο αυτές τοποθετήσεις είναι ενδεικτικές, αλλά και παραδειγματικές, γενικότερων σύγχρονων τάσεων –ειδικότερα αυτών που θα ονομάζαμε γενικά μεταδομιστικών– στη θεωρία της ιδεολογίας, οι οποίες καταδεικνύουν, *αλλά βεβαίως δεν εξαντλούν*, βασικούς προβληματισμούς αλλά και προβλήματα στην προσπάθεια θεμελίωσης (ή μη) της έννοιας της ιδεολογίας, και ειδικά αυτού που παραδοσιακά ονομάζεται «κριτική της ιδεολογίας». Αυτά τα θέματα βεβαίως δεν μπορούν να εξαντληθούν στον περιορισμένο αυτό χώρο· ωστόσο, το πρόβλημα εν πολλοίς έγκειται στο ότι η ιδεολογία στις καθημερινές της χρήσεις (ΜΜΕ, Τύπος) δεν είναι μια έννοια αυστηρά ορισμένη, και εμφανίζεται να αναφέρεται σε μια ποικιλία φαινομένων καταλήγοντας έτσι να εξηγεί τα πάντα και τίποτα. Θα έπρεπε ίσως να γίνει ένας διαχωρισμός ανάμεσα σε καθημερινές ή «δημοσιογραφικές» χρήσεις του όρου, και σε προσπάθειες ενός αυστηρότερου αναλυτικού ορισμού του· οι δεύτερες θα ήταν αναγκασμένες να θεσπίσουν αυστηρότερα κριτήρια από αυτά που χρειάζονται οι καθημερινές χρήσεις της λέξης. Ωστόσο, το πρόβλημα της χρήσης αλλά και της κατάχρησης (ποσοτικής και ποιοτικής) του όρου *ιδεολογία* παραμένει σημαντικό, ειδικά στον «ξύλινο» πολιτικό και θεωρητικό λόγο μιας δογματικής Αριστεράς που επένδυσε πολύ πάνω στον όρο αυτό· γι' αυτούς, ο όρος ιδεολογία παραμένει αυτονόητος, δηλαδή συγκεχυμένος και γενικός. Στην προκειμένη περίπτωση, ο όρος ιδεολογία είναι καθαρά εργαλείο πολεμικής και αναφέρεται ως χαρακτηρισμός (ιδεολογικό, ιδεολόγημα κλπ.) στον αντίπαλο λόγο και όχι βεβαίως στον «δικό μας», ο οποίος θεωρείται ότι ανήκει αναγκαστικά στη μεριά του δικαίου, του ορθού λόγου ή της επιστήμης.

Το ερώτημα ωστόσο που καθοδηγεί τη δική μας αναζήτηση, αλλά νομίζω και των στοχαστών που θα εξετάσουμε, *είναι εάν σήμερα μπορεί να διασωθεί κάτι σαν έννοια ιδεολογίας, και συνεπώς και αυτό που παραδοσιακά ονομάζεται «κριτική της ιδεολογίας».*

1. Εγκαταλείψαμε ωστόσο μια αρχική μας ιδέα να συμπεριλάβουμε την πολύ ενδιαφέρουσα άποψη του Slavoj Zizek, τόσο λόγω χώρου όσο και ότι λόγω της ι-δαιτερότητάς της χρήζει ειδικής αντιμετώπισης. Βλ. Slavoj Zizek, *The Sublime Object of Ideology*, Verso, Λονδίνο 1989.

Θεωρούμε δηλαδή την ανάλυσή μας ως ένα ενιαίο εγχείρημα όπου το πρώτο μέρος διερευνά δύο από τις πιο ενδιαφέρουσες μεταδομωτικές προσεγγίσεις στο χώρο της θεωρίας της ιδεολογίας, και το δεύτερο επιχειρεί να διερευνήσει τη σχέση –τα κοινά στοιχεία αλλά και τις διαφορές– των πρακτικών της αποδόμησης με ό,τι ονομάζεται «κριτική της ιδεολογίας».

Θα θέλαμε ωστόσο να διευκρινίσουμε ότι η λέξη «μεταμαρξιστική» προσέγγιση παραμένει αναγκαστικά γενική και αμείσημη, και θα μπορούσε να ερμηνευθεί τόσο ως *υπέρβαση*, αναίρεση ή και κατάργηση της μαρξιστικής προβληματικής όσο και ως *διατήρηση* του ανεξίτηλου στίγματος του μαρξισμού μέσα στο πεδίο της θεωρίας της ιδεολογίας. Ο μαρξισμός (και ειδικά η σκέψη του ίδιου του Μαρξ) υπήρξε ένα σημείο τομής στην εννόηση της ιδεολογίας που, ούτως ή άλλως, όλες οι μεταγενέστερες θεωρίες πρέπει να αντιμετωπίσουν. Γι' αυτό και τελικά κάθε αντιμαρξιστική, μεταμαρξιστική ή μη μαρξιστική προοπτική έχει έμμεσα ή άμεσα τον μαρξισμό ως σημείο αναφοράς· στην περίπτωση μας, η έννοια «μεταμαρξιστική» σημαδεύει μια «πέραν –αλλά όχι αναγκαστικά εναντίον– του μαρξισμού» προβληματική της ιδεολογίας. Στον περιορισμένο αυτό χώρο δεν μπορούμε να αναφερθούμε ειδικά στη σκέψη του Μαρξ –και πολύ περισσότερο στην τεράστια μαρξιστική παράδοση– αλλά θεωρούμε ότι οι προβληματικές που θα εκθέσουμε εδώ τέμνουν σε πολλά σημεία αυτή την παράδοση (ή καλύτερα, τις παραδόσεις, μια και ο μαρξισμός δεν αποτέλεσε ποτέ μια ενιαία θεωρητική παράδοση).

Θεωρούμε ωστόσο ως απαραίτητο πρώτο βήμα της γενικότερης ανάπτυξης του επιχειρήματος την προσπάθεια να χαρτογραφήσουμε πολύ γενικά και σύντομα το πεδίο της μαρξιστικής έννοιας της ιδεολογίας με ένα σχήμα που δανειζόμαστε από το βιβλίο της Michelle Barrett.² Η μια παράδοση λοιπόν η οποία ξεκινάει από τις ποικίλες, και σε μερικά σημεία αντιφατικές, αναφορές του ίδιου του Μαρξ στην ιδεολογία, είναι η «αρνητική» ή «κριτική» παράδοση η οποία αναφέρεται στην ιδεολογία σε σχέση με μια κριτική της θρησκείας, του φετιχισμού των εμπορευμάτων και όλων των μορφών πραγματοποίησης και διαστρέβλωσης. Αυτή η παράδοση και η «επιστημολογική» χρήση του όρου ιδεολογία στον Μαρξ κάνει έναν σαφή διαχωρισμό μεταξύ επιστήμης, ως προσπάθειας κατα-

2. Michelle Barrett, *The Politics of Truth*, κεφ. 2.

νόησης και ανάλυσης των πραγματικών συνθηκών ύπαρξης, και ιδεολογίας η οποία θεωρείται είτε ως γνώση ανεπαρκής είτε ως γνώση ψευδής, που επικαθορίζεται από, αλλά και νομιμοποιεί, συγκεκριμένες οικονομικο-πολιτικές σχέσεις.³ Η άλλη μαρξιστική παράδοση είναι η «θετική» ή περιγραφική άποψη της ιδεολογίας, και περιλαμβάνει στοχαστές όπως ο Λένιν, ο Λούκατς και ο Γκράμσι. Εδώ, η έννοια ιδεολογία αναφέρεται σε γενικότερες κοσμοθεωρήσεις και προοπτικές, οι οποίες συνδέονται ιστορικά με συγκεκριμένες κοινωνικές τάξεις και συμφέροντα· πέραν της κυρίαρχης ιδεολογίας της αστικής τάξης, στη συγκεκριμένη περίπτωση η ιδεολογία του προλεταριάτου θεωρείται ως βασικό εργαλείο ταξικής και πολιτικής πάλης (π.χ. η κομμουνιστική ιδεολογία). Αυτός ο γενικός διαχωρισμός μεταξύ των δύο παραδόσεων δεν είναι βεβαίως ούτε ο μόνος δυνατός, αλλά ούτε και εξαντλεί τις ποικίλες προβληματικές που τίθενται στις μαρξιστικές θεωρήσεις της ιδεολογίας· αποτελεί ωστόσο ένα σημείο εκκίνησης για να προχωρήσουμε σε μια σύντομη προσέγγιση των απόψεων του Μισέλ Φουκώ.

Από μια πρώτη ματιά, ο Φουκώ δεν φαίνεται να λείπει πολλά για το ζήτημα της ιδεολογίας· ωστόσο το έργο του είναι γεμάτο από ιδέες και αναλύσεις που τέμνουν τις θεματικές της θεωρίας της ιδεολογίας. Στην εργασία αυτή, θα αναφερθούμε μόνο σε μια γνωστή συνέντευξη του στην οποία ο Μισέλ Φουκώ θέτει συνοπτικά μερικά σημαντικά ζητήματα που χαρακτηρίζουν εν γένει τις μεταμαρξιστικές προβληματικές της θεωρίας της ιδεολογίας· εδώ ακριβώς έγκειται και το δικό μας ενδιαφέρον.⁴ Ας διαβάσουμε λοιπόν:

«Η έννοια της ιδεολογίας μου φαίνεται δύσκολο να χρησιμοποιηθεί, για τρεις λόγους. Ο πρώτος είναι ότι, είτε μας αρέσει είτε όχι, (η έννοια αυτή) βρίσκεται πάντοτε σε ουσιαστική αντίθεση με κάτι άλλο, το οποίο υποτίθεται ότι λογίζεται ως αλήθεια. Πιστεύω τώρα ότι το πρόβλημα δεν συνίσταται στο να τραβήξουμε μια γραμμή μεταξύ αυτού που σε ένα λόγο εμπίπτει στην κατηγορία της επιστημονικότητας ή της αλήθειας και εκεί-

3. Κλασικός εκπρόσωπος αυτής της άποψης είναι το παραμελημένο σήμερα, αλλά σημαντικό για την επιρροή που άσκησε στις δεκαετίες του '60 και '70, έργο του Λουί Αλτουσέρ, βλ. το κλασικό άρθρο «Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους», στο *Θέσεις*. Οι απόψεις αυτές βρίσκονται ούτως ή άλλως πίσω από το έργο του Φουκώ (πιο έμμεσα), αλλά και πίσω από το έργο του Λακλάου (πιο άμεσα).

4. Paul Rabinow, *The Foucault Reader*, σ. 61.

νου που εμπίπτει σε κάποια άλλη κατηγορία, αλλά στο να δούμε ιστορικά πως αποτελέσματα αλήθειας παράγονται μέσα στους λόγους οι οποίοι καθαυτοί δεν είναι ούτε αληθείς ούτε ψευδείς. Το δεύτερο μειονέκτημα είναι ότι η έννοια της ιδεολογίας αναφέρεται, νομίζω αναγκαστικά, σε κάτι της τάξεως του υποκειμένου. Τρίτον, η ιδεολογία βρίσκεται σε δευτερεύουσα θέση σε σχέση με κάτι που λειτουργεί ως η υποδομή της, ως ο υλικός, οικονομικός επικαθορισμός της κλπ. Γι' αυτούς τους τρεις λόγους, νομίζω ότι αυτή η έννοια δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί χωρίς προσοχή».

Εδώ παρουσιάζονται καθαρά και εν συντομία οι τρεις ενστάσεις του Φουκώ για την έννοια της ιδεολογίας, τις οποίες θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε· ο Φουκώ δεν φαίνεται να απορρίπτει ξεκάθαρα την έννοια της ιδεολογίας, αλλά είναι πολύ διστακτικός και συνιστά μεγάλη προσοχή ως προς τη χρήση της. Η πρώτη ένσταση του λοιπόν είναι ότι η έννοια της ιδεολογίας ορίζεται αναγκαστικά και πάντοτε κατ' αντίθεση και αντιδιαστολή προς μια έννοια «αλήθειας» που, κατ' ελάχιστον, πρώτον, δεν είναι ποτέ απόλυτα καθορίσιμη και καθορισμένη· δεύτερον, είναι το λιγότερο προβληματική ως προς τον ορισμό και τη θεμελίωσή της. Η έννοια λοιπόν της ιδεολογίας δεν μπορεί, για τον Φουκώ, καταστατικά να ξεφύγει από μια «αληθειολογία», και δεν θα καταφέρει ίσως ποτέ να αποτινάξει πλήρως τη θεωρητική παράδοση της «ψευδούς συνείδησης». Στον περιορισμένο αυτό χώρο δεν μπορούμε βεβαίως να επεκταθούμε στην πολυπλοκότητα της θεωρίας του Φουκώ και να διερευνήσουμε σε βάθος τις διαπλοκές εννοιών όπως αλήθεια, λόγος και εξουσία αλλά θα πρέπει ίσως να αποσαφηνίσουμε κάποια σημεία των απόψεών του. Έτσι, επί τη βάση των όσων μας λέει εδώ, ο Φουκώ θα ήταν δυνατό να κατηγορηθεί ως ακραίος σχετικιστής, στο βαθμό που η πρώτη του ένσταση αναφέρεται ακριβώς στην αδυναμία τού, έστω και απόλυτου, διαχωρισμού μεταξύ αλήθειας και ψέματος· μια τέτοια άποψη φαίνεται να καταργεί κάθε έννοια επιστήμης αλλά και κάθε προσπάθεια συγκρότησης μιας επιστημολογίας. Ωστόσο, αυτό το οποίο ενδιαφέρει πραγματικά τον Φουκώ δεν είναι η όποια διαχωριστική γραμμή εντός του λόγου η οποία διακρίνει την αλήθεια από το ψέμα –πράγμα που δεν θα είχε πρόβλημα να δεχθεί ότι υπάρχει, χωρίς όμως να είναι ποτέ απόλυτη και τελεσίδικη– αλλά οι πολλαπλοί τρόποι με τους

οποίους ιστορικά παράγονται *αποτελέσματα* και δημιουργούνται *παραδόσεις* αλήθειας μέσω αυτών των λόγων. Ο Φουκώ, μετατοπίζοντας την προβληματική της αλήθειας και *αναστέλλοντας*⁵ το ερώτημα περί του «αληθούς», ενδιαφέρεται για τους ιστορικά καθορισμένους τρόπους με τους οποίους η αλήθεια *παράγεται* μέσα στο λόγο και ως λόγος, και οι λόγοι με τη σειρά τους συγκροτούνται σε παραδόσεις αλήθειας (π.χ. επιστήμες). Ο Φουκώ μπορεί να μη διαμόρφωσε ποτέ μια πλήρως συγκροτημένη επιστημολογία, όμως για τους καλόπιστους αναγνώστες ένα κείμενο όπως *Η Τάξη του λόγου*⁶ –αλλά και τα μεγαλύτερα, γνωστά του έργα– αποδεικνύουν την προσπάθειά του να σκεφθεί σοβαρά πάνω στις διαπλοκές των εννοιών της γνώσης, της επιστήμης, του λόγου, της αλήθειας και σε γενικότερα ζητήματα επιστημολογίας. Έτσι, στην *Τάξη του λόγου* ο Φουκώ μιλώντας για τις τρεις θεμελιώδεις παραμέτρους –δηλαδή τα όρια και τους όρους– του δυτικού λόγου (ήτοι: οι διάφοροι αποκλεισμοί, η αντίθεση μεταξύ λογικής και τρέλας, και η θέληση για γνώση/αλήθεια) εμφανίζεται να μην απορρίπτει την έννοια της επιστημονικής αλήθειας. Το δικό του ενδιαφέρον έγκειται στους τρόπους με τους οποίους αυτό που μπορούμε να ονομάσουμε *disciplines* (με τις πολλαπλές σημασίες του επιστημονικού κλάδου, της πειθαρχίας και του κανόνα) «θεμελιώνουν» την αλήθεια (συνελώς και αυτό που θεωρείται ψευδές) μέσα από συγκεκριμένες συμβάσεις και κανόνες· τους τρόπους δηλαδή με τους οποίους συγκροτούν ιστορικά «πολιτικές της αλήθειας». Ο Φουκώ λοιπόν δεν αρνείται την έννοια της αλήθειας αλλά ερωτά ακριβώς γιατί και κάτω από ποιες συνθήκες έφτασε ο δυτικός άνθρωπος να είναι «ταγμένος» στην αναζήτηση της αλήθειας, πως δηλαδή συνέβη αυτό μέσα στην ιστορία του δυτικού λόγου, πως και πότε «επιλέχθηκε» αυτή η έννοια της αλήθειας και της επιστήμης απέναντι π.χ. στο μύθο, το ψέμα ή την αλχημεία. Ωστόσο, επειδή αυτού του τύπου οι ερωτήσεις δεν επιτρέπουν απλουστευτικές και αυτονόητες διακρίσεις μεταξύ ιδεολογίας και αλήθειας (ή κατά περίπτωση, επιστήμης) είναι εμφανές ότι η ένσταση του Φουκώ αναφέρεται στις προσπάθειες ορισμού της ιδεολογίας ως «μη αλήθειας».

⁵ Δεν θα ήταν ίσως άστοχο να υποθέσουμε εδώ επιρροές της φαινομενολογίας και ειδικά της χουσερλιανής έννοιας της *εποχής* ως αναστολής της κρίσης περί της ύπαρξης της πραγματικότητας.

⁶ Μ. Φουκώ, *Η τάξη του λόγου* (μτφρ. Χ. Χρηστίδης - Μ. Μαϊδάτσας), Ηριδανός, Αθήνα.

Η δεύτερη ένσταση του Φουκώ αναφέρεται στο ότι η έννοια της ιδεολογίας προϋποθέτει πάντοτε και καταστατικά ένα υποκείμενο, το οποίο κουβαλάει στις αποσκευές του ένα ιστορικά καθορισμένο φορτίο φιλοσοφικών, δηλαδή ουμανιστικών και μεταφυσικών (με την έννοια του Χάιντεγκερ) προϋποθέσεων· αυτό είναι το κλασικό πρόβλημα του (ατομικού ή συλλογικού) φορέα της ιδεολογίας. Είναι φανερό ότι τα προβλήματα που διανοίγονται εδώ είναι τεράστια. Από τη μια μεριά, η κλασική μαρξιστική θεωρία της ιδεολογίας –και γενικότερα η μαρξιστική θεωρία– μπορεί να κατηγορηθεί ότι, ενώ προϋποθέτει ένα υποκείμενο, δεν απέκτησε ποτέ μια συνεπή και ολοκληρωμένη θεωρία του υποκειμένου (ατομικού ή συλλογικού). Βέβαια, όσοι εκ των υστέρων θεώρησαν αυτό ως έλλειψη προσπάθησαν να την αναπληρώσουν με άλλα επιστημολογικά εργαλεία, αλλά με αμφίβολα τουλάχιστον αποτελέσματα (π.χ. η περίπτωση του φροϋδομαρξισμού ή της χρήσης του Λακάν στο σχήμα του Αλτουσέρ). Στην περίπτωσή μας όμως, ο ίδιος ο Φουκώ ασχολήθηκε επί μακρόν και σε πολλά έργα του με τη δόμηση της υποκειμενικότητας ιστορικά στον δυτικό κόσμο.⁷ Το υποκείμενο για τον Φουκώ «κατασκευάζεται» (και συνεπώς δεν είναι δεδομένο, «φυσικό») μέσα από κοινωνικές και ρηματικές πρακτικές (πρακτικές στις οποίες διαπλέκονται η γνώση, η πειθαρχία και η εξουσία, όπως είναι η ιατρική, η ψυχιατρική, η παιδαγωγική, ο σωφρονισμός κλπ.) και οι οποίες καθορίζουν όλες τις έννοιες «ταυτότητας» του υποκειμένου. Είναι βέβαιο ότι ο Φουκώ άλλαξε σημαντικά τις θέσεις του από τα πρώτα μέχρι τα τελευταία του έργα· έτσι, από πολλούς θεωρείται ότι στο πρώιμο έργο του (όπως η *Ιστορία της τρέλας και οι Λέξεις και τα πράγματα*) δεν υπάρχει καμία έννοια υποκειμένου, ενώ αντιθέτως στα τελευταία έργα του (όπως η *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, και ειδικά ο τρίτος τόμος) το υποκείμενο «επιστρέφει» στη θεωρία του. Ανεξάρτητα από την ορθότητα αυτής της άποψης, αυτό που θα μπορούσαμε να πούμε ότι γενικά χαρακτηρίζει το πρώιμο έργο του είναι η προσπάθεια «αποδόμησης» της δυτικής εννόησης ενός «κυρίαρχου» (sovereign) υποκειμένου, το οποίο θεωρεί ως συνυφασμένο με κάθε έννοια «ουμανισμού», ενώ στην ύστερη δουλειά του, όπως στην *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, ο Φουκώ ενδιαφέρεται για τους τρόπους «υποκει-

7. Ειδικότερα όπως εμφανίζεται στους τρεις τόμους της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας* (εκδόσεις Ράππα).

μενοποίησης», δηλαδή της δόμησης και της κατασκευής της υποκειμενικότητας (με επίκεντρο τη σεξουαλικότητα) από την Αρχαιότητα έως τη σύγχρονη εποχή. Και παρότι ο Φουκώ πράγματι δεν έχει μια πλήρη και συνεκτική θεωρία του υποκειμένου –εν μέρει λόγω της αντιπάθειάς του προς ψυχολογικές και ψυχαναλυτικές ερμηνείες– αυτά που μας λείπει για τις πρακτικές της υποκειμενοποίησης σε σχέση με τη γνώση, την εξουσία και τον λόγο αποτελούν, κατά τη γνώμη μας, σημαντικές θεωρητικές συνεισφορές στην κοινωνική ανάλυση. Η ουσία εδώ είναι ότι ο Φουκώ δεν επιθυμεί να αναλάβει άκριτα τους ποικίλους φιλοσοφικούς-θεωρητικούς επικαθορισμούς ενός υποκειμένου εννοούμενου ως ενιαίου, κυρίαρχου και ορθολογικού: ενός υποκειμένου δηλαδή το οποίο είναι άρρηκτα δεμένο με μια σειρά εννοήσεων του όρου ιδεολογία· επιπλέον θεωρούμε ότι η ένστασή του αυτή ισχύει και στην περίπτωση της προσπάθειας εννόησης ενός συλλογικού υποκειμένου ως φορέα της ιδεολογίας.

Η τρίτη ένσταση του Φουκώ αναφέρεται στην άποψή του ότι κάθε έννοηση του όρου ιδεολογία θέτει πάντοτε τον όρο αυτό σε δευτερεύουσα θέση –δηλαδή σε θέση εξάρτησης και επικαθορισμού– σε σχέση με μια «υλική» βάση· ο Φουκώ διαφωνεί ξεκάθαρα με ένα μαρξιστικό ντετερμινιστικό διαχωρισμό βάσης και εποικοδομήματος, ιδέα την οποία όμως θα πρέπει να τοποθετήσουμε μέσα στο πλαίσιο των θεωρητικών συζητήσεων και αναζητήσεων στη Γαλλία στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Αυτό δεν σημαίνει βεβαίως ότι όλη η μαρξιστική θεωρία είναι αναγκαστικά ντετερμινιστική αλλά ότι, για τον Φουκώ, η έννοια της ιδεολογίας εννοείται πάντοτε ως άμεσα ή έμμεσα επικαθοριζόμενη από παράγοντες ευρύτερα «υλικούς» ή στενότερα οικονομικούς. Για τον Φουκώ, τόσο οι σχέσεις μεταξύ ρηματικών και εξωρηματικών πρακτικών (μεταξύ των οποίων και οι οικονομικές) όσο και οι σχέσεις μεταξύ εξουσίας και αλήθειας δεν αναφέρονται ποτέ σε μονοδιάστατους επικαθορισμούς (έστω και στην αλτρουσεριανή μορφή του «σε τελευταία ανάλυση»), αλλά σε πολυμορφικές και σύνθετες σχέσεις. Έτσι οι λόγοι δεν επικαθορίζονται άμεσα ή έμμεσα από υλικές πρακτικές, αλλά διαμορφώνουν το ίδιο το πεδίο υποδοχής και επιρροής αυτών των πρακτικών· στη θεωρία του Φουκώ δεν υπάρχει μια στιγμή πρότερη, καθοριστική του λόγου επειδή τα αποτελέσματα της γνώσης και της εξουσίας έχουν αμοιβαία καθοριστικό και παραγωγικό ρόλο. Παράλληλα, στο έργο του ο Φουκώ φαίνεται να δια-

φώνει με κλασικές μαρξιστικές θεωρήσεις οι οποίες θέτουν την ταξική δομή ως τον σκελετό του κοινωνικού, δηλαδή με το συνολικό σχήμα της ανάλυσης και των επικαθορισμών της μαρξιστικής θεωρίας. Θα θέλαμε στο σημείο αυτό να επισημάνουμε ένα απόσπασμα από μια ακόμα συνέντευξη του Φουκώ που επεξηγεί τη θέση του σε σχέση με την κλασική μαρξιστική προβληματική της ιδεολογίας. Λέει λοιπόν ο Φουκώ:

«Θα έλεγα ότι αυτό ήταν πάντοτε το πρόβλημα μου, δηλαδή τα αποτελέσματα της εξουσίας και η παραγωγή της “αλήθειας”». Ένωθα πάντα άβολα με αυτή την έννοια της ιδεολογίας η οποία χρησιμοποιήθηκε πρόσφατα. Χρησιμοποιήθηκε για να εξηγήσει λάθη ή αυταπάτες ή για να αναλύσει παραστάσεις – εν ολίγοις κάθε τι που εμποδίζει τη δημιουργία ενός αληθινού λόγου. Χρησιμοποιήθηκε επίσης για να δείξει τις σχέσεις μεταξύ αυτού που συμβαίνει στα κεφάλια των ανθρώπων και της θέσης τους μέσα στις συνθήκες παραγωγής. Εν ολίγοις, την «οικονομία του αναληθούς». Το δικό μου πρόβλημα είναι οι «πολιτικές της αλήθειας». Έχω ξοδέψει πολύ καιρό ασχολούμενος με αυτό».⁸

Εδώ είναι ωστόσο φανερό ότι ο Φουκώ είναι το λιγότερο διστακτικός και επιφυλακτικός ως προς τη χρήση της έννοιας της ιδεολογίας ως εργαλείο ανάλυσης· η ιδεολογία, δηλαδή, δε φαίνεται να χωράει στο εννοιολογικό πλαίσιο του Φουκώ. Όπως ήδη αναφέραμε, το δικό μας ενδιαφέρον έγκειται στις συγκεκριμένες ενστάσεις του Φουκώ ως προς τον όρο «ιδεολογία» οι οποίες είναι ενδεικτικές σύγχρονων προβληματισμών ως προς την κλασική χρήση του όρου και οριοθετούν τουλάχιστον ένα τμήμα του πεδίου της ιδεολογίας το οποίο θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «μεταμαρξιστικό» και μεταδομιστικό. Βλέπουμε λοιπόν με κατανόηση τις ενστάσεις και τους προβληματισμούς του Φουκώ, και θα μπορούσαμε ίσως και να συμφωνήσουμε μαζί του ως προς το γενικό περίγραμμα της συλλογιστικής του. Ωστόσο, το να συμπεράνει κανείς γρήγορα ότι η έννοια «ιδεολογία» έχει «τελειώσει» είναι τουλάχιστον παρακινδυνευμένο και πρόωρο, στο βαθμό που θα μπορούσαν να υπάρξουν άλλες, διαφορετικές έννοιες της ιδεολογίας. Ούτως ή άλλως, οι παραπάνω ενστάσεις για τη χρήση του όρου ιδεο-

8. L. Kritzman (επιμ.), *Michel Foucault: Politics, Philosophy, Culture*, Routledge, Νέα Υόρκη 1988, σ. 118.

λογία δε σημαίνουν ότι αυτή η έννοια απλώς «πέθανε» (και δεν πρέπει βεβαίως να συγχέεται με την προβληματική του λεγόμενου «τέλους της ιδεολογίας» του D. Bell) και εξαφανίζεται, μιας και αποτελεί ακόμα κοινό τόπο τόσο του καθημερινού λόγου όσο και του θεωρητικού οπλοστασίου των κοινωνικών επιστημών. Το ερώτημα που τίθεται εδώ συνεπώς είναι εάν υπάρχουν πιθανοί τρόποι για να «διασωθεί» ο όρος «ιδεολογία», και ειδικότερα, η δυνατότητα μιας «κριτικής της ιδεολογίας» που να μην έχει τα επιστημολογικά προβλήματα τα οποία επισημαίνει ο Φουκώ.

Ενώ λοιπόν η άποψη του Φουκώ σημαδεύει το ένα άκρο του επιχειρήματος, η οποία άποψη εν πολλοίς συνεπάγεται την απόρριψη του όρου ιδεολογία τουλάχιστον για αναλυτική χρήση, το πρόσφατο έργο του Ερνέστο Λακλάου μάς προσφέρει έναν από τους πιθανούς τρόπους με τους οποίους θα μπορούσε να διασωθεί μια έννοια ιδεολογίας από μια οπτική διαφορετική. Δεν μπορούμε εδώ να αναφερθούμε στην πολυπλοκότητα του θεωρητικού του πλαισίου, πράγμα εξάλλου που έχουμε κάνει άλλου.⁹ Υποθέτουμε ότι ο Λακλάου θα έβλεπε με αρκετή συμπάθεια τις ενστάσεις του Φουκώ· ωστόσο, γι' αυτόν, το βασικό πρόβλημα των σύγχρονων εννοήσεων της ιδεολογίας είναι ότι «το σύνορο που χωρίζει το ιδεολογικό από το μη-ιδεολογικό χάνει τη σαφήνιά του, και ως εκ τούτου η έννοια της ιδεολογίας διαστέλλεται σε βαθμό που αναιρεί κάθε αναλυτική ακρίβεια».¹⁰ Το πρόβλημα εδώ είναι ακριβώς η «επιτυχία» και η τεράστια επέκταση του όρου ιδεολογία, η οποία καταργεί κάθε αναλυτική χρησιμότητα του όρου· παράλληλα, για τον Λακλάου, τόσο η γενική όσο και η ειδική έννοια της ιδεολογίας βασίζονται σε ουσιοκρατικές συλλήψεις της κοινωνίας και της κοινωνικής δράσης (ατομικής ή συλλογικής). Τελικά, η διακριτικότητα της έννοιας αυτής χάνεται στον βαθμό που τα πάντα –και συνεπώς τίποτα– θεωρούνται ως ιδεολογία. Έτσι, για τον Λακλάου, η ενότητα και η ταυτότητα της ιδεολογίας ως όρου περνάει από την εύρεση ενός *καταστατικού έξωθεν*, δηλαδή ενός σημείου κριτικής της ιδεολογίας *εξωτερικού* ως προς τον ιδεολογικό λόγο, από το οποίο να μπορεί να αποκαλυφθεί η ιδεολογική παραγνώριση. Εδώ, έννοιες όπως «ψευδής συνείδηση» και «διαστρέβλωση» έχουν νόη-

9. Η. Μαυρίδης, «Ερνέστο Λακλάου: Για μια σύγχρονη θεώρηση του πολιτικού», άρθρο υπό δημοσίευση στο περιοδικό *Αξιολογικά*.

10. Ερνέστο Λακλάου, *Για την επανάσταση της εποχής μας*, σ. 227 (μτφρ. Γ. Σταυρακάκη).

μα μόνο αν θεωρήσουμε ως δεδομένο και μη προβληματικό το νόημα των αντιθέτων τους, δηλαδή το «αληθές» και το «μη διαστρέβλωμένο» (ή αυθεντικό): σε αντίθετη περίπτωση, το νόημά τους καθίσταται προβληματικό. Ο Λακλάου θεωρεί ως σημείο εκκίνησης την παραδοχή ότι δεν υπάρχει πεδίο εκτός του λόγου από το οποίο να εκπορευείται μια κριτική της ιδεολογίας: συνεπώς, εάν ο όρος έχει κάποιο νόημα, η κριτική αυτή θα πρέπει να είναι πάντοτε εντός του πεδίου του λόγου, δηλαδή ενδοϊδεολογική.¹¹ Θα πρέπει ωστόσο να τονίσουμε ότι ο Λακλάου, για θεωρητικούς λόγους – αλλά ίσως και για ιστορικούς, λόγω των αλτουσεριανών του καταβολών– δεν επιθυμεί να εγκαταλείψει την έννοια της «διαστρέβλωσης» αλλά να τη μετατοπίσει. Ο Λακλάου μάς προτείνει λοιπόν δύο βασικές συνισταμένες της έννοιας «διαστρέβλωση», όπως την εννοεί ο ίδιος: πρώτον, ένα πρωταρχικό νόημα παρουσιάζεται ως διαφορετικό από αυτό που είναι· δεύτερον, η λειτουργία της διαστρέβλωσης πρέπει να είναι τουλάχιστον εν μέρει ορατή, γιατί μια πλήρως «επιτυχημένη» διαστρέβλωση δεν θα μας άφηνε κανέναν τρόπο για την αναγνωρίσουμε. Η μετατόπιση που κάνει ο Λακλάου στην παραδοσιακή προβληματική της διαστρέβλωσης συνίσταται ακριβώς στο ότι μιλάει για «καταστατική διαστρέβλωση», την οποία ορίζει ως εξής: «Το πρωταρχικό νόημα θα πρέπει να είναι απατηλό και η ίδια η διαδικασία της διαστρέβλωσης να έγκειται ακριβώς στη δημιουργία αυτής της αυταπάτης».¹²

Αυτή η καταστατική αυταπάτη, δηλαδή η ιδεολογική παραγνώριση καθαυτή, για την οποία μιλάει ο Λακλάου, είναι η αυταπάτη ενός «πρωταρχικού νοήματος» της κοινωνίας το οποίο δεν υπάρχει, η «αυτοδιαφάνεια» που υποτίθεται ότι τη συγκροτεί και η «κλειστότητα» την οποία υποτίθεται ότι μπορεί να επιτύχει. Γράφει ο ίδιος: «Κάτι είναι πρωταρχικό, στο βαθμό που δεν χρειάζεται να απομακρυνθεί από τον εαυτό του για να συγκροτηθεί ως τέτοιο· αυτοδιαφανές, στο βαθμό που οι εσωτερικές του διαστάσεις διέπονται από σχέσεις αυστηρής εσωτερικής αλληλεγγύης· κλειστό στον εαυτό του, στο βαθμό που το σύνολο των αποτελεσμάτων του είναι δυνατόν

11. Εδώ συνίσταται και μία από τις βασικές διαφορές του Φουκώ με τον Λακλάου, δηλαδή ο Φουκώ δέχεται ένα διαχωρισμό μεταξύ ρηματικών και εξωρηματικών πρακτικών, ενώ για τον Λακλάου αυτός ο διαχωρισμός δεν έχει νόημα στον βαθμό που όλες είναι πρακτικές του λόγου.

12. Στο *ίδιο*, σ. 232. Θα πρέπει να σημειώσουμε τις λακανικές καταβολές πολλών από τις έννοιες που χρησιμοποιεί ο Λακλάου.

να καθοριστούν χωρίς να απομακρυνθούμε από το αρχικό του νόημα». ¹³ Ο Λακλάου δίνει ιδιαίτερη σημασία στο τελευταίο, μια και θεωρεί ότι η κατεξοχήν ιδεολογική διαστρέβλωση είναι η ίδια η ιδέα της αδύνατης πληρότητας και κλεισίματος του κοινωνικού. Γράφει: «...το εγχείρημα του κλεισίματος (closure) είναι αδύνατον αλλά την ίδια στιγμή αναγκαίο. Αδύνατον, εξαιτίας της *καταστατικής εξάρθρωσης* που βρίσκεται στην καρδιά κάθε δομικής διευθέτησης. *Αναγκαίο, γιατί χωρίς αυτήν την πλασματική κρυστάλλωση του νοήματος δεν θα υπήρχε καθόλου νόημα*». ¹⁴ Για τον Λακλάου λοιπόν, αυτή η «διαστρέβλωση» –δηλαδή η ιδεολογική στιγμή– που υποθέτει τη δυνατότητα μιας οριστικής καθήλωσης του νοήματος είναι καταστατική για τη συγκρότηση κάθε «κοινωνικής πραγματικότητας»· χωρίς αυτή δεν μπορεί να συγκροτηθεί καμιά «αντικειμενικότητα». Ο Λακλάου ισχυρίζεται ότι η κατεξοχήν ιδεολογική λογική είναι η λογική της *απλούστευσης* της πολυπλοκότητας και της ετερογένειας του κοινωνικού –αυτό που ονομάζεται *λογική της ισοδυναμίας*– που προσπαθεί να συγκροτήσει το κοινωνικό ως (αδύνατη) ολότητα. Έτσι, «το ιδεολογικό θα συνίσταται σε αυτές τις ρηματικές μορφές μέσω των οποίων μια κοινωνία προσπαθεί να συγκροτηθεί ως τέτοια, και οι οποίες βασίζονται στο κλείσιμο, στην καθήλωση του νοήματος, στη μη αναγνώριση του ατέρμονου παιχνιδιού των διαφορών. Το ιδεολογικό αποτελεί τη θέληση κάθε ολοποιητικού λόγου να προκύψει ως «ολότητα». Και στο βαθμό που το κοινωνικό είναι αδύνατο χωρίς κάποια καθήλωση του νοήματος, χωρίς το λόγο του κλεισίματος, το ιδεολογικό θα πρέπει να θεωρηθεί ως *καταστατικό του κοινωνικού*». ¹⁵ Συνεπώς, το συνολικό εγχείρημα εδώ είναι ότι το ιδεολογικό είναι εγγεγραμμένο στην ίδια την κατασκευή του κοινωνικού και δεν είναι ούτε κάτι το «εξωτερικό» ούτε κάτι απλώς περιττό. Έτσι, το κοινωνικό συγκροτείται *πάντοτε και αναγκαστικά* στη βάση αυτής της *καταστατικής διαστρέβλωσης*, δηλαδή της αδυναμίας αναγνώρισης της ίδιας του της αδύνατης συνθήκης να συγκροτηθεί ως ολότητα· της αδυναμίας δηλαδή αναγνώρισης της καταστατικής –κατά Λακλάου– *εξάρθρωσης* που προηγείται αλλά και προϋποτίθεται από κάθε μορφή συνάρθρωσης. Παράλληλα, εάν το κοινωνικό ταυτίζεται εν πολλοίς με τη στιγμή της *συνάρθρωσης*, δηλαδή της παγίωσης

13. Στο ίδιο, σ. 232.

14. Στο ίδιο, σ. 233, έμφαση δική μου.

15. Στο ίδιο, σ. 182, έμφαση δική μου.

των λόγων και των πρακτικών που ονομάζουμε «κοινωνική αντικειμενικότητα», η έννοια της ιδεολογίας ως καταστατικής παραγνώρισης –αλλά και η έννοια της *παγίωσης*– παραπέμπει σε μια «λήθη» της καταγωγής του κοινωνικού.¹⁶

Τι σημαίνει όμως αυτό, αφού ο Λακλάου δεν δέχεται ένα θεμέλιο ή μια αρχή του κοινωνικού; Επειδή το κοινωνικό δεν μπορεί να αυτοθεμελιωθεί (δηλαδή να υπάρξει ως ενιαία και πλήρης παρουσία), η καταγωγική του στιγμή συνιστά μια «απόφαση», μια «τομή», μια στιγμή «βίας» (ή εξουσίας), ένα καθαρό «γεγονός»: *την κατεξοχήν στιγμή του Πολιτικού*. Αυτή η στιγμή που θεμελιώνει, αλλά η ίδια δεν θεμελιώνεται σε κάτι προγενέστερο, είναι αυτό ακριβώς που καταστατικά παραγνώριζεται από την πλειοψηφία των κοινωνικών αναλύσεων: το Πολιτικό ως πρωταρχική στιγμή «θεμελιώνει» την κοινωνία και τις σχέσεις που την ορίζουν. Ωστόσο, αυτή η καταγωγική στιγμή της θεμελίωσης του κοινωνικού δεν είναι ιστορική (π.χ. ένα κοινωνικό συμβόλαιο) αλλά ανοίγει τον χώρο της ιστορίας, δεν είναι εμπειρική (π.χ. μια μορφή βίας) και δεν είναι βουλευσιαρχική (π.χ. μια «συνειδητή» απόφαση): είναι η αρνητικότητα και η ενδεχομενικότητα ως καταγωγή και θεμέλιο που *ποτέ δεν υπήρξαν* (με την έννοια ενός εμπειρικού ιστορικού γεγονότος).¹⁷ Η παγίωση των κοινωνικών ταυτοτήτων και σχέσεων σε «κοινωνική πραγματικότητα» –της οποίας κύρια και σημαντικά χαρακτηριστικά είναι η *φυσικοποίηση* και η *ουσιοποίηση* του κοινωνικού– περνάει αναγκαστικά από την ιδεολογική παραγνώριση και τη *λήθη* αυτής της (μη-) καταγωγής, της βίας της αρχικής θέσμισης.¹⁸ Η έν-

16. Σ' αυτό, όπως και σε άλλα σημεία της προσέγγισής του, ο Λακλάου αναφέρεται στο έργο του Έντμουντ Χούσερλ, και συγκεκριμένα στις έννοιες της παγίωσης (*sedimentation*) και της επανενεργοποίησης (*reactivation*), τις οποίες όμως χρησιμοποιεί με αρκετά διαφορετικό τρόπο.

17. Εδώ βρίσκουμε αντιστοιχίες με τη σκέψη του Ντερντά, όπου η αναγνώριση της πρωταρχικής, ενδεχομενικής (μη εμπειρικής) βίας που «θεμελιώνει» τον Νόμο (και την απόφαση) συνιστά την Αναγκαιότητα: ο Νόμος μπορεί να θεμελιωθεί μόνο πάνω σε μια παρανομία. Ο Νόμος έτσι εμφανίζεται να «δίνεται» ως δώρο – όπως και η γλώσσα.

18. Στη ουσία λοιπόν ο Λακλάου ισχυρίζεται ότι η συγκρότηση της αντικειμενικότητας και η διάσταση της εξουσίας είναι αξεχώριστες, και ότι ο κοινωνικός δεσμός βασίζεται σε κάτι μη συμβασιακό (π.χ. σε ένα κοινωνικό συμβόλαιο). Οι διαδικασίες της φυσικοποίησης και της ουσιοποίησης του κοινωνικού παραπέμπουν σε αυτό που πιο κλασικά ονομάζεται «νομοποίηση» (με την έννοια της δεδομενικότητας) της κοινωνικής τάξης (*order*). Γι' αυτή την καταγωγή που ποτέ δεν υπήρξε και ανασυγκροτείται πάντοτε εκ των υστέρων σαν *ιστορία* (π.χ.

νοια «παραγνώριση» εδώ δεν αντιπαραβάλλεται σε καμιά πραγματική «αλήθεια», η οποία βρίσκεται κάπου «αλλού», αλλά αναφέρεται στο ότι καμιά έννοια «κοινωνικής πραγματικότητας» δεν μπορεί να υπερβεί ή να καταργήσει αυτή την καταστατική της παραγνώριση. Η παραγνώριση και η απόκρυψη αυτής της (μη-) καταγωγικής στιγμής (δηλ. της εξάρθρωσης) είναι η αναγκαία καταστατική συνθήκη της παγιωμένης πραγματικότητας: είναι το αναγκαίο, μη εξαλείψιμο ιδεολογικό της συστατικό. Το τέλος, συνεπώς, της ιδεολογίας για τον Λακλάου θα ήταν η τελική «επιτυχία» του κλεισίματος του κοινωνικού, όπου η διαστρέβλωση θα ταυτιζόταν πλήρως με την πραγματικότητα. Υπ' αυτή την έννοια, μια κριτική της ιδεολογίας ποντάρει ακριβώς στο ότι η προσπάθεια αυτή δεν είναι ποτέ απόλυτα επιτυχής, και ότι αυτό ακριβώς μας επιτρέπει να διακρίνουμε τους συγκεκριμένους μηχανισμούς τούτης της διαστρέβλωσης.

Μέχρι αυτό το σημείο προσπαθήσαμε να εκθέσουμε με κάποια λεπτομέρεια τις απόψεις και τα επιχειρήματα του Φουκώ και του Λακλάου αναφορικά με το ζήτημα της ιδεολογίας. Για εμάς, αυτές οι απόψεις οριοθετούν, αλλά βεβαίως δεν εξαντλούν, μια περιοχή μεταμαρξιστικών προβληματισμών γύρω από το θέμα της ιδεολογίας. Στο τελευταίο μέρος αυτής της εργασίας, θα προσπαθήσουμε να επεκτείνουμε λίγο κάποιες από αυτές τις προβληματικές ή με κύριο άξονα την έννοια της κριτικής της ιδεολογίας και τις σχέσεις της με τις στρατηγικές της αποδόμησης.¹⁹ Οι παρακάτω σκέψεις δεν μπορούν βεβαίως να αποτελέσουν μια ολοκληρωμένη θεωρία της ιδεολογίας, και φιλοδοξούν μόνο να θέσουν μερικές κριτικές υποσημειώσεις ως προς την πιθανότητα μιας έννοιας «κριτικής της ιδεολογίας». Είναι ωστόσο φανερό ότι, καταρχάς, όχι μόνο δεν απορρίπτουμε τις προσεγγίσεις του Φουκώ και του Λακλάου, αλλά και ότι συμμεριζόμαστε πολλούς από τους προβληματισμούς τους: αυτό όμως δεν σημαίνει ότι επιθυμούμε να υπερασπιστούμε όλες τις θεωρητικές τους επιλογές.

Χομπς ή Ρουσσώ) μιλάει ο Ντεριντά σε σχέση με την έννοια του Νόμου σε πρόσφατα κείμενά του, όπως το «Préjugés: Devant la loi» («Before the Law», στο D. Atttridge [επιμ.], *Acts of Literature*, Routledge, Λονδίνο 1992).

19. Οι αναφορές είναι πάρα πολλές και διάσπαρτες στα κείμενα του Ζακ Ντεριντά ώστε να τις παραθέσουμε εδώ. Η άποψή μας θεμελιώνεται σε μια μακροχρόνια ενασχόληση με το έργο του Ντεριντά –το οποίο ωστόσο είναι ανοικτό και σε διαφορετικές ερμηνείες– αλλά συνιστούμε πάντα ως οδηγό σε βιβλιογραφικές και ερμηνευτικές αναζητήσεις το βιβλίο του G. Bennington, *Derrida*.

Κατά τη γνώμη μας λοιπόν, οι σύγχρονες επιστημολογικές αναζητήσεις επισημαίνουν ότι η κλασική αντιπαράθεση μεταξύ ιδεολογίας και επιστήμης δεν είναι χωρίς προβλήματα γιατί δεν υπάρχει μια ξεκάθαρη, δεδομένη και απλουστευτική διάκριση μεταξύ επιστημονικού και ιδεολογικού λόγου, στον βαθμό που σημαντικά ερωτήματα όπως το ιδεολογικό στοιχείο (ή, *κατάλοιπο*) κάθε επιστημονικού λόγου ή οι ιδεολογικές χρήσεις της επιστήμης δεν έχουν βρει τελεσίδικη απάντηση. Εδώ δεν αρνούμαστε τη δυνατότητα ή ακόμη και την αναγκαιότητα της διάκρισης μεταξύ των δύο, αλλά υποστηρίζουμε ότι η διάκριση μεταξύ τους (δηλαδή επιστήμης και ιδεολογίας) δεν είναι ούτε απλή, ούτε απόλυτη αλλά ούτε και αυταπόδεικτη. Πιο συγκεκριμένα, αυτό σημαίνει ότι ο επιστημονικός και ο ιδεολογικός λόγος αναφέρονται σαφώς σε διαφορετικές τάξεις και λειτουργίες του λόγου, οι οποίες όμως σχεδόν καταστατικά (ως λειτουργίες του λόγου) «αλληλομολύνονται» και μερικώς επικαλύπτονται αμοιβαία.²⁰ Συνεπώς, δανειζόμενοι τη γενική μορφή ενός επιχειρήματος του Ντερντά, θα μπορούσαμε να γενικεύσουμε υποστηρίζοντας ότι η «αλληλεξάρτηση» μεταξύ ιδεολογικού και μη ιδεολογικού λόγου (π.χ. επιστήμη) σημαίνει ότι κανένας από τους δύο δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς τον άλλο, δηλαδή να συγκροτηθεί ως πλήρης και ενιαία παρουσία και ταυτότητα από μόνος του. Αυτό σημαίνει τελικά ότι δεν μπορεί να υπάρξει μια «καθαρότητα», δηλαδή ούτε ένας καθαρά ιδεολογικός λόγος ούτε ένας καθαρά μη ιδεολογικός λόγος (π.χ. καθαρή επιστήμη), γιατί στο εσωτερικό των δύο λόγων ενυπάρχει και το έτερόν του· αυτό το έτερον προϋποτίθεται σε κάθε προσπάθεια ορισμού τόσο της ιδεολογίας όσο και της μη ιδεολογίας (π.χ. επιστήμη).

Αλλά το θέμα που θέτει εδώ ο Φουκώ είναι βαθύτερο: εάν θα μπορούσε να υπάρξει μια έννοια της ιδεολογίας που να μην είναι εξαρτημένη από μια «αλήθεια», δηλαδή να μην ορίζεται καταστατικά κατ' αντίθεση προς ένα λόγο εννοούμενο κατά περίπτωση ως αυθεντικό, αληθινό, πραγματικό, ορθολογικό, επιστημονικό κλπ. Το επιχείρημα έχει δύο σκέλη: πρώτον, ότι η εξάρτηση των δύο λόγων δεν είναι μόνο διαχωρισμός αλλά και σχέση *συγγένειας* και

20. Το πρόβλημα είναι εμφανέστερο στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες, παρά στις φυσικές. Εν ολίγοις, στον βαθμό που οι λέξεις εγγράφονται ιστορικά στον κοινό εννοιακό- φιλοσοφικό ορίζοντα της δυτικής σκέψης (αυτό που θα ονομάζαμε «δυτική μεταφυσική» ή «δυτικό λόγο»), οι χρήσεις τους δεν μπορούν ποτέ να διαχωριστούν απόλυτα και να θεωρηθούν ως «καθαρές».

αλληλοκαθορισμού· δεύτερον, ότι στην περίπτωση αυτή προϋποθέτει κανείς ότι γνωρίζει επακριβώς ποιος και τι είναι αυτός ο «άλλος», ο μη ιδεολογικός λόγος, ανεξάρτητα από την ονομασία του. Γενικά, όπως επισημαίνουν οι δύο προηγούμενοι στοχαστές, ο όρος ιδεολογία δυσκολεύεται πολύ να αποτινάξει την παράδοση της «ψευδούς συνείδησης» και όλες τις θεωρητικές της προϋποθέσεις (έννοιες όπως ψεύδος, ψευδαίσθηση, αυταπάτη, αλλοτρίωση, διαστρέβλωση, παραπλάνηση, παραγνώριση κλπ.), αλλά και συνολικότερα ένα ολόκληρο φορτίο από συζητήσιμες φιλοσοφικές, επιστημολογικές και ανθρωπολογικές παραδοχές για σημαντικά ζητήματα όπως η φύση της συνείδησης και η σχέση της με την κοινωνία, το ατομικό ή συλλογικό υποκείμενο ως *φορέας*, η έννοια της επιστήμης (και ειδικά της κοινωνικής) κλπ. Ωστόσο, αυτοί οι προβληματισμοί δεν θα πρέπει να μας κάνουν να πιστέψουμε ότι απλώς ο όρος ιδεολογία «πέθανε», και ότι θα εξαφανιστεί σύντομα από το καθημερινό τουλάχιστον (αν όχι και το θεωρητικό) λεξιλόγιο· επιπλέον, η ολική κατάργηση του όρου ιδεολογία –ή ειδικά, όπως επισημαίνει ο Λακλάου, μιας έννοιας *παραγνώρισης*– δυσκολεύει την προσπάθεια κατασκευής μιας ελάχιστης έστω κριτηριολογίας με την οποία να μπορούμε να επεξεργαστούμε τόσο έννοιες και λόγους όσο και τις αντιστοιχίες τους –αντιστοιχίες των οποίων η ακριβής φύση παραμένει το ζητούμενο– σε συγκεκριμένες κοινωνικοπολιτικές πρακτικές. Για να το πούμε απλά, δεν χρειάζεται κανείς να έχει διαβάσει όλη την παράδοση της φαινομενολογίας για να δέχεται ότι κάτι μπορεί να εμφανίζεται ως διαφορετικό από αυτό που είναι, και το γεγονός αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό στο πεδίο των κοινωνικών και πολιτικών πρακτικών και λόγων· την ίδια στιγμή είναι αλήθεια ότι διαχωρισμοί όπως αυτός μεταξύ του *είναι* και του *φαίνεσθαι* αποτελούν σύνθετα φιλοσοφικά ζητήματα, που σημαδεύουν όλη τη δυτική σκέψη.

Και ενώ ο Λακλάου, από την άλλη μεριά, θεωρεί το Πολιτικό ως την καταγωγική στιγμή –στιγμή όμως που δεν υπήρξε εμπειρικά και ιστορικά– η οποία «θεμελιώνει» την κοινωνία και τις σχέσεις που την ορίζουν και η οποία παραγνώνεται καταστατικά, σε ένα πρόσφατο άρθρο μας²¹ σχετικά με την έννοια της Απορίας και του Νόμου στον Ντεριντά προτείνουμε μια παράλλαγή και μια μετατόπιση αυτής της προβληματικής προς την έννοια του Νόμου,

21. Η. Μαυρίδης, «Απορία και Νόμος στη σκέψη του Ζακ Ντεριντά», περ. *Νέα Εστία*, τχ. 1713, Ιούνιος 1999.

μια έννοια η οποία όμως δεν φαίνεται να απασχολεί ιδιαίτερα τον Λακλάου. Εκεί διατυπώνουμε την άποψη ότι η καταστατική και αναγκαία παραγνώριση του Νόμου ως θεμελίου της Πόλης και του Πολιτικού είναι η κατεξοχήν στιγμή του *ιδεολογικού*. Εδώ λοιπόν η στιγμή του *ιδεολογικού* είναι η στιγμή της αναγκαίας *απόκρυψης* του θεμελίου, το οποίο όμως δεν υπάρχει, είναι κενό και είναι αυτό που ο Ντερντά ονομάζει με τη λέξη *απορία*. Εδώ λοιπόν η στιγμή του *ιδεολογικού* είναι η *παραγνώριση* δηλαδή της ίδιας της απορίας του κοινωνικού δεσμού –του κάθε συλλογικού «Εμείς»– στον βαθμό που τόσο ο κοινός νους όσο και η κοινωνιολογική ανάλυση θεωρούν εν πολλοίς την πολιτεία ως θεμέλιο του νόμου και όχι το αντίστροφο. Και εδώ, όπως και προηγουμένως, η έννοια της ιδεολογίας μετατοπίζει σαφώς τις συνήθεις εννοήσεις του όρου, στον βαθμό που δεν κατανοείται κατ' αντίθεση προς μια αλήθεια που ούτως ή άλλως *δεν θα μπορούσε να εμφανιστεί ως τέτοια* –γιατί δεν υπάρχει– και που συνεπώς δεν εντάσσεται σε ένα αντιθετικό σχήμα αλήθειας-ψεύδους. Αντίθετα εδώ, ο νόμος εννοείται ως αναγκαία καταστατική παραγνώριση η οποία αναφέρεται σε ένα φαινομενολογικό σχήμα απόκρυψης –αποκάλυψης, με την ουσιαστική διαφορά ότι η αποκάλυψη αποκαλύπτει ένα *τίποτα-τίποτα* που να έχει ουσία και υπόσταση. Το ενδιαφέρον λοιπόν είναι ακριβώς οι μορφές της απόκρυψης και της παραγνώρισης στον βαθμό που είναι αναγκαίες και καταστατικές κάθε εννόησης της Πόλης και του Πολιτικού.

Δεν θα επιμείνουμε ωστόσο περισσότερο σε αυτή την επιχειρηματολογία, η οποία τοποθετεί την ιδεολογία σε ένα επίπεδο πέραν και εκτός των καθημερινών πρακτικών του λόγου, παρότι έχει πολύ ενδιαφέρουσες προεκτάσεις, γιατί το επίκεντρο του ενδιαφέροντός μας εδώ είναι διαφορετικό. Συνολικά πιστεύουμε ότι και οι δύο παραπάνω αντιμετωπίσεις –δηλαδή και του Φουκώ και του Λακλάου– μας υποδεικνύουν τα όρια και του περιορισμούς της θεωρίας της ιδεολογίας αλλά δεν επαρκούν, πιθανώς, ως αναλυτικά εργαλεία. Τι εννοούμε με αυτό; Εννοούμε ότι μας ενδιαφέρει η υπόθεση ότι, *παρ' όλα αυτά*, τίθεται ακόμα ζήτημα μιας έννοιας *κριτικής της ιδεολογίας*. Ας πούμε πως κατ' ελάχιστον αυτή η ανάγκη αναφέρεται στο «απλό» γεγονός ότι δεν μπορούμε να δεχόμαστε άκριτα την «ονομαστική αξία» κάθε λόγου, δεν μπορούμε απλώς να υποθέσουμε μια πλήρη και τέλεια ταύτιση μεταξύ αυτού που ένας λόγος *εμφανίζεται* να λέει και εκείνου που λέει, χωρίς το

κόστος να απεμπολήσουμε κάθε έννοια *κριτικού δικαιώματος*. Παράλληλα, θεωρούμε ότι κάθε λόγος παράγει νομοτελειακά τον αντίλογό του, τον *άλλο* λόγο, τον λόγο του *άλλου* – εκτός και αν είναι πια ο λόγος του Θεού ως ταυτολογία. Τέλος, δεχόμαστε, μαζί με τη σύγχρονη γλωσσολογία και την ψυχανάλυση, ότι η απόσταση μεταξύ της πράξης της εκφοράς και του εκφερόμενου είναι καταστατικά μη αναγώγιμη και μη καταργήσιμη· συνεπώς ένας λόγος λείει πάντοτε περισσότερα ή λιγότερα από αυτά που εκφέρει.²² Ωστόσο, εδώ οι απόψεις διίστανται. Από τη μια μεριά, υπάρχει μια παράδοση «κριτικής της ιδεολογίας» η οποία μιλάει για τους τρόπους *θεμελίωσης* αυτού του κριτικού δικαιώματος και για τη δυνατότητα μιας «ορθολογικής ανακατασκευής»: από την άλλη, βρίσκονται μια σειρά από σύγχρονα επιστημολογικά εργαλεία (γλωσσολογία, ψυχανάλυση, μεταφαινομενολογική φιλοσοφία), τα οποία αναζητούν τρόπους εννόησης του όρου «ιδεολογία» που –και αυτό είναι το επιχείρημά μας– σαφώς δεν αναιρούν την προηγούμενη παράδοση αλλά μετατοπίζουν σημαντικά τις προβληματικές της. Βεβαίως τα θέματα που ανοίγει αυτή η υπόθεση είναι τεράστια, και έτσι δεν θα προσπαθήσουμε να επινοήσουμε μια νέα θεωρία για την ιδεολογία και για την κριτική της ιδεολογίας, γιατί αυτό θα προϋπέθεταί ότι *ήδη* γνωρίζουμε την ουσία αυτού που είναι τελικά το ζητούμενο.²³ Η στρατηγική μας λοιπόν δεν συνίσταται στο να δώσουμε έναν ορισμό για το «τι είναι», για την «ουσία» της ιδεολογίας –αλλά και της κριτικής της ως αλληλοεξαρτώμενες έννοιες– αλλά να «πλαγιοκοπήσουμε» αυτά τα ζητήματα, προσπαθώντας να διερευνήσουμε τις προϋποθέσεις και τις παραδοχές τους *ως εάν* να μπορούσαμε ποτέ να φτάσουμε σε έναν ορισμό της ιδεολογίας. Θέλουμε δηλαδή να θέσουμε κάποιες «θεμελιώδεις υποσημειώσεις» τις οποίες θεωρούμε σημαντικές και καθοριστικές, στο ζήτημα της σχέσης της «κριτικής της ιδεολογίας» (με μια γενική και ευρεία έννοια αυτού του όρου) με τις

22. Η άποψη αυτή θεμελιώνεται και στη λακανική ψυχανάλυση και η διαφορά τούτη αποτελεί μάλιστα προϋπόθεση και όρο κάθε άρθρωσης.

23. Εδώ υπάρχει ένα ενδιαφέρον ζήτημα ως προς την κλασική επιστημολογία, η οποία θέτει ένα *a priori* δεδομένο ορισμό των φαινομένων ως αφητηρία για την εννοιακή τους διερεύνηση, ενώ μια κριτική επιστημολογία παράγει τους ορισμούς από την ίδια τη διαδικασία διερεύνησης και ανάλυσης. Βεβαίως, αυτό υπαινίσσεται την αξία της κριτικής διερεύνησης ως χειραφετικής – πράγμα το οποίο δεν απορρίπτει η αποδόμηση, αλλά δεν το αποδέχεται ως καταστατικό.

στρατηγικές της αποδόμησης, και αυτό είναι το ερώτημα που καθοδηγεί το υπόλοιπο αυτής της εργασίας.

Σε τι συνίσταται όμως πιο συγκεκριμένα αυτή η σχέση; Η βασική συνισταμένη του επιχειρηματός μας είναι ότι η αποδόμηση ταυτόχρονα *είναι και δεν είναι*, ταυτίζεται και δεν ταυτίζεται με μια έννοια «κριτικής της ιδεολογίας». Πρακτικά αυτό σημαίνει τόσο ότι θα πρέπει να προσπαθήσουμε να σεβαστούμε τις διαφορές και τις διαμεσολαβήσεις μεταξύ των δύο θεωρήσεων όσο και ότι τελικά η ίδια η *σχέση* μεταξύ τους είναι μια λειτουργία της *διαφοράς* και της *απόστασης* του ενός από το άλλο· αν δηλαδή τα δύο ταυτίζονταν δεν θα υπήρχε καν σχέση μεταξύ τους. Υπάρχει συνεπώς ανάγκη να μελετηθούν αυτά τα περάσματα και οι διαμεσολαβήσεις μεταξύ των δύο, με τη σημαντική όμως υποσημείωση ότι για την αποδόμηση αυτού του τύπου, οι σχέσεις δεν μπορεί ποτέ να είναι απόλυτα και τελεσιδικα καθορισμένες και καθορισμένες. Εάν αυτό ήταν δυνατόν, θα προϋπέθετε μεταξύ των άλλων ότι και οι δύο λογικές έχουν μια σταθερή και δεδομένη ουσία, μια απόλυτη ομοιογένεια και μια πλήρη παρουσία, αποτελούν δηλαδή ένα ενιαίο και ομοιογενές discours, πράγμα που δεν ισχύει τουλάχιστον για την αποδόμηση. Για την αποδόμηση, όπως προαναφέραμε, δεν υπάρχουν ούτε «καθαροί» λόγοι, ούτε λόγοι ενιαίοι και ομοιογενείς· για την αποδόμηση όλοι οι λόγοι είναι ταυτόχρονα δομές συνάρθρωσης και εξάρθρωσης. Ωστόσο, θα μπορούσαμε να βάλουμε μερικές αρχικές σκέψεις για τη σχέση της αποδόμησης με την κριτική γενικά, διαβάζοντας ένα σύντομο απόσπασμα από μια συνέντευξη του Ντεριντά:²⁴

«(Ερ.) Ποια είναι η σχέση ανάμεσα στην αποδόμηση και την κριτική;

(Απ.) Η ιδέα της κριτικής, την οποία πιστεύω ότι δεν πρέπει ποτέ να απαρηθούμε, έχει μια ιστορία καθώς και προϋποθέσεις για τις οποίες η αποδομητική ανάγνωση είναι επίσης απαραίτητη. Σύμφωνα με το ύφος του Διαφωτισμού, του Καντ ή του Μαρξ, αλλά και με το νόημα της αξιολόγησης (αισθητικής ή λογοτεχνικής), η κριτική υποθέτει την κρίση, τη θεληματική απόφαση ή την επιλογή ανάμεσα σε δύο όρους και στην ιδέα του κρίνειν, της κρίσης. Αυτή συνάπτει μια ορισμένη αρνητικότητα. Το να πούμε ότι όλο αυτό το πράγμα μπορεί να αποδομηθεί δεν σημαίνει να υποτιμήσουμε, να αρνηθούμε, να απαρηθούμε ή να

24. J. Derrida, *Συνομιλίες* (μτφρ. Μ. Ακτύπη - Δ. Γκινοσάτης), Πλέθρον, 1995.

Ξεπεράσουμε, να κάνουμε κριτική της κριτικής (όπως έγραψαν κριτικές της καντιανής κριτικής από τότε που εμφανίστηκε), αλλά να σκεφτούμε τη δυνατότητα από μια άλλη πλευρά, μετά από μια γενεαλογία της κρίσης, της βούλησης, της συνείδησης ή της δραστηριότητας, της δυαδικής δομής κτλ. Αυτή η σκέψη μετασχηματίζει ίσως τον χώρο και αφήνει να εμφανιστεί μέσα από απορίες η (μη θετική) κατάφαση που προϋποτίθεται από κάθε κριτική και κάθε αρνητικότητα».

Πριν περάσουμε λοιπόν σε πιο συγκεκριμένα ζητήματα, θα θέλαμε να θέσουμε ένα γενικό πλαίσιο σ' αυτή τη συζήτηση. Στο απόσπασμα αυτό, μια κακόπιστη ανάγνωση του Ντεριντά θα μπορούσε ίσως να επιβεβαιώσει τις προκαταλήψεις της –και θα πρέπει να ερευνήσουμε κάποτε αυτή την έννοια της *προ-κατάληψης* και την (ιδεολογική;) λειτουργία της στην ανάγνωση πιο σοβαρά– θεωρώντας ότι ο Ντεριντά επιχειρεί για μια ακόμη φορά να ξεγλιστρήσει και να θολώσει τα νερά, μη δίνοντας μια ξεκάθαρη και οριστική απάντηση στο ερώτημα της σχέσης της αποδόμησης με την κριτική: για τον Ντεριντά, αυτή η σχέση είναι μια εμμέρους έκφραση της γενικής αρχής την οποία ονομάζει το «μη αποφασίσιμο».²⁵ Από την άλλη μεριά, μια πιο συμπαθής ανάγνωση θα προσπαθούσε ίσως να εξηγήσει γιατί ο Ντεριντά δεν δίνει –και ίσως δεν μπορεί να δώσει– μια πιο συγκεκριμένη απάντηση και αυτό ακριβώς σκοπεύουμε να κάνουμε εδώ. Κατά τη γνώμη μας, στο απόσπασμα αυτό ο Ντεριντά θίγει συνοπτικά μια σειρά από σημαντικά ζητήματα προσπαθώντας να «σεβαστεί» την έννοια της κριτικής, ως έννοιας ιστορικά καταγεγραμμένης στο *corpus* της δυτικής σχέψης –έννοια την οποία δεν μπορούμε ούτε απλώς να υπερβούμε ούτε απλώς να απορρίψουμε–, διατηρώντας ταυτόχρονα μια «κριτική» απόσταση από την παράδοση αυτή. Η απάντηση εμφανίζει τους δισταγμούς του ως προς τη συγκεκριμένη σχέση, αλλά και τις πολλαπλές δυσκολίες του εγχειρήματος μιας σοβαρής και τεκμηριωμένης απάντησης. Παράλληλα, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η δυσκολία αυτή οφείλεται στο ότι η αποδόμηση, ως ένα σύνολο στρατηγικών ανάγνωσης, δεν είναι εύκολα συστηματοποιήσιμη και καθορίσιμη και θα μπορούσαμε, παραφράζοντας τον Ντεριντά, να τη χαρακτη-

25. Εδώ αναφερόμαστε στην έννοια του μη αποφασίσιμου (*undecidable*) στο όλο έργο του Ντεριντά, που έχει την τυπική δομή «ούτε-ούτε» και σημαδεύει αυτό που ο γάλλος στοχαστής ονομάζει *Απορία*.

ρίσουμε «οιονεί (ή ημ)-μέθοδο».²⁶ Εκείνο που μας λείπει ο Ντεριντά είναι ότι η αποδόμηση δεν εμφανίστηκε από το πουθενά, αλλά ανήκει στην ίδια παράδοση της δυτικής σκέψης στην οποία ανήκει και η έννοια της κριτικής –και ειδικά στη μεγάλη παράδοση του γερμανικού ιδεαλισμού– τις προϋποθέσεις της οποίας ωστόσο προσπαθεί (αλλά και *οφείλει*, ως χρέος) να αναστοχαστεί, συμπεριλαμβανομένης και της ίδιας της έννοιας του αναστοχασμού. Από αυτή την άποψη, η αποδόμηση *είναι* κριτική γιατί ανήκει καταγωγικά σ' αυτή την παράδοση και –είναι σημαντικό– γνωρίζει ότι δεν μπορεί να σβήσει ποτέ τα ίχνη της από πάνω της. Η αποδόμηση δεν μπορεί να «ξεχάσει» αυτά τα ίχνη, γιατί χωρίς αυτά θα ήταν τίποτα (ας σκεφτούμε π.χ. τις αναφορές της στη γενεαλογία Καντ, Χούσερλ, Χάιντεγκερ), αλλά δεν μπορεί να παραμείνει μόνο σ' αυτά: στην προκειμένη περίπτωση, θα ήταν *ταυτόσημη* με την έννοια της κριτικής. Θα προσθέταμε επίσης ότι η αποδόμηση ανήκει παράλληλα σε μια παράδοση «φιλοσοφίας της υποψίας» (*philosophy of suspicion*), όπως αυτή καταγράφεται ιστορικά από τον Μαξ στον Νίτσε, στον Χάιντεγκερ έως τις μέρες μας. Η αποδόμηση λοιπόν μπορεί να μη νιώθει τελείως άνετα μέσα στο πλαίσιο αυτού που ονομάζεται «φιλοσοφία του αναστοχασμού», αλλά, με την ίδια κίνηση και ταυτόχρονα, να αναγνωρίζει ότι δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς αυτό, δεν μπορεί δηλαδή να το απορρίψει, ούτε απλώς να το υπερβεί. Ίσως αυτή να είναι και η καταστατική της απορία, η ίδια η *ένταση* που τη συγκροτεί και τη συντηρεί. Την ίδια στιγμή θα υποστηρίζαμε ότι τα κλασικά ερωτήματα της κριτικής παράδοσης, δηλαδή τόσο το ερώτημα των υπερβατολογικών συνθηκών δυνατότητας όσο και το ερώτημα του «κρίνεις» στη γενική του μορφή, δεν είναι καθόλου αδιάφορα στην αποδόμηση. Το πρώτο ερώτημα συνιστά μία από τις κύριες αναφορές στο έργο του Ντεριντά, μετατοπισμένο ωστόσο προς την έννοια της *καταγωγής* και της *γένεσης* τίθεται μαζί με το ερώτημα της σχέσης του υπερβατικού με το εμπειρικό, δηλαδή η όλη ανάλυση αυτού που ο Ντε-

26. Ο Ντεριντά δεν λείπει πουθενά ότι η αποδόμηση δεν είναι συστηματοποιήσιμη –δηλαδή ότι ξεφεύγει από κάθε προσπάθεια συστηματοποίησης– αλλά ότι αυτό το εγχείρημα είναι δύσκολο, στον βαθμό που διέπεται από ποικίλες και ετερογενείς λογικές από τις οποίες καμιά δεν ελέγχει μοναδικά και συνολικά τον «χώρο» που ονομάζεται αποδόμηση. Η καλύτερη προσπάθεια συστηματοποίησης των φιλοσοφικών τουλάχιστον λογικών στο έργο του Ντεριντά βρίσκεται στο έργο του R. Gasché, βλ. *The Tain of the Mirror*.

ριντά ονομάζει «οιονεί-υπερβατικό».²⁷ Ως προς το δεύτερο, παρότι είναι αλήθεια ότι ο Ντεριντά δεν ενδιαφέρεται για τη συγκρότηση μιας συγκεκριμένης κριτηριολογίας του κρίνουν, θεωρούμε ότι το γενικό ερώτημα (ή καλύτερα, η απορία) του κρίνουν και τού αποφασίζουν σημαδεύει καιρία το πρόσφατο έργο του.²⁸ Σε άλλη ευκαιρία θα προσπαθήσουμε ίσως να αποδείξουμε ότι ακριβώς μέσα από αυτή την ανάλυση της κρίσης και της σχέσης του κανόνα και της απόφασης διαφαίνεται σαφώς μια έννοια ευθύνης και υπευθυνότητας, η οποία θεωρείται από πολλούς αβασάνιστα ότι απουσιάζει παντελώς από την αποδόμηση. Την ίδια στιγμή θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η αποδόμηση δεν είναι κριτική, στον βαθμό που επιθυμεί να διατηρήσει μια σαφή απόσταση –αλλά χωρίς να απορρίπτει– από τις φιλοσοφικές και επιστημολογικές παραδοχές της κριτικής παράδοσης, όπως η έννοια της συνείδησης, του υποκειμένου, του ορθού λόγου κλπ.: απλά η αποδόμηση δεν επιθυμεί να αναλάβει πλήρως –δηλαδή άκριτα– το φιλοσοφικό φορτίο αυτής της παράδοσης. Η αποδόμηση επιθυμεί να αναστοχαστεί τα ίδια τα όρια και τους όρους της φιλοσοφίας του αναστοχασμού, και η σχέση της με την παράδοση αυτή παράγεται ακριβώς από τη διαφορά και την απόστασή της απ’ αυτήν, από τη μη ταύτιση με αυτήν. Την ίδια στιγμή, όπως επισημαίνει ο Ντεριντά, η αποδόμηση τονίζει την πρωταρχική (μη θετική) *κατάφαση* που προϋποθέτει κάθε κριτική και κάθε αρνητικότητα, δηλαδή αυτό το πρωταρχικό –και μη εμπειρικό– «Ναι» πριν από κάθε εμπειρικό ναι ή όχι.²⁹

Θεωρήσαμε αναγκαίες αυτές τις σύντομες και γενικές σκέψεις για την έννοια της κριτικής ως ένα γενικό πλαίσιο στη συζήτησή μας, παρότι το ενδιαφέρον μας εδώ έγκειται πιο συγκεκριμένα

27. Στη σχέση του Ντεριντά το «οιονεί (ή ημι)-υπερβατικό» (quasi-transcendental) σημαδεύει το διαρκές πέρασμα από το εμπειρικό στο υπερβατικό (και το αντίστροφο) μιας σειράς εννοιών, βλ. Bennington, *Derrida*, σ. 279-280.

28. Σημειώνουμε ενδεικτικά το κείμενο «Force of Law: The “Mystical Foundation of Authority”», στο D. Cornell - M. Rosenfeld - D.G. Carlson (επιμ.), *Deconstruction and the Possibility of Justice*, Routledge, Νέα Υόρκη 1992, σ. 3-67. Σε άλλη ευκαιρία θα προσπαθήσουμε ίσως να αποδείξουμε ότι ακριβώς μέσα από αυτή την ανάλυση της κρίσης και της σχέσης του κανόνα και της απόφασης διαφαίνεται σαφώς μια έννοια ευθύνης και υπευθυνότητας, η οποία θεωρείται από πολλούς αβασάνιστα ότι απουσιάζει παντελώς από την αποδόμηση.

29. Το επιχείρημα αυτό βρίσκεται στο «Ulysses Gramophone: Hear Say Yes in Joyce», στο D. Attridge (επιμ.), *Jacques Derrida: Acts of Literature*, Routledge, Λονδίνο 1992.

στην έννοια της «κριτικής της ιδεολογίας» (όπως αυτή ξεκινά με το έργο του Μαρξ και προεκτείνεται πολύ πιο πέρα), και στο ποιες μπορεί να είναι οι σχέσεις της με τις στρατηγικές της αποδόμησης· πως δηλαδή η αποδόμηση δεν αναιρεί την έννοια αυτή, αλλά της θέτει κάποιες θεμελιώδεις υποσημειώσεις και προβλήματα.³⁰ Εάν λοιπόν –και πάντα τονίζουμε αυτό το εάν– υπάρχει μια «λειτουργία» της αποδόμησης που να πλησιάζει την έννοια της «κριτικής της ιδεολογίας», αυτή συνίσταται στην προσπάθεια μιας άλλης ανάγνωσης, μια ανάγνωσης που αναζητεί τόσο τις προϋποθέσεις ενός λόγου όσο και τα σημεία των αντιφάσεων και των πολλαπλοτήτων του. Για την αποδόμηση –αλλά πιστεύω και για την κριτική της ιδεολογίας– είναι το ίδιο το κείμενο το οποίο μας παρέχει τις πηγές/δυνατότητες (ressources) για την αποδόμησή του· οι όροι δηλαδή της κριτικής πράξης είναι εσωτερικοί και όχι εξωτερικοί. Εδώ όμως δεν υπάρχει μία και μοναδική μέθοδος η οποία εφαρμόζεται παντού και πάντοτε· η αποδόμηση, ως όνομα που σημαδεύει μια σειρά τεχνικών ανάγνωσης, δεν είναι μέθοδος και δεν ενέχει καμιά προνομιακή μεθοδολογία.³¹

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονίσουμε ότι, κατά την γνώμη μας, η αποδόμηση αποτελεί ταυτόχρονα την πιο φιλόδοξη προσπάθεια στη μεταπολεμική φιλοσοφία και την πιο μετριοφρονα. Φιλόδοξη γιατί καταστατικά τουλάχιστον φιλοδοξεί όχι μόνο να αναστοχαστεί, αλλά και να υπερβεί το πλαίσιο αυτού που παραδοσιακά ονομάζεται «δυτική μεταφυσική», αλλά και μετριοφρων, γιατί, όπως λέει ο ίδιος ο Ντεριντά, τελικά βάζει μόνο μια υποσημείωση στον Πλάτωνα· γνωρίζει ότι ο «άλλος» τόπος πέρα από τη μεταφυσική δεν «υπάρχει», δεν μπορεί να αναπαρασταθεί με ό-

30. Μια πιο λεπτομερής εξέταση των εννοιών της κριτικής της ιδεολογίας από τον Μαρξ μέχρι τη σχολή της Φρανκφούρτης και τον Αλτουσέρ δεν θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί στον περιορισμένο χώρο αυτής της εργασίας. Επισημαίνουμε ωστόσο ένα σημαντικό και σοβαρό ζήτημα ως προς τη σχέση της αποδόμησης με την αρνητική διαλεκτική (όπως π.χ. στον Αντόρνο) που θα επέβαλε μια ιδιαίτερη και προσεκτική διαπραγμάτευση.

31. Παρά, σημειώνουμε, κάποιες αμερικανικές απόψεις όπου η αποδόμηση θεωρήθηκε πρωταρχικά ως μέθοδος λογοτεχνικής κριτικής. Σημειώνουμε ωστόσο ότι, στο επίπεδο της μορφής, μια αποδομητική ανάγνωση με λειτουργίες «κριτικής της ιδεολογίας» έχει σαφείς συγγένειες με τη μεθοδολογία που ονομάζεται «ανάλυση λόγου» (discourse analysis) και στην οποία αναφέρεται και το έργο του Λακλάου. Εδώ οι αναφορές βρίσκονται μεταξύ άλλων στη σύγχρονη γλωσσολογία, στη φιλοσοφία (ερμηνευτική), στη λακανική ψυχανάλυση κλπ.

ρους μιας γλώσσας. Η αποδόμηση δηλαδή είναι ταυτόχρονα η προσπάθεια μιας εντελώς νέας αρχής, αλλά και η αναγνώριση του αδύνατου αυτού εγχειρήματος, τόσο γιατί η αρχή αυτή δεν υπάρχει –δηλαδή ανασυγκροτείται πάντοτε εκ των υστέρων– όσο και γιατί αναγνωρίζει και τη δική της γενεαλογία αλλά και την καταστατική περατότητα όλων των λόγων. Αναγνωρίζει δηλαδή ως φιλοσοφία της περατότητας τα όρια του λόγου –του κάθε λόγου, αλλά και του δικού της λόγου– στο μη αναγώγιμο «πλαίσιο» της σωματικότητας, της χρονικότητας, και της γλωσσικότητας,³² αλλά και τα όρια μη αποδομήσιμων εννοιών, όπως ο νόμος και η δικαιοσύνη· οι κριτικές της φιλοδοξίες συνεπώς είναι τεράστιες, αλλά όχι απεριόριστες. Την ίδια στιγμή, η αποδόμηση αναγνωρίζει την *καταγωγική, καταστατική βία* που ενέχεται στη συγκρότηση όλων των λόγων και των ταυτοτήτων, δηλαδή αυτό το «καταστατικό έξωθεν» χωρίς το οποίο δεν μπορεί να συγκροτηθεί κανένας λόγος. Η συγκρότηση –δηλαδή η ταυτότητα του κάθε λόγου– προϋποθέτει πάντοτε τον «άλλο λόγο», ως αυτό που ταυτόχρονα τον καθιστά δυνατό (δηλαδή που τον παράγει), αλλά και αδύνατο, δηλαδή διασπά την ενότητά του και αποκλείει την πλήρη παρουσία του. Από την οπτική της αποδόμησης, το *καταστατικό έξωθεν* (ή βία) που *συγκροτεί* κάθε λόγο παράγει την ίδια του την αντίθετη κίνηση και τον ίδιο του τον *αντί-λογο* ως διασπορά της ενότητας και ως *κριτική αυτής της βίας*.³³ Η σημαντική ωστόσο υποσημείωση εδώ είναι ότι αυτή η «κριτική της βίας» δεν εντάσσεται σε μια τελεολογική προοπτική ενός «τέλους της βίας» (δηλαδή, μιας αιώνιας ειρήνης) –το οποίο θα υπονοούσε τη δυνατότητα ενός λόγου απόλυτα μη βίαιου και διαφανούς, ενός λόγου που θα σημάδευε το «τέλος» κάθε ιδεολογίας–, αλλά σε μια «οικονομία βίας» και σε μια προοπτική (ή καλύτερα, *υπόσχεση*) «λιγότερης βίας». Αυτή ακριβώς είναι και η «πολιτική» προοπτική της αποδόμησης, όχι δηλαδή το ούτως η άλλως αδύνατο τέλος της ιδεολογίας, αλλά ο *αντί-λογος, η προσπάθεια παρουσίας αυτού που δεν παρουσιάζεται και η άρθρωση αυτού που δεν αρθρώνεται*. Χωρίς να παραγνωρίζουμε τις δυσκολίες σύνθετων φιλοσοφικών διαμεσολαβήσεων αλλά και τους

32. Χρησιμοποιούμε αυτούς τους όρους για να σηματοδοτήσουμε τα όρια, στο βαθμό που το σώμα, η γλώσσα και ο χρόνος ως έννοιες είναι εγγεγραμμένες μέσα σε συγκεκριμένες παραδόσεις σκέψης και ερμηνείας.

33. Εδώ δηλαδή η ενότητα είναι πάντοτε καταστατικά διχασμένη, αλλά σημειώνουμε ότι όλοι οι λόγοι –ιδεολογικοί και μη– υπακούουν σ' αυτή τη λογική.

πιθανούς κινδύνους προνομιακών ταυτίσεων φιλοσοφικών θέσεων με συγκεκριμένους φορείς, θα διακινδυνεύαμε ωστόσο την άποψη ότι η αποδόμηση, με την έννοια μιας κριτικής της ιδεολογίας, συνιστά μια προσπάθεια να αρθρωθεί ο άλλος λόγος και ο λόγος του Άλλου, δηλαδή αυτού που δεν εμφανίζεται και δεν έχει φωνή, του ξένου, του αδύναμου και του αποκλεισμένου.³⁴

Αυτό που μας λέει η αποδόμηση –και συγκεκριμένα το έργο του Ζακ Ντεριντά– με διαφορετικούς και περίπλοκους τρόπους είναι ότι το *γενικευμένο κείμενο*, και συνεπώς και κάθε έννοια λόγου, συγκροτείται ως ταυτότητα, την οποία εγγυώνται μια σειρά από εξωτερικές συνθήκες όπως ο τίτλος, η υπογραφή, οι νομικές συμβάσεις, πάντοτε αδύνατη, πάντοτε διασπασμένη· η ίδια δηλαδή κίνηση που τη συγκροτεί, ταυτόχρονα τη διχάζει και δεν της επιτρέπει το «κλείσιμο». Έτσι η έμφαση της αποδομητικής ανάγνωσης (ή κριτικής) βρίσκεται στον ισχυρισμό ότι κάθε λόγος –και ο ιδεολογικός λόγος βεβαίως– αποτελεί την προσωρινή στιγμή συνάρθρωσής ετερογενών στοιχείων που αποκρύπτουν ακριβώς την ίδια την κίνηση της συνάρθρωσής τους· η έμφαση εδώ δεν είναι τόσο στο νόημα³⁵ των λόγων αλλά στους τρόπους και τους τόπους αυτών των συναρθρώσεων. Ωστόσο, θα πρέπει να τονίσουμε ότι το ενδιαφέρον της αποδόμησης δεν περιορίζεται μόνο σε αυτό που θα αποκαλούσαμε «εσωτερικές αντιφάσεις» του κειμένου, μια αναλυτική άποψη η οποία πολλές φορές συνδέεται με ένα αίτημα απόλυτης πληρότητας, συνέπειας και διαφάνειας του κειμένου, το οποίο η αποδόμηση θεωρεί καταστατικά αδύνατο. Έγκειται ακριβώς στο γεγονός ότι το έργο της αποδόμησης προϋποθέτει ότι κάθε λόγος, ως *δομημένη* ταυτότητα –συμπεριλαμβανομένης και της ίδιας της αποδόμησης–, συγκαλύπτει με διαφόρους τρόπους την πολλαπλότητα και ετερογένειά του (αλλά και την ίδια την κίνηση της διασποράς του), δηλαδή την ποικιλία των φωνών, των ρητορικών διαθέσεων, των υπαινιγμών, των άρρητων προϋποθέσεων, των αντιφάσεων και των αντίλογών του. Η αποδόμηση δουλεύει στις ρωγμές, στα μεσοδιαστήματα, στις χαραμάδες και στις αντιφάσεις που καταστατικά κανένας λόγος δεν μπορεί να εξαλείψει, έτσι ώστε να

34. Εδώ υπαινισσόμαστε σαφώς τις προσπάθειες διασύνδεσης των λογικών της αποδόμησης με το πολιτικό και το ηθικό, όπως π.χ. τη σκέψη του E. Levinas· βλ. S. Critchley, *The Ethics of Deconstruction*, Blackwell, Οξφόρδη 1992.

35. Το νόημα είναι μια έννοια της οποίας τις μεταφυσικές προϋποθέσεις έχει ήδη επεξεργαστεί ο Ντεριντά σε κείμενά του όπως το *Limited Inc.*

πραγματώνει την πλήρη διαφάνεια και πληρότητά του. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι όλοι οι λόγοι είναι ίδιοι, και ότι δεν υπάρχουν λόγοι περισσότερο ή λιγότερο συνεπείς, ορθολογικοί ή συγκροτημένοι – και εδώ βεβαίως τίθεται το θέμα του *εξωτερικού κριτηρίου* που πρέπει να εισαγάγουμε στην ανάλυση ώστε να *κρίνουμε* έναν λόγο–, αλλά ότι η αποδόμηση θεωρεί ότι κάθε λόγος αποτελεί ταυτόχρονα μια διπλή κίνηση συνάρθρωσης και εξάρθρωσης. Παράλληλα, κάθε λόγος έχει καταστατικά ένα «άσκεπτο» *κατάλοιπο*, δηλαδή ένα «*ιδεολογικό κατακάθι*», το οποίο δεν μπορεί ποτέ να απαλειφθεί και να εξαφανισθεί. Αυτό που μας λέει η αποδόμηση είναι ότι η πλήρης διαφάνεια των λόγων –αλλά τελικά και της κοινωνίας– δεν είναι εφικτή· σε τελευταία ανάλυση, ένα υποθετικό τέλος του ιδεολογικού λόγου θα σήμαινε και το τέλος του πεδίου του Πολιτικού ως πεδίου των ιστορικών ανταγωνισμών. Υπ' αυτή την έννοια, η ιδεολογία ούτε ποτέ θα εξαφανιστεί και ούτε θα χάσει τη δύναμη της –δύναμη πραγματική, «υλική» να παράγει και να διαμορφώνει την ανθρώπινη πράξη– αλλά θα παράγει αδιάκοπα την ίδια της την αντίθετη κίνηση, την κριτική ή, αν θέλετε, την αποδόμησης της. Αυτή ακριβώς είναι και η κίνηση της αποδόμησης, μια κίνηση κριτικής χωρίς τέλος και τελεολογία, ως *υπόσχεση* ενός μέλλοντος «λιγότερου βίαιου» και διαφο(ω)ρετικού – αλλιώς και αλλού.

Υπάρχει ωστόσο ένα ακόμα σημαντικό ερώτημα, δηλαδή τι θα μπορούσε να «εγγυηθεί» τις λογικές της αποδόμησης ως μορφής κριτικής της ιδεολογίας. Η απάντηση εδώ είναι αρκετά σύνθετη και παίρνει μια μορφή αρνητική. Πρέπει να είναι σαφές ότι εκείνο που εγγυάται τις αποδομητικές αναγνώσεις δεν είναι ούτε μια υπερβατική αρχή (π.χ. το δίκαιο, η αλήθεια, το αγαθόν), ούτε μια τελεολογία του ανθρώπινου (π.χ. η αυτονομία, η ελευθερία, η ευτυχία), ούτε μια έννοια επιστήμης ως ορθού λόγου. Η αποδόμηση ως κριτική της ιδεολογίας δεν μπορεί να μιλά από την υπερβατική σκοπιά ενός ορθού λόγου, την αυθεντία μιας επιστήμης, την τελεολογία μιας ανθρώπινης ελευθερίας. *Χωρίς να αναιρεί κανένα από τα παραπάνω*, η αποδόμηση δεν επιτρέπει σε κανένα από αυτά να γίνει ένα υπερβατικό σημαίνον που θα ελέγχει ολόκληρο τον χώρο των πρακτικών της και θα αποτελεί το ιδεατό της τέλος. Αν υπάρχει κάτι που εγγυάται τις πρακτικές της αποδόμησης –*χωρίς όμως να προσφέρει καμιά εγγύηση*– αυτό είναι η επιθυμία για το άγνωστο, η άρθρωση του άναρθρου, η επινόηση του αδύνατου, η αστηρότητα της αναζήτησης, η δυσπιστία στο αυτονόητο, ο σεβασμός

στην ετερότητα· αυτές, αν θέλετε, αποτελούν και τις «αξιακές» δεσμεύσεις της αποδόμησης. Αυτές οι δεσμεύσεις δεν αναιρούν ούτε μια γενική κριτηριολογία διαχωρισμού μεταξύ σωστού και λάθους, αληθούς και ψευδούς, δίκαιου και άδικου, αλλά ούτε και τις επιμέρους αξίες του δικαίου, της ελευθερίας, του ορθολογισμού, της αξιοπρέπειας κλπ. ως εξωτερικά κριτήρια του λόγου· απλώς η αποδόμηση αντιστέκεται στην υπερβατικοποίηση αυτών των αξιών, στο βαθμό που και αυτές πρέπει να είναι αντικείμενα αναστοχασμού (ή αποδόμησης).

Τι συμπεράσματα λοιπόν θα μπορούσαμε να βγάλουμε από όλα αυτά; Πρώτον, πιστεύουμε ότι μια περιορισμένη έννοια της ιδεολογίας ως ψευδούς συνείδησης δεν θα είχε νόημα για μια αποδομητική λογική για λόγους που ήδη προαναφέρθηκαν. Εδώ, η κριτική της ιδεολογίας θα έπρεπε να είναι η προνομιακή έξωθεν ματιά ενός ατομικού ή συλλογικού υποκειμένου ή μιας αρχής (π.χ. ορθολογισμός), η οποία θα αναλάμβανε να καταδείξει τις δομές του ψεύδους ή της παραγνώρισης στο όνομα της αλήθειας, της επιστήμης, της πραγματικότητας, του ορθού λόγου, κλπ. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι έννοιες «ψευδές» ή «λάθος» δεν έχουν νόημα· σημαίνει όμως ότι πρώτον, δεν μπορούν να οριστούν στην καθαρότητά τους και πάντοτε εξαρτώνται από το αντίθετό τους (μια έννοια αληθούς ή σωστού) αλλά και από την *κριτηριολογία* αυτών των διακρίσεων· δεύτερον, ότι θα πρέπει ίσως κάποτε να στοχαστούμε σοβαρά επάνω στην κλασική ταύτιση του ψευδούς και του κακού. Αυτό μας οδηγεί στην ενδιαφέρουσα σκέψη ότι το ψευδές είναι καταστατικό ως *προϋπόθεση* κάθε αλήθειας (αλλά και το αντίστροφο), και ότι αποτελεί την ανεξάλειπτη *πιθανότητα* κάθε αληθούς. Την ίδια στιγμή θεωρούμε ότι η *δυνατότητα* της απόκρυψης και του ψεύδους αποτελεί όρο της ατομικής και συλλογικής ελευθερίας· δηλαδή μπορεί, κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, να είναι, με όρους ηθικούς, και καλό.³⁶

Από την άλλη μεριά, η αποδόμηση θα μπορούσε πιθανώς να δεχθεί μια έννοια ιδεολογίας ως συνολικής κοσμοθεώρησης (π.χ. Μάνχαϊμ αλλά και όλη η παράδοση του *Weltanschauung*)· το πρόβλημα ωστόσο, στην περίπτωση αυτή, είναι ότι η έννοια της ιδεο-

36. Τη σκέψη αυτή τη χρωστάμε στον Κοσμά Ψυχοπαίδη στο σεμινάριο του οποίου παρουσιάστηκε μια πρώτη γραφή αυτού του κειμένου. Σημειώνουμε επίσης το βιβλίο του *Πολιτική μέσα στις έννοιες*, ως έναν από τους πιο σημαντικούς πρόσφατους στοχασμούς πάνω στην έννοια του κριτικού λόγου.

λογίας τείνει να χάσει τη διακριτότητά της ως αντικειμένου ανάλυσης και γίνεται τα πάντα – και τίποτα. Η αποδόμηση συνεπώς προτιμά να μετατοπίζει αυτή την προβληματική προς μια προσπάθεια ανάλυσης των λόγων και των πρακτικών του λόγου. Έτσι η αποδόμηση φαίνεται να προτείνει την παράδοξη διατύπωση μιας έννοιας ιδεολογίας ως καταστατικής μορφής παραγνώρισης μέσα σε κάθε λόγο, η οποία όμως δεν αντιπαρατίθεται σε καμία μορφή αναγνώρισης ή αληθειολογίας. Με τον τρόπο αυτό εγκαταλείπει τον «μεσσιανισμό» μιας μελλοντικής διαφάνειας του λόγου και ενός «τέλους της ιδεολογίας», γιατί δέχεται καταστατικά ότι αυτό το «σημείο μηδέν» της ιδεολογίας δεν υπάρχει. Δέχεται σαφώς μια διάκριση μεταξύ περισσότερης ή λιγότερης αδιαφάνειας των λόγων, αλλά θεωρεί αυτή την αδιαφάνεια ως την καταστατική και μη αναγώγιμη απόσταση μεταξύ της εκφοράς και του εκφερόμενου· πιστεύουμε ότι η σκέψη αυτή σημαδεύει και ένα από τα όρια της φιλοσοφίας του αναστοχασμού. Η αποδόμηση συνεπώς αποδέχεται το διαφωτιστικό αίτημα για αναστοχασμό των όρων και των ορίων κάθε λόγου υποσημειώνοντας ωστόσο αυτό το αίτημα (τουλάχιστον στην πλήρη και απόλυτη μορφή του) ως αδύνατον.

Πιστεύουμε ότι, την ίδια στιγμή, οι αποδομητικές πρακτικές θα μπορούσαν να είναι συμβατές με μια έννοια κριτικής των κυρίαρχων ή ηγεμονικών³⁷ συλλογικών αναπαραστάσεων λόγων και των φυσικοποιητικών, ουσιοποιητικών και νομιμοποιητικών τους λειτουργιών, στο βαθμό που πολλές απόψεις θεωρούν την έννοια της ιδεολογίας άρρηκτα δεμένη με αυτές τις λειτουργίες (π.χ. Χάμπερμας).³⁸ Η αποδόμηση σίγουρα θα ενδιαφερόταν για τους ρηματικούς τρόπους με τους οποίους οι κυρίαρχοι ή ηγεμονικοί λόγοι στο πεδίο του κοινωνικού και του πολιτικού «παράγουν» το αυτονόητο, το νόμιμο, το φυσικό, το φυσιολογικό, το αληθινό, το λογικό, το «σωστό», το δίκαιο κλπ.· θα ενδιαφερόταν, δηλαδή, για την ίδια την ιστορικότητα των λόγων, στην οποία και θα επανέλθουμε. Θεωρούμε τελικά ότι το *ιδεολογικό στοιχείο* ενός λόγου συνίσταται ακριβώς σε αυτές τις τεχνικές απόκρυψης και παραγνώρισης που χρησιμοποιεί κάθε λόγος αναγκαστικά, έτσι ώστε να παράγει την αλή-

37. Προτιμάμε βέβαια την έννοια του «ηγεμονικού», ο οποίος ανήκει στην γραμμασιανή παράδοση της εννόησης της ιδεολογίας, ειδικά όπως επανερμηνεύεται μέσα στο έργο του Ερνέστο Λακλάου, βλ. *Για την επανάσταση της εποχής μας*.

38. Βλ. Γ. Χάμπερμας, *Κείμενα γνωσιοθεωρίας και κοινωνικής κριτικής*, Πλέθρον, Αθήνα 1990.

θεια, τη φυσικότητα και τη νομιμότητά του, με αποτέλεσμα, τελικά, να συγκαλύπτει την ετερογένεια των στοιχείων που τον αποτελούν και τους ρηματικούς τρόπους συνάρθρωσής τους. Και ακόμα περισσότερο θα μπορούσαμε να πούμε ότι η *ιδεολογική λειτουργία* ενός λόγου αναφέρεται σε αυτά τα πεδία *ανάδυσης, υποδοχής και επιρροής* ενός λόγου μέσα στα οποία παράγεται μια αναγκαία και καταστατική *ουσιοποίηση, φυσικοποίηση και κλειστότητα* του κοινωνικού, ως *συγκάλυψη και νομιμοποίηση* δεδομένων πολιτικών ρυθμίσεων και σχέσεων εξουσίας. Το ενδιαφέρον συνεπώς για την κοινωνική σκέψη είναι η προσπάθεια να κατανοήσουμε γιατί και πως μέσα στο πεδίο των αντιμαχόμενων λόγων –δηλαδή, στο πεδίο του πολιτικού– ένας λόγος αναδεικνύεται ιστορικά ως κυρίαρχος ή ηγεμονικός σε έναν συγκεκριμένο χώρο και χρόνο.³⁹ Για εμάς, το σημαντικό στοιχείο κάθε προσπάθειας «κριτικής της ιδεολογίας» είναι ακριβώς η *ιδεολογική στιγμή* ενός λόγου, δηλαδή η στιγμή και οι τρόποι συνάρθρωσης (ή σύνταξης) των ετερογενών στοιχείων σε μια δομημένη «ολότητα», που δεν μπορεί όμως ποτέ να ολοποιηθεί εντελώς και να κλείσει απόλυτα για λόγους που προαναφέραμε· δεν μπορεί συνεπώς, παρά τις προθέσεις του, να συγκροτηθεί ως χώρος απόλυτα ομοιογενής. Αυτή ακριβώς η ιδεολογική στιγμή ενός λόγου αδυνατεί να παρουσιαστεί ως τέτοια γιατί είναι καταστατικά μια στιγμή διαστρέβλωσης και παραγνώρισης – και όχι μόνον. Είναι η στιγμή που ο λόγος αποκρύπτει την καταστατικά ενδεχομενική φύση τής κάθε συνάρθρωσης (και της εξάρθρωσης που αυτή προϋποθέτει), και παρουσιάζει τις σχέσεις μεταξύ των στοιχείων του ως *φυσικές, νόμιμες και αναγκαίες*. Αυτή η φυσικοποιητική, νομιμοποιητική και αναγκαστική –δηλαδή ιδεολογική– διάσταση ενός λόγου είναι ακριβώς και η παραγνώριση της *ιστορικότητας* του (και των στοιχείων που τον συγκροτούν) ως ιστορικότητας που αναφέρεται στις συνθήκες ανάδυσης, υποδοχής, επιρροής, αλλά και τελικής διάλυσης, του λόγου αυτού.⁴⁰

39. Θα πρέπει ωστόσο να επισημάνουμε ότι πολλές από αυτές τις απόψεις είναι επηρεασμένες από το έργο του Ερνέστο Λακλάου, και ειδικά τον τρόπο που αναπτύσσει μια θεωρία του λόγου, την οποία έχει κατά περίπτωση εφαρμόσει και σε εμπειρικές αναλύσεις ιδεολογικών λόγων.

40. Θα έπρεπε να σημειώσουμε εδώ ότι η συγκρότηση κάθε κοινότητας και κάθε ταυτότητας –δηλαδή κάθε συλλογικού «Εμείς»– ενέχει καταστατικά μια ιδεολογική στιγμή παραγνώρισης. Αυτή η παραγνώριση αναφέρεται τόσο στη μυθοποίηση των ιστορικών της καταβολών όσο και στις λειτουργίες της νομιμοποίησης, φυσικοποίησης, νομιμοποίησης και ομογενοποίησης που αυτή ενέχει.

Παράλληλα, το ιδεολογικό στοιχείο ενός λόγου έγκειται στο ότι προσπαθεί να αυτοπαρουσιαστεί ως έκφραση του γενικού και του καθολικού (π.χ. του έθνους, του λαού, της τάξης, της αλήθειας κλπ.) αποκρύπτοντας αυτό που πάντοτε καταστατικά είναι, δηλαδή μια έκφραση του μερικού και του καθορισμένου.⁴¹

Θεωρούμε συνεπώς ότι δεν υπάρχει λόγος που να είναι εγγενώς –δηλαδή στην «ουσία» του– ιδεολογικός, αλλά υπάρχουν ιδεολογικά στοιχεία και στιγμές των λόγων· παράλληλα, μιλάμε για *ιδεολογικές λειτουργίες και θέσεις* των λόγων μέσα στο πεδίο των διαφορών που είναι η κοινωνία. Έτσι, η ιδεολογική λειτουργία κάθε λόγου κρίνεται πάντοτε συγκριτικά με άλλους λόγους και σε σχέση με τη θέση που κατέχει σε κάθε ιστορική συγκυρία μέσα σε αυτή την τοπολογία των διαφορών. Εδώ θα πρέπει να τονίσουμε ότι, εάν οι αποδομητικές αναγνώσεις είναι να αποκτήσουν σημασία για την κοινωνική και πολιτική θεωρία, θα πρέπει να δώσουν έμφαση στις *διαπλοκές* και τους *ανταγωνισμούς* μεταξύ των λόγων, δηλαδή στη διάσταση που παραδοσιακά ονομάζεται εξουσία και ιεραρχία. Έτσι δεν πρέπει να μιλάμε μόνο γενικά για σχέσεις και για διαφορές αλλά για ιστορικά καθορισμένες μορφές ανταγωνισμού μεταξύ των λόγων, για έννοιες εξουσίας και ιεραρχίας και, τελικά, για μια έννοια *ηγεμονίας*, η οποία μας φαίνεται κατάλληλη για το σχήμα αυτό. Το Πολιτικό είναι ακριβώς αυτό το πεδίο της διαπλοκής και του ανταγωνισμού των λόγων που δεν συνυπάρχουν απλώς ειρηνικά και ισότιμα (όπως θεωρεί ένας τύπου φιλελεύθερη αντίληψη) αλλά ανταγωνίζονται σκληρά μεταξύ τους με στόχο την πιθανή ηγεμονία τους.⁴² Η μόνη υποσημείωση σε αυτή την επιχειρηματολογία είναι ότι μια αποδομητική ανάγνωση δεν θα περιοριζόταν μόνο στους κυρίαρχους λόγους αλλά θα ήθελε να επεκταθεί και στους μη κυρίαρχους ή μη ηγεμονικούς λόγους –δηλαδή σε όλους τους λόγους– στο βαθμό που ενδιαφέρεται για τις προϋποθέ-

41. Κάποιοι από τις διαδικασίες αυτές, αλλά και γενικότερα η σχέση της θεωρίας της ιδεολογίας με την ψυχανάλυση και την κριτική σκέψη, αναλύονται στο σημαντικό βιβλίο των Θ. Λίποβατς - Ν. Δεμερτζή, *Δοκίμιο για την ιδεολογία*, Οδυσσέας, Αθήνα 1994.

42. Αυτή η θεώρηση υπαινίσσεται πρόσφατες απόψεις στη θεωρία της δημοκρατίας, ως πλαίσιο κανόνων ανταγωνισμού των λόγων και όχι ως συγκεκριμένων αξιακών δεσμεύσεων, π.χ το έργο της C. Mouffe, *The Return of the Political*, Verso, Λονδίνο 1993. Στη λογική αυτή ο διάλογος είναι, πιστεύουμε, ένα πάντοτε *αδύνατο χρέος*, που δεν αποτελεί ούτε αξία καθαυτή αλλά ούτε και αναφέρεται στον μεσσιανισμό μιας τελικής επίλυσης όλων των ανταγωνισμών.

σεις, τις ρητορικές, τις ασυνέχειες, τις παραλείψεις, τις αντιφάσεις κάθε λόγου. Υπό αυτή την έννοια, δεν υπάρχει ούτε όριο ούτε τέλος στη δουλειά της αποδόμησης, γιατί δεν υπάρχει τελευταίος λόγος, τέλος του λόγου, ένα «σε τελευταία ανάλυση» το οποίο θα εμφανιστεί και θα πραγματώσει μια για πάντα το καλό, το δίκαιο ή το αληθές. Έτσι η αποδόμηση δεν συνιστά ούτε τόπο, ούτε οπτική, ούτε αξιακό σύστημα, ούτε μέθοδο· συνιστά μια απορία και μια ουτοπία, ως ατέρμονη κίνηση της κριτικής – η οποία δουλεύει ταυτόχρονα μέσα, έξω και μεταξύ των λόγων – αλλά και της κατάφασης που είναι η ίδια η ιστορία. Και αυτή η έννοια της κατάφασης πρέπει να τονιστεί – όπως την τονίζει ο ίδιος ο Ντερντά στη συνέντευξή του – τόσο για να διαλυθούν διάφορες παρεξηγήσεις ως προς την υποτιθέμενη εγγενή αρνητικότητα της αποδόμησης όσο και γιατί συνιστά μια από τις βασικές διαφορές από μια κλασική έννοια της κριτικής. Η κατάφαση που ενέχει η αποδομητική πρακτική είναι καταστατική, είναι το πρωταρχικό άνοιγμα και η ανοικτότητα προς τον λόγο πριν από κάθε έννοια κριτικής και κρίσης – πριν από κάθε εμπειρικό ναι ή όχι. Αυτή την πρωταρχική, μη εμπειρική και μη θετική κατάφαση θεωρεί η αποδόμηση ως καταστατικό όρο και προϋπόθεση κάθε κριτικής και κάθε αρνητικότητας – αλλά και κάθε θετικότητας. Την ίδια στιγμή, και πέρα από κάθε αρχή ή ιδεώδες διαλογικότητας, η αποδόμηση τονίζει την πάντα αδύνατη επιταγή της μεταφρασσιμότητας, ως αυτό το οποίο πρέπει να γίνει έτερον για να συγκροτηθεί ως ίδιον.⁴³ Μια κριτική δηλαδή της ιδεολογίας η οποία θα ήταν «κουφή», δηλαδή δεν θα άκουγε τον άλλο λόγο, θα ήταν ένα αυτοαναφορικό σύστημα και συνεπώς η χειρότερη μορφή ιδεολογίας και δογματισμού.

Ένα άλλο ερώτημα που αναδύεται μέσα από αυτή τη συλλογιστική είναι εάν θα μπορούσαμε ίσως να θεωρήσουμε την αποδόμηση ως προσπάθεια ορθολογικής ανακατασκευής ενός λόγου. Πιστεύουμε ότι η απάντηση στο ερώτημα αυτό θα ήταν «ναι, μεταξύ των άλλων». Η αποδόμηση θα μπορούσε να δεχθεί την έννοια της ορθολογικής ανακατασκευής των στιγμών ενός λόγου ως έναν από

43. Παραπέμπουμε εδώ σε μια σειρά κειμένων του Ντερντά τα οποία ασχολούνται με το θέμα της μετάφρασης και της μεταφρασσιμότητας εν γένει, στο βαθμό που αυτή είναι την ίδια στιγμή αναγκαία αλλά και αδύνατη. Ο Ντερντά τονίζει ότι ο σεβασμός στην ετερότητα και η ανοικτότητα προς το άλλο δεν μπορεί ποτέ να είναι απόλυτες, γιατί αυτό είναι το όριο της απόλυτης αδιαφορίας και μιας μη σχέσης.

τους άξονές της.⁴⁴ Την ίδια στιγμή θα ήθελε να διατηρήσει την απόστασή της από τις φιλοσοφικές, επιστημολογικές και ανθρωπολογικές παραδοχές μιας έννοιας «ορθολογικής ανακατασκευής», έτσι ώστε να μπορεί να τη θεωρεί εξίσου ως αντικείμενο κριτικής· δεν θα δεχόταν συνεπώς το ορθολογικό κριτήριο ως τον ένα και μοναδικό όρο και όριο της κριτικής – ως ένα υπερβατικό σημαίνον. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο δεν θα μπορούσε να δεχθεί αβασάνιστα την «εύκολη» λύση ενός απλού διαχωρισμού μεταξύ ιδεολογικού και κριτικού λόγου, παρότι δεν θεωρούμε όλους τους λόγους ίδιους, και είναι σαφές ότι υπάρχουν λόγοι που παρέχουν περισσότερες ή λιγότερες δυνατότητες αναστοχασμού.⁴⁵ Ωστόσο, κανένας λόγος δεν είναι ικανός να αναστοχαστεί πλήρως τις προϋποθέσεις του, δηλαδή τις συνθήκες παραγωγής του – πλην βεβαίως του λόγου του Θεού, εάν υπήρχε. Σε κάθε λόγο –και βεβαίως στον ίδιο τον λόγο της αποδόμησης– υπάρχει ένα κατάλοιπο «άσκεπτο», ασύλληπτο και αθεματοποιήτο που είναι ταυτόχρονα όρος και όριο της συγκρότησης αυτού του λόγου.⁴⁶ Η δουλειά της αποδόμησης ως κριτικής της ιδεολογίας –ή, εδώ που καταλήξαμε, κάθε λόγου– είναι «χειραφετική» στον βαθμό που απελευθερώνει κρυμμένες δυνατότητες, αποκαλύπτει στρατηγικές του λόγου, επινοεί ρηματικές κατασκευές, προσφέρει τρόπους για να σκεφτούμε το ίδιο διαφορετικά – αλλιώς και αλλού (différence). Η αποδόμηση μπορεί να καταδείξει τους τρόπους συνάρθρωσης των ετερογενών στοιχείων από τα οποία καταστατικά αποτελείται κάθε λόγος, δηλαδή την «αρχιτεκτονική» της κατασκευής των λόγων, η οποία παραμένει κρυμμένη και δεν αποκαλύπτεται. Αυτό σημαίνει ότι οι α-

44. Θα σημειώσουμε εδώ παρεμπιπτόντως ότι η αποδόμηση θα έλεγε και σε πολύ περισσότερα πράγματα από ό,τι φαντάζονται πολλοί («σχεδόν» στα πάντα), αλλά θα τόνιζε πάντοτε αυτό το «*μεταξύ των άλλων*» μη επιθυμώντας να προσδεθεί αλλά και να υπερβατικοποιήσει –δηλαδή να μετατρέψει σε μοναδική συνθήκη δυνατότητάς της– έναν από αυτούς τους όρους.

45. Είναι φανερό βεβαίως ότι δεν μπορούμε π.χ. να εξισώσουμε τον λόγο της φιλοσοφίας με τον λόγο της διαφήμισης ως προς την αναστοχαστική τους δυνατότητα. Ωστόσο, θα πρέπει να τονίσουμε, όπως επισημαίνουν οι Λίποβατς και Δεμερτζής, ότι πολλές φορές οι ιδεολογίες εμφανίζονται ως ορθολογικές κατασκευές και σίγουρα ανήκουν στην παράδοση του δυτικού νεωτερικού λόγου.

46. Αυτό ισχύει για όλους τους λόγους, αλλά ο Ντερντά αναφέρεται σε κάποια κείμενα ειδικά ως προς τον λόγο των κοινωνικών επιστημών, ο οποίος έχει συχνά την ψευδαίσθηση της αυτοθεμελίωσης: βλ. «Η δομή, το σημείο και το παίγνιο στον λόγο των επιστημών του ανθρώπου» (μτφρ. Γ. Φαράκλα), περ. *Ο Πολίτης*, τχ. 39, 25/7/1997.

ποδομητικές αναγνώσεις μπορούν να δείξουν συγκεκριμένα με ποιους τρόπους ένας λόγος «αυτοσκηνοθετείται» και «αυτοσυγκαλύπτεται», εμφανιζόμενος έτσι ως κάτι διαφορετικό (περισσότερο ή λιγότερο) από αυτό που είναι, αλλά και γιατί κανένας λόγος δεν μπορεί ποτέ να ικανοποιήσει πλήρως το αίτημα της ενότητας και της πληρότητάς του, δηλαδή να «κλείσει». Ωστόσο, θεωρούμε ότι η πολιτική σημασία της αποδόμησης –όποια και αν είναι αυτή⁴⁷– δεν αναφέρεται τόσο σε μια έννοια χειραφέτησης (που προβάλλει επιτακτικά το πρόβλημα του καθορισμού της έννοιας αυτής ως ιδεώδους), όσο σε μια έννοια πρακτικών «αντίστασης» σε κάθε κυρίαρχο και ηγεμονικό λόγο. Μπορούμε συνεπώς να θεωρήσουμε ότι το μοντέλο της αποδόμησης ως κριτικής της ιδεολογίας δεν είναι το επιστημονιστικό ή το αληθειολογικό, αλλά το αποκαλυπτικό που προσεγγίζει (αλλά δεν ταυτίζεται) έννοιες φαινομενολογικές αλλά και έννοιες αρνητικής ελευθερίας.

Το ερώτημα που ανοίγεται εδώ, κατά τη γνώμη μας, αφορά την ίδια τη σημασία της αποδόμησης για την κοινωνική και πολιτική θεωρία, δηλαδή τους κοινωνικούς επικαθορισμούς των λόγων και τα πεδία ανάδυσης, υποδοχής και επιρροής τους (ως ζητήματα αλληλένδετα με την έννοια της εξουσίας) – και σε αυτούς τους λόγους περιλαμβάνει βεβαίως και τον εαυτό της. Εδώ ανοίγεται μια ολόκληρη περιοχή διαπλεκόμενων θεματικών σε αυτό που παραδοσιακά ονομάζεται «κοινωνιολογία της γνώσης»: εμείς θα αρκεστούμε μόνο σε μερικές κριτικές υποσημειώσεις. Το πρώτο που θα πρέπει να σημειώσουμε είναι ότι η αποδόμηση είναι συμβατή με μια θεωρία του λόγου, όπως αυτή του Λακλάου, η οποία δεν κάνει διάκριση –όπως π.χ. ο Φουκώ– ανάμεσα σε πρακτικές του λόγου και άλλες, εξω-ρηματικές. Εδώ το επιχείρημα δεν είναι απλώς ότι «τα πάντα είναι γλώσσα», όπως απλοϊκά υποστηρίζουν μερικοί, αλλά ότι κάθε γεγονός υπάρχει μόνο μέσα στις ρηματικές συνθήκες της εμφάνισής του και ποτέ έξω από αυτές. Πρακτικές της γλώσσας και κοινωνικές πρακτικές είναι και τα δύο ρηματικές κατασκευές, και αυτή η θεωρητική δήλωση δεν έχει σχέση με μια διαμάχη μεταξύ αντικειμενισμού και υποκειμενισμού. Η αποδόμηση τονίζει πάντα την ιστορικότητα αυτών των κατασκευών του λόγου, στον βαθμό που δεν μπορούν να θεωρηθούν έξω από τα συ-

47. Σημαντικό στην προοπτική αυτή είναι το βιβλίο του R. Beardsworth, *Derrida and the Political*, Routledge, Λονδίνο 1996.

γκείμενά (context) τους· την ίδια στιγμή η αποδόμηση μας θυμίζει ότι η διάκριση μεταξύ κείμενου και συγ-κείμενου δεν είναι ποτέ απόλυτη και δεδομένη, και γι' αυτό ακριβώς έχουμε πάντοτε τη δυνατότητα να παραθέσουμε κάτι «αλλού», δηλαδή «έξω από το πλαίσιο» του. Ωστόσο, η αποδόμηση φιλοδοξεί να μην είναι απλώς μια φιλοσοφική κριτική των ιστορικών –δηλαδή κοινωνικών και πολιτικών– όρων γένεσης και ύπαρξης ενός λόγου, αλλά ακόμη περισσότερο μια «υλική» τεχνική «παρέμβασης» στον λόγο, στον βαθμό που κάθε λόγος δεν είναι απλώς μια «διανοητική κατασκευή» αλλά μια πρακτική νοηματοδότησης, και συνεπώς μια κοινωνική *πρακτική*.⁴⁸ Σύμφωνα με τη λογική αυτή, δεν υπάρχει καμία «υλική» πρακτική (κοινωνική, οικονομική, πολιτική) χωρίς ένα ρηματικό πλαίσιο υποδοχής, επιρροής και νοηματοδότησής της. Στην περίπτωση μας λοιπόν, οι ιδεολογίες δεν αποτελούν απλώς στοιχεία ενός «εποικοδομήματος» τα οποία αντιστοιχούν σε συγκεκριμένες υλικές πρακτικές μιας κοινωνικοοικονομικής «βάσης», αλλά οι ιδεολογικοί λόγοι *αναδύονται* από, *ενσαρκώνονται* σε, αλλά και *καθορίζουν* συγκεκριμένους κοινωνικούς θεσμούς, έθιμα, πρακτικές κλπ. Υπό την έννοια αυτή, κάθε λόγος –και αυτό αναφέρεται άμεσα και στον ιδεολογικό λόγο– ταυτόχρονα ορίζει την εποχή του, ορίζεται από (αλλά δεν ανάγεται) την εποχή του αλλά και υπερβαίνει (δυνητικά έστω) τα ιστορικά όρια του καιρού του.⁴⁹ Τα σημεία αυτά βεβαίως χρήζουν μεγαλύτερης θεωρητικής προσοχής και επεξεργασίας από ό,τι μπορούμε να προσφέρουμε εδώ, αλλά εκείνο που προσπαθούμε να πούμε είναι ότι η αποδόμη-

48. Επισημαίνουμε το ενδιαφέρον του Ντεριντά να καταδείξει τη σημασία της αποδόμησης ως «παρέμβασης» στα πανεπιστημιακά δρώμενα μέσω ομάδων όπως το GREPH και το Collège International de Philosophie, βλ. επίσης το κείμενο *Du droit à la Philosophie*, Galilée, 1990. Στα ελληνικά, βλ. το κείμενο «Απρόυπόθετο ή κυριαρχία: το πανεπιστήμιο στα σύνορα της Ευρώπης» (μτφρ. Β. Μπιτσώρη), *Νέα Εστία*, τχ. 1715, Σεπτέμβριος 1999, το οποίο πιστεύουμε ότι σε μια προσεκτική ανάγνωση προσεγγίζει τις θέσεις που εκθέτουμε στο άρθρο μας. Εδώ ο Ντεριντά λέει μεταξύ των άλλων: «Εντός του πανεπιστημίου, κατ' αρχήν, δεν υπάρχει όριο στην κριτική εξέταση –προτιμώ να πω αποδομητική– κάθε προϋπόθεσης, κάθε κανόνα, κάθε αξιωματικής, και συνεπώς κάθε πολιτικής φιλοσοφίας, κάθε ιδεολογίας, κάθε θρησκευτικής ή εθνικής δογματικής, όπως και όλων των οικονομικών, κοινωνικών, εθνικών, θρησκευτικών εξουσιών, οι οποίες έτσι, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο υποστηρίζονται, αντιπροσωπεύονται, εξυπηρετούνται» (σ. 199, έμφαση δική μου).

49. Στο σημείο αυτό βεβαίως κάνει ο Μάνχαϊμ και τη διάκριση μεταξύ ιδεολογίας και ουτοπίας.

ση, σε συνδυασμό με άλλες θεωρητικές οπτικές, μπορεί να προσφέρει ενδιαφέρουσες προτάσεις στα προβλήματα μιας «κοινωνιολογίας της γνώσης» –υπερβαίνοντας ωστόσο το στενό εννοιολογικό της πλαίσιο– χωρίς όμως την ελπίδα να φτάσει κάποτε σε μια οριστική, μοναδική και καθορισμένη σχέση μεταξύ των λόγων και των κοινωνικών της συγκεκριμένων. Η ουσία είναι ότι η αποδόμηση αναγνωρίζει την ιστορικότητα των λόγων και ενδιαφέρεται καταστατικά για το ιστορικό πλαίσιο ανάδυσης («παραδόσεις») υποδοχής, επιρροής και διαπλοκής των λόγων· από αυτή την άποψη, υπερβαίνει μια κλασική έννοια κριτικής – αλλά και ερμηνευτικής.⁵⁰ Παράλληλα επιθυμεί να στοχαστεί επάνω στην ίδια την έννοια της ιστορικότητας, έτσι ώστε να αποφύγει το πρόβλημα του ιστορικισμού, προσέχοντας δηλαδή να μην αναγάγει τον λόγο μόνο στα ιστορικά του συγκεκριμένα και να μην μετατρέψει την Ιστορία σε ένα ακόμη υπερβατικό σημαίνον. Είναι επίσης σημαντικό να τονίσουμε ότι η αποδόμηση αφορά θεμελιακά όχι μόνο μια κριτική ενδολογική (μέσα στον κάθε λόγο) και παραλογική (έξω από τον κάθε λόγο), αλλά και διαλογική, στον βαθμό που ενδιαφέρεται για τις σχέσεις μεταξύ των λόγων, δηλαδή για τα πεδία σχέσεων, διαφορών και ανταγωνισμών τα οποία συγκροτούν και την κοινωνία και τον λόγο ή, καλύτερα, την κοινωνία ως συλλογικότητα. Αυτό σημαίνει ότι η συγκρότηση και η ταυτότητα του κάθε λόγου (και συνεπώς και η ιδεολογική ή όχι λειτουργία του) εξαρτάται καταστατικά από τη θέση του μέσα στο ρηματικό αυτό πεδίο και τη σχετική κάθε φορά σχέση του με τους άλλους λόγους· αυτό το πεδίο αναφέρεται ακριβώς στο τεράστιο ζήτημα των σχέσεων εξουσίας, ανταγωνισμού και ιεραρχίας μέσα στο κοινωνικό, και των ιστορικών μορφών των πολιτικών ρυθμίσεων που τους αντιστοιχούν.

Πού καταλήγουν όλες αυτές οι σκέψεις; Μάλλον σε μια σειρά γόνιμων, ελπίζουμε, προβληματισμών παρά σε μια θετική και συγκεκριμένη άποψη περί της σχέσης της αποδόμησης με την κριτική της ιδεολογίας, ή καλύτερα της αποδόμησης ως κριτικής της ιδεολογίας. Θεωρούμε ότι η αποδόμηση ενέχει καταστατικά *μεταξύ των άλλων και λειτουργίες κριτικής της ιδεολογίας*, αλλά χωρίς να επιθυμεί να αναλάβει άκριτα όλες τις φιλοσοφικές και επιστη-

50. Θεωρούμε ότι μετά τον ανολοκλήρωτο διάλογο Gadamer-Derrida, η συζήτηση μεταξύ αποδόμησης και ερμηνευτικής, η οποία θα μπορούσε να προσφέρει κάποιες θεωρητικές προόδους, έχει μείνει στάσιμη, βλ. D. Michelfelder - R. Palmer (επιμ.), *Dialogue and Deconstruction*, SUNY Press, Νέα Υόρκη 1989.

μολογικές δεσμεύσεις αυτής της παράδοσης. Η σχέση μεταξύ των δύο είναι μη αποφασίσιμη, δηλαδή μη δεδομένη και τελεσίδικη, στο βαθμό που η αποδόμηση δουλεύει *μέσα* στον λόγο, *έξω* από τον λόγο –ως αντι-λόγος–, *παρά* τον λόγο –δηλαδή στα συγκείμενά του– και *μεταξύ* των λόγων. Το θεωρητικό στοιχείο που πρέπει ίσως να κερδίσει η αποδόμηση στο μέλλον είναι να καταδείξει αν και πως υπερβαίνει την έννοια μιας «απλής» φιλοσοφικής κριτικής προς την κατεύθυνση μιας «παρέμβασης» στους ίδιους τους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς και πρακτικές ως αυτή που αποκαλύπτει τις καταστατικές λειτουργίες της παραγνώρισης (φυσικοποίηση, ουσιοποίηση, νομιμοποίηση) και τους συγκεκριμένους ρηματικούς τρόπους συγκρότησής τους· παράλληλα πρέπει να επιχειρήσει να λάβει υπόψη της τη διαπλοκή, τη διαμάχη, τον ανταγωνισμό και την ηγεμονία των λόγων ως εννοιών καταστατικών σε κάθε προσπάθεια κατανόησης του κοινωνικού και του πολιτικού. Ο ίδιος ο Ντερντά το διατυπώνει ως εξής: «Αυτό που ονομάζουμε *αποδόμηση* υπακούει αναντίρροπα σε μια αναλυτική απαίτηση, ταυτόχρονα κριτική και αναλυτική. Πάντοτε πρόκειται να λύσει κανείς, να αναταράξει, να αποσυνθέσει, να διαλύσει ιζήματα, artefacta, προϋποθέσεις, θεσμούς».⁵¹ Εντέλει θεωρούμε ότι μια από τις πολλαπλές *μάσκες* της αποδόμησης –και ίσως και μια από τις σημαντικότερες– είναι και αυτή της κριτικής της ιδεολογίας· όμως χωρίς να καταργεί, μετατοπίζει κατά τέτοιο τρόπο το όλο πεδίο και τις προβληματικές της κριτικής της ιδεολογίας ώστε το υποτιθέμενο γνώριμο πεδίο γίνεται αγνώριστο, γίνεται διαφορετικό και έτερον. Έτσι αποκαλύπτεται ίσως και τι βρίσκεται κάτω από τη μάσκα της: όχι μια κρυμμένη ουσία, πρόσωπο ή θέμα, αλλά η *απορία* ως αέναη κίνηση του κριτικού λόγου.

51. Ζ. Ντερντά, *Αντιστάσεις της ψυχανάλυσης*, σ. 52.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΛΤΟΥΣΣΕΡ, Λ., *Θέσεις* (μτφρ. Ξ. Γιαταγάνας), Θεμέλιο, Αθήνα 1994.
- BARRETT, M., *The Politics of Truth*, Stanford University Press, Stanford 1991.
- BEARDSWORTH, R., *Derrida and the Political*, Routledge, Λονδίνο 1996.
- BENNINGTON, G., *Derrida*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1993.
- CRITCHLEY, S., *The Ethics of Deconstruction*, Blackwell, Οξφόρδη 1992.
- ΔΟΞΙΑΔΗΣ, Κ., *Υποκειμενικότητα και εξουσία*, Πλέθρον, 1992.
- DERRIDA, J., *Συνομιλίες* (μτφρ. Μ. Ακτύπη - Δ. Γκινοσάτης), Πλέθρον, 1995.
- DERRIDA, J., *Αντιστάσεις της ψυχανάλυσης* (μετ. Ε. Κοντονάσιου - Β. Να-
σούλη), Πλέθρον, Αθήνα 1999.
- DERRIDA, J., «Απροϋπόθετο ή κυριαρχία: το πανεπιστήμιο στα σύνορα της
Ευρώπης» (μτφρ. Β. Μπιτσώρη), *Νέα Εστία*, τχ. 1715, Σεπτέμβριος
1999.
- DERRIDA, J., «Η δομή, το σημείο και το παίγνιο στο λόγο των επιστημών
του ανθρώπου», μτφρ. Γ. Φαράκλα, περ. *ο Πολίτης*, τχ. 39, 25/7/1997.
- DERRIDA, J., «Ulysses Gramophone: Hear Say Yes in Joy», στο D. Attridge
(επιμ.), *Jacques Derrida: Acts of Litterature*, Routledge, Λονδίνο 1992.
- EAGLETON, T., *Ideology. An Introduction*, Verso, Λονδίνο 1991.
- GASCHE, R., *The Tain of the Mirror*, Harvard University Press, 1986.
- HAMILTON, P., *Knowledge and Social Structure*, Routledge & Kegan P., Λον-
δίνο 1974.
- HAWKES, D., *Ideology (The new critical Idiom)*, Routledge, Λονδίνο 1996.
- KRITZMAN, L. (επιμ.), *Michel Foucault: Politics, Philosophy, Culture*, Routled-
ge, Νέα Υόρκη 1988.
- ΛΑΚΛΑΟΥ, Ε., *Πολιτική και ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία* (μτφρ. Γ. Α-
νανιάδη), Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1983.
- ΛΑΚΛΑΟΥ, Ε., *Για την επανάσταση της εποχής μας*, (μτφρ. Γ. Σταυρακά-
κη) Νήσος, Αθήνα 1997.
- LACLAU, E., *New Reflections on the Revolution of Our Time*, Verso, Λονδίνο
1990.
- LACLAU, E., *Emancipation(s)*, Phronesis, Λονδίνο 1996.
- LACLAU, E. (επιμ.), *The Making of Political Identities*, Verso, Λονδίνο 1994.
- LARRAIN, J., *The Concept of Ideology*, Hutchinson, Λονδίνο 1979.
- ΛΙΠΟΒΑΤΣ, Θ. - ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, Ν., *Δοκίμιο για την ιδεολογία*, Οδυσσέας, 1994.
- ΜΑΝΧΑΪΜ, Κ., *Ιδεολογία και ουτοπία* (μτφρ. Γ. Ανδρουλιδάκης), εκδ.
Γνώση, 1997.
- MCLELLAN, D., *Ideology*, Open University Press, 1986.
- MOUFFE, C., *The Return of the Political*, Verso, Λονδίνο 1993.
- RABINOW, P. (επιμ.), *The Foucault Reader*, Penguin, 1987.
- ΣΤΑΥΡΑΚΑΚΙΣ, Γ., *Lacan and the Political*, Routledge, Λονδίνο 1999.
- THOMPSON, J., *Studies in the Theory of Ideology*, Polity Press, 1984.
- ZIZEK, S., *The Sublime Object of Ideology*, Verso, Λονδίνο 1987.

- ΖΙΖΕΚ, Σ. (επιμ.), *Mapping Ideology*, Verso, Λονδίνο 1995.
- ΦΟΥΚΩ, Μ., *Η τάξη του λόγου* (μτφρ. Χ. Χρησιτίδης - Μ. Μαϊδάτσης), Ηριδανός, Αθήνα.
- ΦΟΥΚΩ, Μ., *Εξουσία, γνώση και ηθική*, (μτφρ. Ζ. Σαρίκα), Ύψιλον, Αθήνα 1987.
- ΦΟΥΚΩ, Μ., *Η αρχαιολογία της γνώσης*, (μτφρ. Κ. Παπαγιώργη), Εξάντας, Αθήνα 1987.
- ΦΟΥΚΩ, Μ., *Οι λέξεις και τα πράγματα*, (μτφρ. Κ. Παπαγιώργη), Γνώση, Αθήνα 1986.
- ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ, Γ., *Κείμενα γνωσιοθεωρίας και κοινωνικής κριτικής*, (μτφρ. Α. Οικονόμου), Πλέθρον, Αθήνα 1990.
- ΨΥΧΟΠΑΙΔΗΣ, Κ., *Πολιτική μέσα στις έννοιες*, Νήσος, Αθήνα 1997.

ΝΕΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ: ΜΕΛΕΤΗ ΠΑΝΩ ΣΤΗΝ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ ΤΩΝ ΒΡΕΤΑΝΩΝ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΩΝ

Το ζήτημα της ιδεολογίας προσεγγίζεται κοινώς με τη διάκριση που επιχειρείται μεταξύ «λειτουργικών» πολιτικών και των ηθικών θεμελίων τους. Ο ηθικός πυρήνας τους θεωρείται σταθερός καθώς οι πολιτικές που προορίζονται να υλοποιήσουν το εννοιολογικό του περιεχόμενο υπόκεινται στις μεταβολές του εξωτερικού περιβάλλοντος. Το παρόν άρθρο, επικεντρώνοντας το ερευνητικό του ενδιαφέρον στην περίπτωση του βρετανικού Νέου Εργατικού Κόμματος, υποθέτει ότι οι αλλαγές σε επίπεδο πολιτικών επιφέρουν μεταβολές και στο επίπεδο των ηθικών αρχών – η σχέση μεταξύ των δύο είναι αμοιβαία, και όχι ιεραρχική. Η αντίδραση του Νέου Εργατικού Κόμματος σε τρία πολιτικά προβλήματα –πληθωρισμό, φτώχεια, και νέες προσοδοκίες της εργατικής τάξης– οδήγησε σε αλλαγή στη σοσιαλιστική ηθική του, και, πιο συγκεκριμένα, στις έννοιες της κοινωνικής δικαιοσύνης, της κοινότητας και της ιδιότητας του πολίτη.

1. ΠΡΟΣ ΕΝΑΝ ΑΝΤΙΘΕΜΕΛΙΩΤΙΚΟ ΟΡΙΣΜΟ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ

Εκείνο που χαρακτηρίζει τόσο την ανάδυση όσο και την εξέλιξη της έννοιας της ιδεολογίας είναι η διπλή αγκίστρωσή της στην επιστημολογία και την κοινωνία. Στην εκτεταμένη ποικιλία ορισμών και απόψεων που έχει μέχρι τώρα διαμορφωθεί όσον αφορά το περιεχόμενό της άλλοτε τονίζεται η επιστημολογική και άλλοτε η κοινωνιολογική της πλευρά. Κάθε ιδεολογία χαρακτηρίζεται, σύμφωνα με τον Roger Eatwell, από «ένα σύνολο εμπειρικών και ουσιολογικών απόψεων γύρω από (i) την ανθρώπινη φύση, (ii) το ιστορικό γίνεσθαι, (iii) την κοινωνικοπολιτική δομή, απόψεις οι ο-

* Ο Αντώνης Καρβούνης είναι Διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Newcastle.

ποίες με τη σειρά τους «σχετίζονται με ένα πρόγραμμα συγκεκριμένων άμεσων και βραχυπρόθεσμων προβλημάτων».¹ Οι ιδεολογίες αναλύονται ως ένα στατικό σύνολο αξιών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων, ενώ οι πολιτικές οι οποίες προορίζονται για να τις ενσαρκώσουν μεταλλάσσονται καθ' υπαγόρευση των εκάστοτε κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών.²

Πιο συγκεκριμένα, οι εκπρόσωποι των πολιτικών ιδεολογιών συνηθίζουν να δίνουν ιδιαίτερο βάρος στις πεποιθήσεις τους, ισχυριζόμενοι ότι βασίζονται σε οικουμενικώς αποδεκτά γεγονότα της ανθρώπινης φύσης ή σε σταθερές ανθρώπινες κλίσεις.³ Σε ένα αφηρημένο επίπεδο, αυτό το μοντέλο θεμελιωτισμού (fundamentalism)⁴ της έννοιας της ιδεολογίας, δηλ. αναλλοίωτος πυρήνας ιδεολογικών πεποιθήσεων ενώ οι πολιτικές μεταλλάσσονται,⁵ παράγεται από παραδεκτές απόψεις περί της ανθρώπινης φύσεως και ηθικής στο πλαίσιο του σχεδιασμού, εφαρμογής και απόρριψης πολιτικών επιλογών. Σύμφωνα με τον Andrew Heywood, σε πανεπιστημιακούς κύκλους επιχειρείται «η αναζήτηση ενός κοινού πυρήνα αξιών και αρχών οι οποίες είναι χαρακτηριστικές του εν λόγω συστήματος πεποιθήσεων».⁶ Αρχετοί μελετητές της έννοιας της ιδεολογίας έχουν ασπασθεί την πολιτική και ηθική φιλοσοφία, γνωστικά πεδία που διακατέχονται από αυτού του είδους τον ορθολογιστικό θεμελιωτισμό.

1. Βλ. R. Eatwell, «Ideologies, Approaches and Trends», στο R. Eatwell - A. Wright (επιμ.), *Contemporary Political Ideologies*, Pinter, Λονδίνο 1993, σ. 7 και 10.

2. Βλ. περισσότερα παραδείγματα στο A. Vincent, *Modern Political Ideologies*, Blackwell, Οξφόρδη 1992, ενώ αναφορικά με τις τρεις αντινομίες και τις τέσσερις τάσεις του σοσιαλισμού βλ. στα έργα των Z. Bauman, *Socialism: The Active Utopia*, Allen & Unwin, Λονδίνο 1976, και R. Berki, *Socialism*, Dent, Λονδίνο 1975.

3. Βλ. έργα τα οποία εντοπίζουν το σοσιαλισμό σε ένα είδος πρωτόγονου κομμουνισμού ο οποίος βασίζεται σε οικουμενικές αξίες και οι οποίες με τη σειρά τους στηρίζονται στη θρησκεία, μεταξύ πολλών άλλων, M. Beer, *A History of British Socialism*, 2 τόμοι, George Allen & Unwin, Λονδίνο 1953. Και πιο πρόσφατα, T. Benn, *A Future for Socialism*, Fount, Λονδίνο 1991.

4. Με «θεμελιωτισμό» αποδίδουμε τον γνωστό όρο «fundamentalism». Επ' αυτού βλ. B. Μακρίδης, «Fundamentalism: προβλήματα ελληνικής απόδοσης του όρου», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τχ. 4 (14), 1994, σ. 83-103.

5. Χρησιμοποιώ τον όρο «ιδεολογία» αναφερόμενος σε συστήματα πεποιθήσεων τα οποία είναι κοινώς αποδεκτά. Ωστόσο, καλύτερα είναι να αποδώσουμε τον όρο σε συστήματα πεποιθήσεων τα οποία είναι επιρρεπή στο να διαστρέφονται και να διαστρεβλώνονται με συγκεκριμένους τρόπους. Βλ. σχετικά, M. Bevir, «Ideology as distorted belief», *Journal of Political Ideologies*, τχ. 1, 1996, σ. 107-122.

6. Βλ. A. Heywood, *Political Ideologies*, Macmillan, Λονδίνο 1992, σ. 11.

Αυτό που έχω υπόψη μου είναι ο τρόπος με τον οποίο ο θεμελιωτισμός συνήθως εμπεριέχει μια διάκριση μεταξύ φιλοσοφικών αληθειών, που είτε αποσαφηνίζονται από τον λόγο (reason) και μόνο, είτε παραμένουν αδιευκρίνιστες, και άλλων εμπειρικών ζητημάτων για τα οποία αποκτούμε γνώση μέσω της επαφής μας με την πραγματικότητα. Τόσο η αλήθεια περί την ανθρώπινη φύση και την ηθική όσο και η κατανόηση των αλλαγών που επισυμβαίνουν στον εξωτερικό μας περίγυρο παραμένουν αδιευκρίνιστες. Η παραπάνω προσέγγιση της έννοιας της ιδεολογίας στηρίζεται στη θεμελιωτική υπόθεση ότι τα ηθικά πιστεύω είναι τοιουτοτρόπως διαχωρισμένα από τις εμπειρικές αντιλήψεις που σχηματίζουμε για τον κόσμο. Ο Heywood κάνει αυτή τη σχέση πιο φανερή, σημειώνοντας ότι οι ιδεολογίες όπως και η πολιτική θεωρία [...] δεν μπορούν να αποδειχθούν επιστημονικά ως “αληθείς” ή “ψευδείς”: «οι αντίθετες αντιλήψεις περί την ανθρώπινη φύση δεν μπορούν, για παράδειγμα, να δοκιμαστούν σε ένα είδος χειρουργικής επέμβασης για να “αποδειχθεί” αν οι άνθρωποι κατέχουν δικαιώματα, είτε δικαιούνται να είναι ελεύθεροι, είτε είναι εκ φύσεως εγωκεντρικοί, είτε, αντίθετα, συνιστούν κοινωνικώς συνεργατικά υποκείμενα».⁷ Βέβαια, αυτό που επιστημονικά αποδεικνύεται από τους αντιθεμελιωτές είναι ότι κανένα πιστεύω δεν μπορεί να υπόκειται σε τέτοιου είδους απόδειξη, όπως αυτή που επικαλείται ο Heywood.

Ένας τρόπος αμφισβήτησης ενός κυρίαρχου μοντέλου ιδεολογίας είναι να ρωτήσουμε τι θα συνέβαινε εάν συνειδητά υιοθετούσαμε μια αντιθεμελιωτική επιστημολογία, προσεγγίζοντας το σύστημα των πεποιθήσεων και των πιστεύω που συνιστούν μια συγκεκριμένη ιδεολογία ως ιστούς των οποίων όλα τα κομμάτια υπόκεινται σε αναθεώρηση.⁸ Μια ιδεολογία αποτελείται από ιστούς αλληλοσυνδεόμενων εννοιών οι οποίοι χαρτογραφούν την πραγματικότητα, που κι αυτή με τη σειρά της προσδιορίζεται από τη σχέση μεταξύ των εννοιών. Επειδή καμιά έννοια δεν μπορεί να αυτοοριστεί, το περιεχόμενο της καθεμιάς εξαρτάται από τις περιβάλλουσες έννοιες, με αποτέλεσμα η οποιαδήποτε αλλαγή να συνεπιφέρει σειρά αλυσιδωτών μεταβολών στο επίπεδο της ιδεολογίας συνολικά.

7. Στο ίδιο, σ. 2.

8. Αναλύσεις ιδεολογικής μεταβολής που αποφεύγουν την παγίδα του θεμελιωτισμού περιέχονται στα βιβλία των M. Bevir, *The Logic of the History of Ideas*, Cambridge University Press, Κάμπριτζ 1999, και M. Freeden, *Ideologies and Political Theory*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1997.

Η υιοθέτηση μιας τέτοιας προοπτικής υποδηλώνει ότι οι αλλαγές σε επίπεδο πολιτικών θα επιδράσουν και στο επίπεδο των ηθικών αξιών – με τον ίδιο τρόπο που όταν κάποιος ρίχνει μια πέτρα σε μια λίμνη το αποτέλεσμα είναι να παράγονται κυματισμοί. Εάν αυτό ευσταθεί, πρέπει να υπάρχει ένα στοιχείο που λείπει απ’ τις αναλύσεις πολιτικών σχολιαστών αλλά και εκπροσώπων του Νέου Εργατικού Κόμματος όταν προσπαθούν να περιγράψουν τη σχέση του τελευταίου με την ηθική παράδοση του βρετανικού σοσιαλισμού.

2. ΝΕΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ ΚΑΙ ΗΘΙΚΟΣ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ

Η είσοδος των Νέων Εργατικών στη βρετανική πολιτική σκηνή υπό την ηγεσία του Τόνυ Μπλαιρ συνοδεύτηκε από δύο ιδεολογικές μεταβολές. Πρώτον, το περιεχόμενο της έννοιας του σοσιαλισμού συνδέθηκε πρωτίστως με ηθικές αξίες, παρά με ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα κοινωνικών και οικονομικών μεταρρυθμίσεων. Δεύτερον, οι εν λόγω αξίες θεωρήθηκε ότι αποτελούσαν την κληρονομιά της ηθικής παράδοσης του βρετανικού σοσιαλισμού.

Το 1906, μια έρευνα μεταξύ Εργατικών βουλευτών αποκάλυψε ότι βιβλία των John Ruskin, Dickens, Henry George, Thomas Carlyle, αλλά και η Βίβλος ασκούσαν μεγαλύτερη επιρροή από οποιοδήποτε άλλο σύγγραμμα της εποχής.⁹ Εξήντα χρόνια αργότερα η λίστα είχε αλλάξει. Τα ονόματα των George Bernard Shaw, H.G. Wells, G.D. Cole, και Καρόλου Μαρξ υποδήλωναν μια περισσότερο οικονομίστικη και λιγότερο θρησκευτική επιρροή στη σκέψη των βουλευτών.¹⁰ Τέλος, μια παρόμοια έρευνα που έγινε το 1994 –έτος εκλογής του Μπλαιρ στην ηγεσία του κόμματος– έδειξε ότι οι Εργατικοί βουλευτές είχαν πλέον στραφεί στις ηθικές και θρησκευτικές παραδόσεις του σοσιαλισμού: το βιβλίο του Robert Tressel, *The Ragged-Trousered Philanthropist* αναδείχθηκε ως το πιο δημοφιλές ανάγνωσμα των σύγχρονων εκπροσώπων του βρετανικού σοσιαλισμού. Επίσης, η Βίβλος, τα έργα των Μαρξ, Tawney, Steinbeck, και Orwell ήταν στις πρώτες προτιμήσεις τους. Το συμπέρασμα στο οποίο κατέληγε η ανωτέρω έρευνα ήταν ότι «στο τέλος του 20ού αιώνα, η απάντηση στην κρίση της Αριστεράς βρίσκεται

9. Βλ. W. Stead, «The Labour Party and the books that helped make it», *Review of Reviews*, τχ. 33, 1906, σ. 568-582.

10. *New Society*, 13 Δεκ. 1962.

σε κάποια αντίληψη ενός νέου ηθικού σοσιαλισμού, τον οποίο φαίνεται να ασπάσθηκε ένας τόσο μεγάλος αριθμός Εργατικών βουλευτών». ¹¹

Όπως επισημαίνεται μεταξύ των κύριων εκπροσώπων του, το Νέο Εργατικό Κόμμα διατηρεί τον αξιακό πυρήνα της ηθικής παράδοσης του σοσιαλισμού, καθώς αναζητεί παράλληλα νέους τρόπους υλοποίησης αυτών των αξιών σύμφωνα με τις μεταβαλλόμενες συνθήκες του σύγχρονου κόσμου. Για παράδειγμα, ο Gordon Brown, υπουργός Οικονομικών, και ο Tony Wright, νεο-εκλεγείς βουλευτής των Εργατικών, γράφουν ότι «οι θεμελιώδεις αξίες του σοσιαλισμού» έχουν «μια ανθεκτική στο χρόνο ποιότητα», που, ακόμα και υπό τη μορφή «ειδικότερων πολιτικών [...] διατηρούν την ευελιξία τους και μεταβάλλονται με την εμφάνιση νέων προβλημάτων, νέων κοινωνικών συνθηκών και τη συνεχή ανανέωση της γνώσης». ¹² Γίνεται φανερό ότι ο προσδιορισμός του ιδεολογικού στίγματος του Νέου Εργατικού Κόμματος από τους εκπροσώπους του αντανακλά το θεμελιωτικό μοντέλο ιδεολογικής αλλαγής, σύμφωνα με το οποίο ο ηθικός πυρήνας του κόμματος παραμένει αμετάβλητος μολονότι οι σχετιζόμενες με την εφαρμογή του πολιτικές μεταβάλλονται.

Αν και οι κύριες αιτίες πίσω από την ιδεολογική μεταβολή του Εργατικού Κόμματος εντοπίζονται στην προσπάθειά του να αντεπεξέλθει στο μεταβαλλόμενο παγκόσμιο κοινωνικοπολιτικό τοπίο, θα πρέπει να αναμένουμε τον απόηχο αυτών των μεταβολών και στο επίπεδο των ηθικών αρχών του κόμματος. Αυτό άλλωστε θα προσπαθήσω να δείξω στη συνέχεια.

Κυρίως με ενδιαφέρει να αμφισβητήσω τον θεμελιωτισμό των θεωριών περί ιδεολογίας, αποδεικνύοντας ότι νέες απόψεις σε επίπεδο πολιτικής πρακτικής επιφέρουν αλλαγές και σε επίπεδο ηθικών αρχών. Καταρχήν, το ενδιαφέρον μου εστιάζεται στην ηθική παράδοση του βρετανικού σοσιαλισμού, διότι οι εκπρόσωποι του Νέου Εργατικού Κόμματος και οι υποστηρικτές του θεμελιωτικού παραδείγματος της ιδεολογίας υποθέτουν ότι η εν λόγω παράδοση παραμένει λιγότερο ή περισσότερο αμετάβλητη. Υπάρχουν βέβαια και άλλες σοσιαλιστικές παραδόσεις, όπως ο μαρξισμός και ο φα-

11. *New Statesman and Society*, 30 Σεπτ. 1994.

12. Βλ. G. Brown - T. Wright, «Εισαγωγή», στο *Values, Visions and Voices: An Anthology of Socialism*, Mainstream Publishing, Εδιμβούργο 1995, σ. 13 και 29.

βιανισμός, των οποίων η επιρροή στο βρετανικό εργατικό κίνημα δεν είναι αμελητέα, ωστόσο δεν βρίσκονται μέσα στο ερευνητικό μου πεδίο.¹³ Επιπλέον, σκοπός μου είναι να αναδείξω τον τρόπο με τον οποίο οι ηθικές αρχές έχουν αλλάξει ως αποτέλεσμα ευρύτερων ιδεολογικών μεταβολών, αλλά όχι να εξηγήσω τις αιτίες αυτών των μεταβολών. Τέλος, το ενδιαφέρον μου θα εστιαστεί στις ευρύτερες μεταβολές των σοσιαλιστικών ηθικών αρχών.

Πιο συγκεκριμένα, η παρακάτω ανάλυση θα επικεντρωθεί στις βασικές απαντήσεις του κόμματος σε τρία βασικά πολιτικά ζητήματα-κλειδιά και στην επίδρασή τους στο επίπεδο των ηθικών δεσμεύσεων: πρώτον, στο ζήτημα του πληθωρισμού και στην έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης· δεύτερον, στο ζήτημα της φτώχειας, της λεγόμενης «υπο-τάξης» (underclass), και στο ζήτημα της έννοιας του πολίτη (citizenship)· τέλος, στις προσδοκίες της νέας εργατικής τάξης και την έννοια της κοινότητας. Πριν στραφούμε στην ανάλυση των ανωτέρω διλημμάτων, χρειάζεται πρώτα να δούμε την ηθική σοσιαλιστική παράδοση, βασικές αρχές της οποίας το Νέο Εργατικό Κόμμα μεταβάλλει σύμφωνα με τις ακολουθούμενες πολιτικές του.

Σύμφωνα με τον Peter Mandelson, υπουργό της Βορείου Ιρλανδίας, και τον Roger Riddle, ειδικό σύμβουλο του Τόνυ Μπλαιρ, το Νέο Εργατικό Κόμμα εκφράζει τις αρχές του «ηθικού σοσιαλισμού εμπνεόμενο από τις ιδέες των Tawney και Ruskin».¹⁴ Η ηθική σοσιαλιστική παράδοση εμφανίστηκε την τελευταία δεκαετία του

13. Αφενός, η στενά οικονομίστικη προσέγγιση του μαρξισμού από μέρους της Σοσιαλδημοκρατικής Ομοσπονδίας (S.D.F.) του H.M. Hyndman έδωσε κυρίως έμφαση στον ορθολογικό τρόπο με τον οποίο το άτομο προασπίζει τα συμφέροντά του παραβλέποντας άλλα φιλοσοφικά και θρησκευτικά ζητήματα που άπτονται του σοσιαλισμού. Με εξαίρεση τις μεταφυσικές ανησυχίες του Ernest Balfort Bax και τον αντικοινοβουλευτισμό του William Morris, η συνεισφορά των πρώτων Βρετανών μαρξιστών πάνω σε ζητήματα ηθικής ήταν περιορισμένη. Αφετέρου, η ελιτίστικη αντίληψη της πολιτικής των Φαβιανών υποβίβαζε το ρόλο του ατόμου σε εκείνον του απλού οργάνου επικύρωσης, ήδη, ειλημμένων αποφάσεων από μια κρατική γραφειοκρατία η οποία δεν άφηνε περιθώρια πολιτικής παρέμβασης από την πλευρά του κοινωνικού σώματος. Μεταξύ πολλών άλλων, βλ. S. Pierson, *Marxism and the Origins of English Socialism*, Cornell University Press, Ithaca 1973· S. Pierson, *British Socialism: The Journey from Fantasy to Politics*, Harvard University Press, Κάιμπριτζ Μασσ. 1979· G. Foote, *The Labour Party's Political Thought: A History*, Croom Helm, Λονδίνο 1999.

14. Βλ. P. Mandelson - R. Liddle, *The Blair Revolution*, Faber & Faber, Λονδίνο 1996), σ. 4.

19ου αιώνα. Αν και οι πρώτοι εκπρόσωποι της επηρεάστηκαν από προκατόχους τους, όπως το Κίνημα των Ευαγγελιστών του Robert Owen, τους ρομαντικούς του Ruskin, και τους χριστιανούς σοσιαλιστές του F.D. Maurice, μόλις τα τελευταία χρόνια του 19ου αιώνα σχηματίστηκαν οι θεματικοί πυρήνες τής εν λόγω παράδοσης.¹⁵ Οι πιο σημαντικές θεματικές ενότητες ήταν: η ιδεαλιστική φιλοσοφία, η θεωρία της εξέλιξης, η οποία καθόρισε την κοινωνική φύση του ανθρώπινου όντος, η ανάλυση της έννοιας της αδελφότητας (brotherhood ή fellowship), η αναζήτηση μιας νέας ηθικής η οποία να καθορίζει την ιδιωτική μας ζωή στο πλαίσιο μιας διαδικασίας προσωπικής αναγέννησης, και τέλος, ένα κοινωνικό ιδεώδες στο κέντρο μιας ηθικής οικονομίας και συνεργατικής κοινότητας.¹⁶ Στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα, ηθικοί σοσιαλιστές όπως οι R.H. Tawney, John MacMurray, και William Temple συνέχισαν να συζητούν και να γράφουν για αρκετά από τα παραπάνω ζητήματα.¹⁷ Την επαύριον του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, οι ηθικοί σοσιαλιστές, όπως και αρκετοί άλλοι, ασπάσθηκαν το κέυνσιανό κράτος πρόνοιας, θεωρώντας το ως το μέσο για την πρακτική υλοποίηση του ηθικού ιδεώδους τους.¹⁸

Οι αξίες της κοινωνικής δικαιοσύνης, της ιδιότητας του πολίτη, και της κοινότητας είχαν περίοπτη θέση στην ιδεολογία του βρετανικού σοσιαλισμού στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες του 20ού αιώνα. Η κοινωνική δικαιοσύνη στηριζόταν σε μια αντίληψη ηθικής ισότητας, η οποία όμως προϋπόθετε την επίτευξη οικονομικής ισότητας. Η διανομή των πόρων έπρεπε να βασιστεί στις αρχές της «ανάγκης» και του «κοινού καλού», παρά στις επιταγές της αγοραίας αποδοτικότητας. Η αγορά εθεωρείτο ως «ανήθικη», αφού έθετε την υλική ευημερία πάνω από την ηθική ισότητα των ανθρώπινων όντων. Μια «ηθική οικονομία» βασιζόταν στην αντίληψη ότι στον καθένα αποδιδόταν ότι του αναλογούσε ανάλογα με τις α-

15. Βλ. N. Dennis - A. Hasley, *English Ethical Socialism*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1988.

16. Βλ. P.D'a. Jones, *The Christian Socialist Revival*, Princeton University Press, Πρίνστον 1968.

17. Βλ. C. Bryant, *Possible Dreams: A Personal History of British Christian Socialists*, Hodder & Stoughton, Λονδίνο 1996.

18. Βλ. J. Harris, «Political thought and the Welfare State 1870-1914: An Intellectual framework for British Social Policy», *Past and Present*, τχ. 135, 1992, σ. 116-141, και N. Thompson, *Political Economy and Labour Party*, U.C.L. Press, Λονδίνο 1996.

νάγκες του.¹⁹ Αν και οι ηθικοί σοσιαλιστές δέχονταν τις Φαβιανές και Κεϊνσιανές οικονομικές θεωρίες, αυτό δεν τους εμπόδιζε να συνδυάσουν την αντίληψή τους περί «ηθικής οικονομίας» με αντιλήψεις περί παραγωγικότητας. Βασική αρχή τους ήταν ότι το κράτος έπρεπε να διασφαλίσει την κοινωνική δικαιοσύνη πάση θυσία, ακόμη και εις βάρος της ίδιας της παραγωγικότητας.

Η έννοια της ιδιότητας του πολίτη, όπως διατυπώθηκε από τον κοινωνιολόγο T.H. Marshall στο κλασικό έργο του *Citizenship and Social Class* στα τέλη της δεκαετίας του '40, συνεπαγόταν την απόλαυση κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών δικαιωμάτων. Στο πλαίσιο του κοινωνικού κράτους αυτά τα δικαιώματα ενσαρκώνονταν στην παροχή δημόσιων αγαθών, όπως η εκπαίδευση, η στέγαση και η προστασία των ανέργων. Ως πολίτες συμμετέχουμε σε έναν κοινό βίο, και το κράτος, ενεργώντας ως η ηθική έκφραση αυτού του βίου, έχει την υποχρέωση να πετύχει το ελάχιστο όριο διαβίωσης για όλους.

Η έννοια της κοινότητας εκφραζόταν με όρους συνεργασίας και κοινωνικής αλληλεγγύης. Πράγματι, ο βρετανικός σοσιαλισμός οριζόταν σε αντιπαράθεση προς τον ανταγωνιστικό ατομικισμό, και όχι προς τον καπιταλισμό. Η «ηθική οικονομία» και τα δικαιώματα του πολίτη αποτελούσαν εκφράσεις μιας συνεργατικής κοινότητας. Αρκετοί ηθικοί σοσιαλιστές είχαν το μυστικιστικό όραμα της αδελφοσύνης ως έκφρασης μιας θεϊκής ενότητας, η οποία ενυπήρχε σε όλα τα πράγματα.²⁰ Για τους Βρετανούς σοσιαλιστές, αυτή η ενότητα συνεπαγόταν πνευματική αδελφοσύνη, σύμφωνα με την οποία όλοι συνεργαζόμαστε για το κοινό καλό παρά για να καρπωθούμε προσωπικά οφέλη.

Κατά τη διάρκεια των δεκαετιών '70 και '80 μια σειρά πολιτικών πρωτοβουλιών κυριάρχησαν στη βρετανική πολιτική.²¹ Ζητή-

19. Για την εκδοχή του Ruskin πάνω στο ζήτημα της «ηθικής οικονομίας», βλ. J. Ruskin, «Unto this last», στο E. Cook - A. Wedderburn (επιμ.), *The Works of John Ruskin*, George Allen, Λονδίνο 1903-1912, τόμ. xvii: *Unto this last, Munera Pulveris, Time and tide, and Other Writings on Political Economy, 1860-1873*, σ.15-114.

20. E. Carpenter, *Towards Democracy*, Gay Men's Press, Λονδίνο 1985, σ. 410.

21. Επειδή το Νέο Εργατικό Κόμμα αποτελεί μια απάντηση στα ζητήματα που αναδύθηκαν τις δεκαετίες του '70 και '80, δεν μπορούμε να το δούμε απλά ως ένα θρίαμβο ενός εκσυγχρονιστικού δήθεν προγράμματος που ξεκίνησε τις αρχές της δεκαετίας του '60 από τον τότε ρεβιζιονιστή ηγέτη των Εργατικών Hugh Gaitskell. Βλ. M. Kenny - M. Smith, «Discourses of modernisation: Comparing Gaitskell and Blair», στο D. Denver, κ.ά. (επιμ.), *EPOP Yearbook 1996*, Frank Cass, Λονδίνο 1997.

ματα όπως ο πληθωρισμός, η φτώχεια (underclass), και η μεταβαλλόμενη σύνθεση της εργατικής τάξης έθεσαν τους σοσιαλιστές μπροστά σε σοβαρά διλήμματα. Πράγματι, πολλές από τις ιδέες-κλειδιά που ενέπνευσαν το Νέο Εργατικό Κόμμα εμφανίστηκαν ως μια επαναδιατύπωση των ιδεών του ηθικού σοσιαλισμού στην προσπάθειά του να ανταποκριθεί στις νέες προκλήσεις. Από την πλευρά μας, το ζητούμενο εδώ δεν είναι αν οι σοσιαλιστές αντιλήφθηκαν τη σοβαρότητα των προκλήσεων στη σωστή τους διάσταση, αλλά το πώς ανταποκρίθηκαν σε αυτές.²² Παρομοίως, από τη δική μας οπτική γωνία δεν υπάρχει λόγος να διερωτηθούμε αν το Νέο Εργατικό Κόμμα εμφανίστηκε λόγω ενός εκλογικού momentum. Το ενδιαφέρον μας περιορίζεται στην ιδεολογική αλλαγή καθεαυτή και όχι στις αιτίες της. Κυρίως θα εστιάσουμε την προσοχή μας στον τρόπο με τον οποίο τα ζητήματα του πληθωρισμού, της φτώχειας και της μεταβαλλόμενης δομής της εργατικής τάξης έθεσαν σε κίνηση τις αλλαγές στην ηθική ιδεολογία των Εργατικών.

Οι τελευταίοι, αποδεχόμενοι την ύπαρξη της φτώχειας, τις δομικές αλλαγές στη σύνθεση της εργατικής τάξης αλλά και το πρόβλημα του πληθωρισμού, ουσιαστικά εγκατέλειψαν τις πολιτικές που συνδέονταν με το κεϋνσιανό κράτος πρόνοιας. Μάλιστα, υπαινιχθήκαν ότι τέτοιες πολιτικές δεν αποτελούσαν πρακτικά μέσα για την υλοποίηση του ηθικού ιδεώδους τους. Επιπλέον, ο αναπροσανατολισμός των σοσιαλιστικών πολιτικών, απόρροια της ανωτέρω νεοεφορμιστικής ηθικής λογικής, επέφερε και μια τροποποίηση αυτού του ηθικού ιδεώδους. Αν και δεν υπήρχε καμιά συνειδητή προσπάθεια για μια εκ νέου επαναδιατύπωση του σοσιαλιστικού «έθους» (ethos),²³ η απάντηση των Νέων Εργατικών στα α-

22. Υπάρχει μια εκτενής βιβλιογραφία για ανάλογες πιέσεις για αλλαγή και ανανέωση κατά μήκος του αριστερού ιδεολογικού φάσματος σε ολόκληρη τη Δυτική Ευρώπη. Βλ. για παράδειγμα, G. Esping-Anderson (επιμ.), *Welfare States in Transition*, Sage, Λονδίνο 1995· R. Gillespie - W. Paterson (επιμ.), *Rethinking Social Democracy in Western Europe*, Frank Cass, Λονδίνο 1993, και F. Scharpf, *Crisis and Choice in European Social Democracy*, Cornell University Press, Ithaca 1987. Αν και η αξία των παραπάνω έργων δεν είναι αμελητέα, θεωρώ ότι αποτυγχάνουν να αντιληφθούν ότι οι πιέσεις που ασκήθηκαν ήταν απόρροια έκφρασης διαφορετικών ιδεολογικών θέσεων, και όχι απλά αποτέλεσμα συγκυριακών γεγονότων, για παράδειγμα, εκλογικής επιτυχίας ή αποτυχίας.

23. Το «έθος» του Εργατικού Κόμματος συνιστά «τις παραδόσεις, τα πιστεύω, τη λειτουργία των οργάνων και τα σύμβολα τα οποία διεγείρουν τη βάση και τα μέλη του κόμματος». Βλ. H. Drucker, *Doctrine and Ethos in the Labour Party*, Allen and Unwin, Λονδίνο 1979.

νωτέρω διλήμματα μετέβαλε και τις υπόλοιπες αρχές και πεποιθήσεις του κόμματος. Αυτή η διαδικασία είναι το αντικείμενο του ενδιαφέροντός μας.

3. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Κατά τη διάρκεια των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών, το Εργατικό Κόμμα θεωρούσε ότι ο κρατικός παρεμβατισμός αποτελούσε το πρωταρχικό μέσο υλοποίησης της κοινωνικής δικαιοσύνης. Τουλάχιστον, ο ρόλος του κράτους συνίστατο στη δημιουργία μιας περισσότερο δίκαιης και εξισωτικής κοινωνίας μέσω της προοδευτικής φορολογίας και της παροχής ενός περιεκτικού «πακέτου» κοινωνικών υπηρεσιών (υγεία, στέγαση, εκπαίδευση, συντάξεις). Μέχρι το 1980, ωστόσο, το κύρος των κοινωνικών πολιτικών είχε ήδη κλονιστεί από έναν αυξανόμενο προβληματισμό στο χώρο της Αριστεράς σχετικά με την ανεπιτυχή αντιμετώπιση του πληθωρισμού και των φαινομένων της γραφειοκρατικής δυσκαμψίας και αναποτελεσματικότητας, καθώς και του κρατικού υδροκεφαλισμού από τις Εργατικές κυβερνήσεις της δεκαετίας του '70.²⁴

Για πολλούς, κυρίως για τη Νέα Δεξιά, το πρόβλημα του πληθωρισμού προσεγγιζόταν με όρους κριτικής της λεγόμενης κείνσιανής συναίνεσης.²⁵ Η χρηματιστική λογική έστρεψε το ενδιαφέρον της κυβερνητικής οικονομικής πολιτικής από τις πολιτικές ζήτησης στις πολιτικές προσφοράς, όπου το κλειδί για την επίτευξη της παραγωγικότητας εθεωρούντο οι ιδιωτικοποιήσεις και η ευελιξία των αγορών. Η υιοθέτηση αυτών των πολιτικών έγινε σε συνδυασμό με την έμφαση που δόθηκε στις αξίες της ατομικής επιλογής (choice) και της ελευθερίας (freedom). Το κράτος, σε σχέση με την αγορά, θεωρήθηκε ουσιαδώς αναποτελεσματικό για να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις και τις ανάγκες των ατόμων.

Στις δεκαετίες '80 και '90, οι σοσιαλιστές με τη σειρά τους άρχισαν να αποδέχονται βασικά αξιώματα της Νέας Δεξιάς οικονομικής φιλοσοφίας, όπως, για παράδειγμα, ότι τον βασικό μοχλό μιας μονεταριστικής πολιτικής αποτελεί το επίπεδο των επιτο-

24. Βλ. M. Harmon, *The British Labour Government and the 1976 IMF*, Macmillan, Λονδίνο 1997.

25. Βλ. A. Gamble, *The Free Economy and the Strong State: The politics of Thatcherism*, Macmillan, Λονδίνο 1988, κυρίως το Κεφ. 2.

κίων· ότι, επίσης, οι πολιτικές προσφοράς και όχι ζήτησης είναι πιο σημαντικές για την οικονομική πολιτική· και, τέλος, ότι ο χαμηλός πληθωρισμός και το μειωμένο επίπεδο ανεργίας συνιστούν τους σημαντικότερους στόχους της οικονομικής πολιτικής. Στις επίσημες εκθέσεις του Εργατικού Κόμματος η οικονομική ανάκαμψη προσεγγιζόταν μέσω της επιδίωξης μιας «μακροοικονομικής σταθερότητας» και της υιοθέτησης «πολιτικών προσφοράς, οι οποίες θα δημιουργούσαν το περιβάλλον για την πραγματοποίηση επενδύσεων στη βρετανική βιομηχανία».²⁶ Μάλιστα, η ανάθεση της ρύθμισης του επιπέδου των επιτοκίων στην Τράπεζα της Αγγλίας και η απροθυμία του υπουργού Οικονομικών Gordon Brown είτε να αυξήσει τους φόρους είτε να τονώσει τη ζήτηση με αύξηση των δημόσιων δαπανών επέδειξαν περίτρανα τη δέσμευση της Εργατικής κυβέρνησης για το στόχο διατήρησης χαμηλού πληθωρισμού.

Η έμφαση στις πολιτικές προσφοράς οδήγησε το Εργατικό Κόμμα να αλλάξει τη στάση του απέναντι στις ιδιωτικοποιήσεις. Οι Mandelson και Liddle επισημαίνουν ότι το Νέο Εργατικό Κόμμα διαχωρίζει τη θέση του από τη λογική του κρατισμού, η οποία έρχεται σε αντίθεση προς τους στόχους της παραγωγικότητας και της καλής οικονομικής διαχείρισης.²⁷ Το Νέο Εργατικό Κόμμα αποδέχεται πλέον ότι η λειτουργία της αγοράς, και όχι το γραφειοκρατικό μοντέλο του δημόσιου τομέα, είναι συνδεδεμένη με την επίτευξη των ανωτέρω στόχων. Επίσης, το αξίωμα της Νέας Δεξιάς περί αποκεντρώσεως του δημόσιου τομέα, όπως και η χρήση ιδιωτικών φορέων για να υλοποιήσουν συγκεκριμένες κοινωνικές πολιτικές, έτυχαν θετικής ανταπόκρισης από το κόμμα.

Η στροφή των Νέων Εργατικών προς τις πολιτικές που ενισχύουν την παραγωγικότητα της οικονομίας επέφερε την τροποποίηση του περιεχομένου της έννοιας της κοινωνικής δικαιοσύνης.²⁸ Δύο

26. Βλ. *The Labour Party, Made in Britain: A New Economic Policy for the 1990s*, Labour Party, Λονδίνο 1991, και *The Labour Party, Rebuilding the Economy*, Labour Party, Λονδίνο 1994.

27. Βλ. P. Mandelson - R. Liddle, *ό.π.*, σ. 27 και 151.

28. Βασική αρχή των Νέων Εργατικών συνιστά η αντίληψη ότι χωρίς κοινωνική συνοχή δεν είναι εφικτή η οικονομική ανάπτυξη. Το ζήτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένο με το ζήτημα της οικονομικής αποτελεσματικότητας, δηλ. με την επίτευξη των στόχων της μακροοικονομικής πολιτικής – πληθωρισμός, οικονομική ανάπτυξη, ισοζύγιο πληρωμών, πλήρης απασχόληση. Βλ. τη σύνδεση του ηθικοπολιτικού κριτηρίου με το κριτήριο της οικονομικής αποτελεσματικότητας στο Μ. Αγγελίδης, *Κοινωνική απορύθμηση και δημο-*

αλλαγές ξεχωρίζουν ως πιο σημαντικές. Η πρώτη έχει να κάνει με τον τρόπο με τον οποίο η ισότητα και η οικονομική αποτελεσματικότητα βρίσκονται σε παράλληλη σχέση. Ενώ οι ηθικοί σοσιαλιστές αρχικά επισήμαιναν τη σημασία της «ηθικής οικονομίας» ακόμη και εις βάρος της αποτελεσματικότητας, τώρα οι Νέοι Εργατικοί ισχυρίζονται ότι τα μέτρα αναδιανομής του πλούτου δεν θα πρέπει σε καμιά περίπτωση να ζημιώνουν τη βιομηχανική ανταγωνιστικότητα.

Παραδοσιακά για τους σοσιαλιστές, και ιδιαίτερα τους ηθικούς σοσιαλιστές, η κοινωνική δικαιοσύνη συνιστούσε πρωταρχικό αίτημα μιας οικονομικής πολιτικής. Το Νέο Εργατικό Κόμμα, αντίθετα, δίνει μεγάλη έμφαση στην ανάγκη διασφάλισης μιας αποτελεσματικής και ανταγωνιστικής οικονομίας ως το πλαίσιο εντός του οποίου θα επιδιωχθούν οι πολιτικές για την επίτευξη της κοινωνικής δικαιοσύνης. Ο προβληματισμός γύρω από την αποτελεσματικότητα της οικονομίας έχει επιπλοκές για τη σοσιαλιστική άποψη περί της αναδιανεμητικής δικαιοσύνης. Εάν οι χαμηλοί μισθοί και η λιγότερο προοδευτική φορολογία κρίνονται ως απαραίτητες πολιτικές για τη μεγαλύτερη δυνατή παραγωγικότητα, τότε είναι αποδεκτές. Οι άνθρωποι καρπώνονται ή δικαιούνται να καρπωθούν μεγαλύτερο πλούτο από τους υπόλοιπους, ως αποτέλεσμα του ρόλου τους στην οικονομική δραστηριότητα παρά επειδή, ενδεχομένως, έχουν μεγαλύτερη ανάγκη να τους χορηγηθούν κοινωνικά βοηθήματα. «Η εμπιστοσύνη του Νέου Εργατικού Κόμματος στη δυναμική της οικονομίας της αγοράς σημαίνει αναγνώριση και ενίσχυση των προσωπικών κινήτρων που είναι απαραίτητα για να

κρατία, Εξάντας, Αθήνα 1999, σ. 66. Μάλιστα, η εμπειρία της αποτυχίας των κυβερνήσεων Wilson και Callaghan να τιθασεύσουν τον πληθωρισμό τη δεκαετία του '70 οδήγησε τους Νέους Εργατικούς να θέσουν ως προτεραιότητα της μακροοικονομικής πολιτικής τη διατήρησή του σε χαμηλά επίπεδα και όχι την παραδοσιακή έκφραση της κοινωνικής αρχής που κανονιστικά εκφραζόταν μέσω της επίτευξης πλήρους απασχόλησης. Βλ. N. Thompson, *ό.π.*, σ. 269. Η τελευταία θα επιτυγχάνονταν ως αποτέλεσμα του εκσυγχρονισμού της οικονομίας. Βλ. *The Labour Party, Made in Britain*, *ό.π.*, σ. 16-17· *The Labour Party, It's Time to get Britain Working again*, Labour Party, Λονδίνο 1992, σ. 11· *The Labour Party, Making Britain's Future*, Labour Party, Λονδίνο 1993, σ. 3, 10. Το ηθικό περιεχόμενο της έννοιας της κοινωνικής δικαιοσύνης μεταβάλλεται λόγω της σύνδεσής της με τις πολιτικές που αποσκοπούν στην ενίσχυση της οικονομικής αποτελεσματικότητας, βασική προϋπόθεση της οποίας ήταν η καταπολέμηση του πληθωρισμού. Βλ. επίσης παρακάτω τον αναπροσδιορισμό του κοινωνικού περιεχομένου της έννοιας της ισότητας.

ενθαρρύνουν την ανάληψη μεγαλύτερων ρίσκων και επιχειρηματικής δράσης», όπως υπογραμμίζουν οι εκπρόσωποί του.²⁹

Η δεύτερη σημαντική αλλαγή στην έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης αφορά την έμφαση που δίδεται στην ατομική επιλογή. Ενώ οι ηθικοί σοσιαλιστές παραδοσιακά έδιναν σημασία στις ανάγκες των παραγωγών και τη συμμετοχή των πολιτών στα κοινά, τώρα οι Νέοι Εργατικοί στρέφουν την προσοχή τους στην ελευθερία και τις επιλογές των καταναλωτών. Επίσης, οι πρώτοι ηθικοί σοσιαλιστές έβλεπαν την κοινωνική δικαιοσύνη με όρους διασφάλισης ενός ελάχιστου ορίου πρόνοιας και τήρησης των εργατικών συμβάσεων. Το Νέο Εργατικό Κόμμα πιστεύει στη χορήγηση ενός βασικού εισοδήματος, αλλά το ενδιαφέρον για την κατοχύρωση του εργάτη με δίκαιο τρόπο αντισταθμίζεται από την παροχή επιπλέον δικαιωμάτων για τον καταναλωτή.³⁰ Η στροφή προς τον τελευταίο αντανακλά μια προβληματική η οποία αφορά την έννοια της αποκοινωνικοποίησης, δηλ. την αποξένωση των κοινωνικών υποκειμένων από τις δημόσιες λειτουργίες μιας απρόσωπης κρατικής γραφειοκρατίας. Μια περισσότερο επιφυλακτική στάση προς τα συνδικάτα του δημόσιου τομέα και μια μεγαλύτερη φροντίδα για τα συμφέροντα του καταναλωτή κοινωνικών υπηρεσιών επιδρά στον τρόπο με τον οποίο οι σοσιαλιστές αντιμετωπίζουν τον ιδιωτικό τομέα.

Αυτό που έχει σημασία εδώ είναι ότι η μεγαλύτερη έμφαση στη διασφάλιση περισσότερων επιλογών για τους καταναλωτές επιδρά στη σοσιαλιστική αντίληψη περί της αναδιανεμητικής δικαιοσύνης. Αν και οι Εργατικοί δεν παραμένουν αδιάφοροι για τους περιορισμούς που θέτουν οι αγορές στον τρόπο επίτευξης μιας δίκαιης κατανομής, εφόσον τα άτομα είναι ελεύθερα να επιλέγουν για παράδειγμα, το σχολείο στο οποίο θα στείλουν τα παιδιά τους είτε το συνταξιοδοτικό πρόγραμμα στο οποίο επιθυμούν να ενταχθούν τότε πρέπει να δεχτούμε ότι αυτό θα σημάνει ανισότητες ως αποτέλεσμα καλών ή κακών επιλογών.

29. P. Mandelson - R. Liddle, *ό.π.*, σ. 22.

30. Στο *ίδιο*, σ. 155.

4. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΙΔΙΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

Στο παρελθόν, το Εργατικό Κόμμα, ακολουθώντας τον ορισμό του Marshall, συνέδεε την έννοια της ιδιότητας του πολίτη (citizenship) με την παροχή βασικών πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών δικαιωμάτων. Το κράτος, ως η ηθική έκφραση της κοινότητας, περιοριζόταν στο να εξασφαλίζει σε όλους τους πολίτες το ελάχιστο επίπεδο εισοδήματος ενώ για αρκετούς ηθικούς σοσιαλιστές, ο καθολικός χαρακτήρας της παροχής των βασικών κοινωνικών υπηρεσιών ήταν ένας επιπλέον τρόπος για να δημιουργηθούν «ενάρετοι» και ανεξάρτητοι πολίτες.

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80, το πρόβλημα της μεγέθυνσης του κοινωνικού περιθωρίου σήμαινε ότι οι ύστεροι σοσιαλιστές αποδείχθηκαν υπεραισιόδοξοι στις εκτιμήσεις τους ως προς την εκπλήρωση των ηθικών σκοπών των δημόσιων λειτουργιών του κοινωνικού κράτους. Στο πλαίσιο της κοινωνικής θεωρίας τονιζόταν ότι το κράτος πρόνοιας είχε δημιουργήσει παθητικούς πολίτες-αποδέκτες της πρόνοιας, απεκδυόμενους το ρεπουμπλικανικό ιδεώδες του «ενάρετου» πολίτη γιατί δεν είχαν ούτε τα μέσα ούτε το κίνητρο να βελτιώσουν την κοινωνική τους θέση.³¹ Επίσης η παροχή των επιδομάτων, τα οποία δεν συνεπάγονταν συγκεκριμένες υποχρεώσεις για τους παραλήπτες τους, υπονόμευε την προσωπική ευθύνη τους προς την υπόλοιπη κοινωνία. Έτσι η τάξη των φτωχών καθίσταται ανήθικη λόγω της εξαρτημένης σχέσης με το κοινωνικό κράτος, κάτι που υποθάλλει τις συνθήκες για αντικοινωνική συμπεριφορά η οποία τραυματίζει τον ηθικό ιστό της κοινωνίας.³² Για άλλη μια φορά οι συντηρητικές κυβερνήσεις της δεκαετίας του '80 ήταν οι πρώτες οι οποίες αντιμετώπισαν το ζήτημα της φτώχειας αλλάζοντας την έκταση και τους όρους παροχής των κοινωνικών επιδομάτων με τρόπους που το Εργατικό Κόμμα είχε απορρίψει εξ αρχής.³³

Τώρα, αντίθετα, το Νέο Εργατικό Κόμμα υιοθετεί το μεγαλύτε-

31. Πάνω στο λεγόμενο «σύνδρομο της εξάρτησης» –οικονομικό και ψυχολογικό– των αποδεκτών της πρόνοιας, βλ. D.T. Campbell, «Counterproductive Welfare Law», *British Journal of Political Science*, τχ. 11 (3), 1981, σ. 331-350.

32. Βλ. C. Murray, *The Emerging British Underclass*, I.E.A., Λονδίνο 1990, και C. Murray, *Underclass: The Crisis Deepens*, I.E.A., Λονδίνο 1994.

33. Βλ. D. Marsland, *Welfare State or Welfare?*, Macmillan, Basingstoke, 1996, σ. 85-86.

ρο μέρος της ανάλυσης για το ζήτημα της φτώχειας. Πιο συγκεκριμένα, οι Βρετανοί νεο-σοσιαλιστές αποδέχονται ότι «ο τρόπος χορήγησης των επιδομάτων, κατόπιν ελέγχου των περιουσιακών στοιχείων των αιτούντων (means-tested benefits), αποδυναμώνει τα όποια κίνητρα», εκμαυλίζει και εξουδετερώνει τη βούληση των φτωχών να ξεφύγουν από την κατάσταση τους, έτσι ώστε «το σημερινό κοινωνικό κράτος να παγιδεύει τα άτομα σε μια μακροχρόνια εξάρτηση».³⁴ Επιπλέον, το Νέο Εργατικό Κόμμα συμπλέει με τους συντηρητικούς ως προς το θέμα της τροποποίησης του μεγέθους και των όρων χορήγησης των επιδομάτων. Αποδεχόμενο, απλά, την ύπαρξη της underclass, της οποίας το μεγαλύτερο κομμάτι είναι εξαρτώμενο από το κεντρικά κατευθυνόμενο σύστημα διανομής υπηρεσιών, το Νέο Εργατικό Κόμμα δεσμεύτηκε να σχεδιάσει νέες πολιτικές, οι οποίες δεν θα εξαλείψουν μεν τη φτώχεια αλλά θα επιτρέψουν στους ανθρώπους να απελευθερωθούν από την παγίδα του κράτους πρόνοιας και να αναλάβουν με υπευθυνότητα κινδύνους στη σφαίρα της αγοράς εργασίας.³⁵ Σε αυτό άλλωστε αποσκοπεί το Welfare-To-Work (πρόγραμμα επανένταξης στην παραγωγική διαδικασία), το οποίο βρίσκεται στο κέντρο της πολιτικής ατζέντας των Εργατικών.³⁶ Η διακοπή κάθε σχέσης με τις θεσμικοποιημένες μέσω του κράτους μορφές συλλογικής δράσης γίνεται με την ενεργοποίηση ενδιάμεσων ενώσεων, οι οποίες αναμένεται να αναπτύξουν νέες μορφές αυθόρμητης και αυτόνομης συλλογικής δράσης. Το κράτος παύει να λειτουργεί πατερναλιστικά ως ο προμηθευτής πρόνοιας σε παθητικούς αποδέκτες. Οι Νέοι Εργατικοί βλέπουν το κράτος ως τον ενεργό συνεταιίρο ο οποίος παρέχει ευκαιρίες σε εκείνους που βλέπουν την πρόοδό τους αποτέλεσμα της δικής τους αυτενέργειας, αλλά και συνυφασμένη με το κοινό καλό.³⁷ Το Welfare-To-Work έθεσε τη βάση για νέου τύπου συμφωνίες (New Deals) μεταξύ κυβέρνησης και ατόμων που ζητούν εργασία. Η κυβέρνηση παρέχει προγράμματα επιμόρφωσης και κατάρτισης, όπως και θέσεις μερικής απασχόλησης, παρά γίνεται χορηγός απλών χρηματικών επιδομάτων. Από την πλευρά τους, οι ά-

34. P. Mandelson - R. Liddle, *ό.π.*, σ. 72-73.

35. Βλ. T. Blair, «Reforming Welfare - Building on Beveridge», Ομιλία στο Σαουθάμπτον, 13 Ιουλίου 1994.

36. Βλ. The Labour Party, *Getting Welfare to Work*, Labour Party, Λονδίνο 1996.

37. Βλ. F. Field, *Reforming Welfare*, Social Markets Foundation, Λονδίνο 1997, σ. 78-80.

νεργοί είτε θα εκμεταλλευτούν τις ευκαιρίες που τους δίνονται είτε θα χάσουν κάποιο μέρος από τα επιδόματά τους.

Το πρώτο μέρος του New Deal προοριζόταν για ανέργους νεαρής ηλικίας. Οι τελευταίοι, οι οποίοι ήταν εκτός εργασίας για ένα διάστημα μεγαλύτερο των έξι μηνών, είχαν τέσσερις επιλογές: είτε να αναλάβουν μια εργασία στον ιδιωτικό ή δημόσιο τομέα, είτε να επωμισθούν μια εθελοντική εργασία, είτε να καταλάβουν μια θέση σε ένα περιβαλλοντικό πρόγραμμα, είτε, τέλος, να συμμετέχουν στην παρακολούθηση προγραμμάτων εξειδίκευσης. Μέχρι το τέλος του 1998, το New Deal είχε καλύψει άτομα με ειδικές ανάγκες καθώς και ενήλικους που είχαν μείνει άνεργοι για περισσότερο από δύο χρόνια.³⁸ Επιπλέον, η κυβέρνηση προσφέρει μια εξαμηνιαία επιχορήγηση στους εργοδότες για την πρόσληψη κάθε ενήλικου που έχει μείνει άνεργος για περισσότερο από δύο χρόνια. Όπως είχε εξηγήσει ο Μπλαιρ, «το σύγχρονο κοινωνικό κράτος δεν υποστηρίζεται πλέον από μια πατερναλιστική κυβέρνηση η οποία δίνει περισσότερα επιδόματα, αλλά, αντίθετα, από μια κυβέρνηση η οποία μέσω της εργασίας και της εκπαίδευσης βοηθά τους ανθρώπους να συντηρήσουν τους εαυτούς τους από μόνοι τους».³⁹ Έτσι, το πρόγραμμα Single Gateway υποχρεώνει τους δικαιούχους πρόνοιας να βρίσκουν εργασία –εφόσον κρίνονται ικανοί για κάτι τέτοιο έπειτα από συνέντευξη–, γιατί σε διαφορετική περίπτωση υπάρχει ο κίνδυνος να χάσουν μέρος ή το σύνολο του επιδόματος. Τελικός στόχος του προγράμματος είναι να αυξήσει τη συμμετοχή των κοινωνικών υποκειμένων στην αγορά εργασίας και να «επισφραγίσει τη σύνδεση των δικαιωμάτων με τις υποχρεώσεις τους».⁴⁰

Σε κυβερνητικό έγγραφο τονίζεται ότι στο πλαίσιο «ενός νέου συμβολαίου μεταξύ του κράτους και του πολίτη», τόσο οι κυβέρνηση όσο και τα άτομα υποχρεούνται από κοινού να συμβάλουν ώστε ο καθένας να γίνει οικονομικά ανεξάρτητος εκμεταλλεόμενος τις αρετές και δεξιότητές του, και με αυτό τον τρόπο να υποβοηθήσει στην ενδυνάμωση της κοινωνικής συνοχής.⁴¹

38. Βλ. Her Majesty Stationary Office (HMSO), *A New Contract for Welfare: Support For Disabled People*, Cm 4103, (HMSO, Λονδίνο 1998).

39. Βλ. T. Blair, *My Vision of a Young Country*, Fourth Estate, Λονδίνο 1996, σ. 209.

40. Βλ. HMSO, *A New Contract for Welfare: The Gateway To Work*, Cm 4102, HMSO, Λονδίνο 1998, σ. 9.

41. Βλ. HMSO, *New Ambitions for our Country: A New Contract for Welfare*, Cm 3805, HMSO, Λονδίνο 1998, σ. 80.

Η απάντηση λοιπόν των Νέων Εργατικών στο ζήτημα της φτώχειας συνεπάγεται δύο αλλαγές στον ορισμό της έννοιας του πολίτη. Η πρώτη αφορά τη μεταστροφή από τον πολίτη ως αποδέκτη δικαιωμάτων στον πολίτη ως φορέα υποχρεώσεων. Ενώ οι πρώτοι ηθικοί σοσιαλιστές και μεταπολεμικά οι ρεβιζιονιστές, όπως οι Gaitskell και Crosland, επικαλούνταν την έννοια της «υποχρέωσης» όταν αναφέρονταν στις υποχρεώσεις που είχαν τα πιο εύπορα κοινωνικά στρώματα να βελτιώσουν τη θέση των λιγότερο προνομιούχων τμημάτων της κοινωνίας, τώρα πολλοί μιλούν για τις υποχρεώσεις προς την κοινωνία εκείνων που δικαιούνται επιδόματα. Η έκθεση της Επιτροπής Κοινωνικής Δικαιοσύνης (CSJ), την οποία το Εργατικό Κόμμα σύστησε το 1994 αναθέτοντάς της ένα συμβουλευτικό ρόλο, αντανακλά αυτή την αλλαγή στον πυρήνα της φιλοσοφίας της. Υπερασπίζεται τα δικαιώματα στην υγεία, στην εκπαίδευση και στη στέγαση, αλλά αυτά συνοδεύονται από ανάλογες υποχρεώσεις από μέρους των κοινωνικών υποκειμένων, ενώ ο ρόλος του κράτους έγκειται στο να βοηθήσει τους πολίτες να βελτιώσουν τη θέση τους και να τους υποχρεώσει να αναλάβουν τις ευθύνες τους.⁴² Επομένως, η ρητορική περί υποχρεώσεων πηγαίνει πολύ πέρα από τη σφαίρα της απασχολησιμότητας. Για παράδειγμα, το δικαίωμα στη στέγαση φέρει μαζί του την υποχρέωση της αποχής από οποιαδήποτε αντικοινωνική συμπεριφορά, το δικαίωμα στην εκπαίδευση φέρει μαζί του την υποχρέωση των γονέων να επιβάλλουν στα παιδιά τους την υποχρεωτική παρακολούθηση των μαθημάτων, κ.ο.κ.

Ο ίδιος ο Βρετανός πρωθυπουργός έχει πει ότι «δεχόμαστε σαν κοινωνία να δώσουμε στον καθένα την ευκαιρία να αποτελεί ένα κομμάτι στη μελλοντική της πορεία», αλλά ως ανταπόδοση «ο καθένας να αναλάβει την ευθύνη του να εργαστεί και να βελτιώσει τη θέση του». Στο λόγο των Εργατικών διαφαίνεται μια ένταση ανάμεσα στην «αρχή της αλληλεγγύης», η οποία παραπέμπει σε μια αντίληψη ότι η κοινωνία οφείλει να προστατεύει τα μέλη της, και στην «αρχή της ευθύνης», η οποία παραπέμπει σε μια αντίληψη ότι το άτομο είναι αποκλειστικά υπεύθυνο για τις πράξεις του και ουδείς άλλος ευθύνεται στις περιπτώσεις που αποτυγχάνει. Για τους Βρετανούς σοσιαλιστές, «η προσωπική και κοινωνική ευθύνη δεν

42. Βλ. Commission on Social Justice, *Social Justice: Strategies for National Renewal*, Vintage, Λονδίνο 1994.

είναι απλές επιλογές, αλλά συνιστούν βασικές αρχές μιας ευημερούσας κοινωνίας».⁴³ Αυτό έχει αναμφίβολα συνέπειες στον ορισμό της έννοιας του πολίτη.

Η δεύτερη από αυτές αφορά το ζήτημα του αποκλεισμού που συνεπάγεται η νέα έμφαση στις υποχρεώσεις εκείνων που απολαμβάνουν κοινωνικά δικαιώματα. Τα τελευταία, που συγκροτήθηκαν ως τμήμα της ιδιότητας του πολίτη, δεν αποτελούν πλέον δεσμευτικό πλαίσιο των νέων πολιτικών πρόνοιας. Η διάρρηξη της σχέσης κινδύνου/ασφάλειας, ως όρου της κοινωνικής πολιτικής αναστέλλει την παθητικότητα του αποδέκτη της πρόνοιας. Εκείνοι οι οποίοι δεν εκπληρώνουν τις υποχρεώσεις τους δεν αναγνωρίζονται από το κράτος ως πολίτες. Ο αποκλεισμός τους συνάγεται από την άρνηση του κράτους να τους χορηγήσει κάποια από τα δικαιώματα τα οποία απονέμονται στα υπόλοιπα μέλη του κοινωνικού σώματος. Σύμφωνα με το New Deal, για παράδειγμα, «οι νέοι οι οποίοι αρνούνται να αποδεχθούν μία από τις επιλογές που τους δίνονται, θα πρέπει τότε να καταλάβουν αμέσως μια θέση η οποία τους υποδεικνύεται από την Υπηρεσία Απασχόλησης», και, ακόμη περισσότερο, εάν «αρνηθούν να καταλάβουν αυτές τις θέσεις [...] τότε θα τους επιβληθούν κυρώσεις υπό τη μορφή αφαίρεσης μέρους των επιδομάτων τους».⁴⁴ Παραδοσιακά οι Βρετανοί σοσιαλιστές υπερασπίζονταν τη χορήγηση κοινωνικών και οικονομικών δικαιωμάτων στους τομείς της υγείας, της ασφάλειας και της εκπαίδευσης. Αυτά εθεωρούντο δικαιώματα τα οποία εξ υποθέσεως εμπεριείχε η ίδια η έννοια του πολίτη, όπως είδαμε και παραπάνω. Σύμφωνα με το Νέο Εργατικό Κόμμα, αντίθετα, το αίτημα υλοποίησεως της ισότητας κατά το κοινωνικό της περιεχόμενο, που αποτέλεσε το προνομιακό πεδίο των κοινωνικών πολιτικών, φαίνεται να έχει περιπέσει σε αχρηστία, ενώ η ίδια η έννοια της ισότητας έχει υποστεί εκτεταμένο αναπροσδιορισμό προς την κατεύθυνση αυτού που η νεοφιλελεύθερη προβληματική προέβαλε ως

43. Βλ. T. Blair, «Faith in the city - ten years on», Ομιλία στον Ιερό Ναό του Σάουθγουορκ, 29 Ιανουαρίου 1996.

44. Ακόμη και πριν από τη διαμόρφωση του New Deal, το Εργατικό Κόμμα είχε διακηρύξει: «Δεν υπάρχει περίπτωση να παραμείνει κάποιος εσαεί παθητικός παραλήπτης χρηματικών επιδομάτων. Εφόσον του προσφέρεται θέση, αναμένεται να την καταλάβει. Πιστεύουμε ότι αυτό είναι το πιο δίκαιο – δικαιώματα και υποχρεώσεις πάνε μαζί». Βλ. The Labour Party, *New Life for Britain*, Labour Party, Λονδίνο 1996.

ισότητα των ευκαιριών. Ο David Blunkett, υπουργός Παιδείας και Απασχόλησης, περιγράφει το Welfare-To-Work ως έναν τρόπο «αντιμετώπισης του κοινωνικού αποκλεισμού» διασφαλίζοντας «ευκαιρίες για όλους». ⁴⁵ Αυτός ο τρόπος αντιμετώπισης του κοινωνικού αποκλεισμού είναι πολύ διαφορετικός από τον τρόπο με τον οποίο η βρετανική σοσιαλιστική παράδοση προέβλεπε μέσω της απονομής καθολικών δικαιωμάτων.

Με άλλα λόγια, το Νέο Εργατικό Κόμμα θέλει ένα κοινωνικό κράτος το οποίο «προορίζεται για όλους αλλά δεν ακολουθεί ομοιόμορφη πολιτική ως προς τις υπηρεσίες που προσφέρει»: ένα κράτος πρόνοιας το οποίο παρέχει «υπηρεσίες υπό τη μορφή της χείρας βοήθειας στα μέλη του (a hand-up), και όχι απλά χρηματικά επιδόματα που τους σπρώχνουν έξω από την αγορά εργασίας (a hand-out)»: ένα κοινωνικό κράτος το οποίο «εξασφαλίζει για όλους ένα ευπρεπές επίπεδο διαβίωσης και ευκαιρίες εφ' όρου ζωής, καθώς επιτρέπει παράλληλα μεγαλύτερη ελευθερία επιλογών στο άτομο». ⁴⁶

5. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ

Εξέχουσα θέση στο ιδεολογικό οπλοστάσιο των Βρετανών σοσιαλιστών κατέχει η έννοια της κοινότητας. Ο William Morris, αστείρευτη πηγή έμπνευσης για τους ηθικούς σοσιαλιστές, είχε πει ότι «η αδελφότητα και η συντροφικότητα (fellowship) είναι ο παράδεισος και η ζωή, ενώ η έλλειψή τους συνιστά την κόλαση και το θάνατο». ⁴⁷ Το ουτοπικό όραμα του Morris, όπως υποδηλώνεται στο έργο του *News from Nowhere*, απηχεί το εξισωτικό και το κοινοτιστικό πνεύμα των ηθικών σοσιαλιστών σύμφωνα με το οποίο κάθε άτομο μεριμνά πρωτίστως για το κοινό καλό και όχι για το ίδιον όφελος. Στην πράξη, η έννοια fellowship ταυτίστηκε αργότερα με την πολιτική της προοδευτικής φορολόγησης των μελών της κοινωνίας, σύμφωνα με την οποία τα τελευταία δεν θα έπρεπε να ανησυχούν για το ότι θυσιάζαν ένα μέρος του προσωπικού τους εισοδήματος αφού αυτό γινόταν προς χάριν της συλλογικής ευημερίας.

45. D.E.E., *Employability at Heart of British Presidency Agenda*, Λονδίνο 1998.

46. P. Mandelson - R. Liddle, *ό.π.*, σ. 143.

47. Βλ. W. Morris, *The Collected Works of William Morris*, Longman, Λονδίνο 1910-1915, τόμ. 16: *News from Nowhere*, σ. 230.

Η έννοια λοιπόν της κοινότητας ενέπνευσε υπό μία έννοια το φορολογικό σύστημα, το οποίο χρηματοδότησε ουσιαστικά τις αναδιανεμητικές πολιτικές που συνδέονται με τη σοσιαλιστική αντίληψη περί δικαιοσύνης και περί των κοινωνικοοικονομικών δικαιωμάτων που εμπεριέχονται στην έννοια της ιδιότητας του πολίτη. Στη διάρκεια της δεκαετίας του '80, ωστόσο, ο Έρικ Χόμπσμπαουμ και άλλοι αριστεροί διανοητές αναφέρονταν όλο και περισσότερο στη μεταβαλλόμενη φύση της εργατικής τάξης.⁴⁸ Υποστηρίχθηκε ότι οι νέες τεχνολογίες και η μεγαλύτερη αφθονία πλούτου άλλαξαν τις φιλοδοξίες και τις προσδοκίες των ψηφοφόρων στους οποίους οι Εργατικοί παραδοσιακά βασιζόνταν. Εάν οι εργάτες δεν διολίσθησαν στο κοινωνικό περιθώριο, τουλάχιστον ανέβηκαν κοινωνικά στο χαμηλότερο εισοδηματικό στρώμα της μεσαίας τάξης.

Διαδοχικές εκλογικές αποτυχίες και δημοσκοπήσεις έπεισαν τους Νέους Εργατικούς ότι η ταύτιση του κόμματος με την εικόνα του Εργατικού Κόμματος της μεταπολεμικής περιόδου που επέβαλε υψηλούς φόρους για να χρηματοδοτήσει τις δημόσιες δαπάνες (tax and spend), ήταν εκλογικά καταστροφική. Είχαν πλέον πεισθεί ότι αρκετά μέλη της κοινωνίας δεν ήταν πλέον διατεθειμένα να συνεισφέρουν με αυτόν τον τρόπο στο κοινό καλό της κοινότητας. Το Νέο Εργατικό Κόμμα προσπάθησε απελπισμένα να κρατήσει αποστάσεις από την πολιτική των υψηλών φόρων για τους χαμηλόμισθους της μεσαίας αλλά και εκείνους της εργατικής τάξης. Εκτός από την άρνησή του να αυξήσει τους φόρους, το Εργατικό Κόμμα ανταποκρίθηκε στις νέες προσδοκίες της εργατικής τάξης ακολουθώντας τις ίδιες πολιτικές με τις οποίες αντιμετώπισε τα ζητήματα του πληθωρισμού, της γραφειοκρατικής αναποτελεσματικότητας, και της φτώχειας. Αυτές οι πολιτικές δεν προορίζονταν να διατηρήσουν σε χαμηλά επίπεδα τις δημόσιες δαπάνες, αλλά να κάνουν την κυβέρνηση πιο αποτελεσματική και πιο προσιτή στους πολίτες.⁴⁹

Οι Εργατικοί δίνουν μεγάλη έμφαση στην έννοια της κοινότητας. Με τον τρόπο αυτό προσπαθούν να προβάλλουν αποτελεσματικά, την αντίθεση μεταξύ μιας συμπονετικής Αριστεράς και μιας σκληρής και αδυσώπητης Νέας Δεξιάς, όπως αυτή η σχέση καθρεφτίζεται στα λόγια του Μπλαιρ ο οποίος επιμένει ότι «οι άνθρωποι είναι πολίτες μιας κοινότητας» και όχι «απλά ανταγωνιστές

48. Βλ. E. Hobsbawm, κ.ά., *The Forward March of Labour Halted*, New Left Books, Λονδίνο 1981.

49. P. Mandelson - R. Liddle, *ό.π.*, σ. 156.

στην παλαιότερα της αγοράς». ⁵⁰ Πράγματι, η κοινότητα φαίνεται να συμβολίζει τη Νέα Ιερουσαλήμ και να συνιστά ένδειξη της μεταστροφής του λόγου των Νέων Εργατικών προς τον ηθικό σοσιαλισμό. Παρ' όλα αυτά το Νέο Εργατικό Κόμμα έχει επιφέρει σημαντικές αλλαγές στην ηθική έννοια της κοινότητας. Πιο συγκεκριμένα, η κατανόηση των νέων προσδοκιών της εργατικής τάξης οδήγησε σε μεγαλύτερο βαθμό αποδοχής των εννοιών του ανταγωνισμού και του υλισμού – αυτό που αποκαλεί ο Tony Wright «σύλλογικό ατομικισμό». ⁵¹

Οι ηθικοί σοσιαλιστές παραδοσιακά όριζαν την έννοια της κοινότητας με έννοιες όπως η συνεργασία και σε αντιπαράθεση προς το ατομικό συμφέρον, τον ανταγωνισμό και την επιδίωξη της προσωπικής ευημερίας, ενώ έβλεπαν το κοινωνικό κράτος ως την πρακτική έκφραση της αλληλεξάρτησης των μελών της κοινότητας. Οι Νέοι Εργατικοί, αντίθετα, υποστηρίζουν ότι «τελικός στόχος είναι μια κοινωνία στην οποία να συνδυάζεις το ισχυρό, ανταγωνιστικό, και επιχειρηματικό πνεύμα του ιδιωτικού τομέα με μια αίσθηση τιμιότητας, σύμπνοιας και κατανόησης του δημόσιου τομέα για όλους τους ανθρώπους». ⁵² Παράλληλα, οι Βρετανοί σοσιαλιστές πιστεύουν στη μεταρρύθμιση του κράτους πρόνοιας, το οποίο πρέπει να αγκαλιάσει τον ανταγωνισμό και τον ατομικισμό.

Θα λέγαμε λοιπόν ότι η κοινότητα δεν αποτελείται πλέον από άτομα τα οποία με πνεύμα συνεργασίας αναλαμβάνουν δραστηριότητες για την επιδίωξη του κοινού καλού. Για τους Νέους Εργατικούς, η κοινότητα λειτουργεί σύμφωνα με το υπόδειγμα της μετοχικής εταιρείας (stakeholding society), η οποία απαιτεί από τα μέλη της να εκπληρώσουν ορισμένες υποχρεώσεις, αλλά και να ωθούνται σε ανταγωνισμό με τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας προκειμένου να βελτιώσουν την κοινωνική τους θέση σύμφωνα με την αξία τους. ⁵³ Η έννοια της stakeholding society χρησιμοποιήθηκε

50. T. Blair, *New Britain: My Vision of a Young Country*, Fourth Estate, Λονδίνο 1996, σ. 297.

51. G. Brown - T. Wright, «Εισαγωγή», στο *Values...*, ό.π., σ. 15.

52. T. Blair, *New Britain*, ό.π., σ. 156.

53. Για την έννοια του μέλους της κοινότητας, σύμφωνα με το υπόδειγμα της «μετοχικής εταιρείας», μεταξύ πολλών άλλων, βλ. T. Blair, *New Britain*, ό.π., σ. 290-321· T. Blair, «The Third Way: New Politics for a New Century», *Fabian Pamphlet*, 588, Fabian Society, Λονδίνο 1998· A. Etzioni, *The Spirit of Community: Rights, Responsibilities, and the Communitarian Agenda*, Fontana, Λονδίνο 1995· A. Giddens, *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*, Polity Press, Καίμπριτζ 1994·

στις δεκαετίες του '60 και '70 στις Ηνωμένες Πολιτείες ως ένα είδος κεντροαριστερής αντίδρασης στον ελεύθερο αγοραίο καπιταλισμό, του οποίου χαρακτηριστικά ήταν η επίτευξη του βραχυπρόθεσμου κέρδους, η οικονομική αστάθεια και η διατήρηση των κοινωνικών διαχωρισμών. Η ανωτέρω κριτική θεωρούσε την εταιρεία όχι ως απλό κερδοσκοπικό οργανισμό ο οποίος αντιπροσώπευε τα συμφέροντα των μετόχων, αλλά ένα ευρύτερο δίκτυο αμοιβαίων συμφερόντων στα οποία περιλαμβάνονταν και αυτά των υπαλλήλων και των καταναλωτών. Στις αρχές της δεκαετίας του '90, αυτές οι ιδέες είχαν απήχηση μεταξύ Βρετανών οικονομολόγων, αρκετοί από τους οποίους πρόσκεινταν στην ηγεσία των Εργατικών. Για παράδειγμα οι John Kay, Will Hutton και Ed Mayo υποστήριζαν ότι οι επιτυχημένες εταιρείες αυτοαναγορεύονται πρωτίστως ως κοινωνικοί οργανισμοί που βασίζονται στην εμπιστοσύνη (trust), και δευτερευόντως ως μέσα μεγιστοποίησης των κερδών.⁵⁴

Εμφανώς, υπό την επιρροή αυτών των ιδεών, ο αρχηγός των Νέων Εργατικών υπογραμμίζει ότι η κοινότητα απαιτεί από εμάς να αναγνωρίσουμε «μια συλλογική υποχρέωση για να διασφαλίσουμε ότι κάθε πολίτης έχει μερίδιο (stake) σε αυτή», αλλά και ότι ο σκοπός αυτής της συμμετοχής τους δεν πρέπει να εκληφθεί ως μέσο για να ενωθούμε γύρω από την επίτευξη απλά του κοινού καλού, παρά μόνο για «να εξασφαλιστεί η ισότητα των ευκαιριών και η ισότιμη συμμετοχή για όλους, ώστε ο καθένας να ανελισσει κοινωνικά σύμφωνα με την αξία του».⁵⁵ Ο ορισμός της stakeholding society, σύμφωνα με τον Μπλαιρ, θα μπορούσε να συνοψιστεί ως η έκφραση του ανταγωνιστικού ατομικισμού σε ένα ηθικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ο καθένας έχει τη δυνατότητα να συμμετέχει και να προοδεύει. Άλλωστε, όπως έγινε φανερό, βασικό αξίωμα των Νέων Εργατικών αποτελεί το ότι η οικονομική ανάπτυξη είναι συναφασμένη με την κοινωνική συνοχή. Όπως οι οικονομολόγοι θεωρούν τη συνοχή μιας εταιρείας ως παράγοντα της επιτυχούς λειτουργίας της, έτσι και οι Βρετανοί σοσιαλιστές επικαλούνται τη stakeholding society εντός της οποίας «ηθικώς υποκινούμε-

A. Giddens, *The Third Way*, Polity Press, Καίμπριτζ 1998· W. Hutton, *The State We're in*, Jonathan Cape, Λονδίνο 1995.

54. Βλ. J. Kay, *Foundations of Corporate Success*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1993.

55. T. Blair, *New Britain*, ό.π., σ. 300.

να κοινωνικά υποκείμενα προάγουν την κοινωνική συνοχή και την οικονομική ευημερία του έθνους».⁵⁶

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Στο μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα, το κράτος πρόνοιας χάρη στον καθολικό του χαρακτήρα και την ικανότητά του να ενσωματώνει τις αξίες της κοινωνικής δικαιοσύνης, της κοινότητας και της έννοιας του πολίτη, αποτέλεσε τον κεντρικό πυρήνα του βρετανικού σοσιαλισμού. Στη δεκαετία του '80, ωστόσο, οι εκπρόσωποι του βρέθηκαν αντιμέτωποι με πρακτικές δυσκολίες όσον αφορά το θεσμικό υπόβαθρο του κοινωνικού κράτους – το υψηλό κόστος χρηματοδότησής του, την αναποτελεσματικότητα ως προς τους αναδιανεμητικούς του στόχους, και την ισοπεδωτική ομοιογενοποίηση της κοινωνικής διαφορετικότητας, ιδιαίτερα σε σχέση με τις αυξημένες προσδοκίες των ανθρώπων. Αυτές οι δυσκολίες έπεισαν τους Εργατικούς για την αναγκαιότητα νέων πολιτικών, οι οποίες όμως δεν θα αλλοίωναν τις παραδοσιακές αξίες του ιδεολογικού τους πυρήνα.

Αυτό που προσπάθησα να δείξω είναι ότι οι νέες πολιτικές που οι Βρετανοί σοσιαλιστές υιοθέτησαν επέφεραν τροποποιήσεις στο περιεχόμενο των παραδοσιακών αξιών. Το Νέο Εργατικό Κόμμα δεν αντιπροσωπεύει απλά νέες πολιτικές και ένα νέο τρόπο προώθησής τους μέσω των εξελιγμένων διαφημιστικών μέσων, με σκοπό, δήθεν, να υλοποιήσουν παραδοσιακές σοσιαλιστικές αξίες. Αντιθέτως, οι Βρετανοί νεοσοσιαλιστές έδωσαν μεγαλύτερη έμφαση στην «ατομική επιλογή» παρά στην έννοια της «κοινωνικής δικαιοσύνης», μεγαλύτερη σημασία στις έννοιες «ευθύνη και υποχρέωση» παρά στην έννοια της ιδιότητας του πολίτη, και, τέλος, ιδιαίτερη βαρύτητα σε έννοιες όπως «ανταγωνισμό και υλισμό» παρά στο ιδανικό της «κοινότητας».

Η ανάλυση των αλλαγών που επέφεραν οι Νέοι Εργατικοί στο πλαίσιο της ηθικής σοσιαλιστικής παράδοσης συνεπάγεται ότι οι αξίες δεν συνιστούν έναν σταθερό πυρήνα της οποιασδήποτε ιδεολογίας. Αντιθέτως, οι ιδεολογίες αντιπροσωπεύουν συστήματα εννοιών των οποίων όλες οι έννοιες είναι εν δυνάμει αναθεωρήσι-

56. Στο ίδιο, σ. 290.

μες, και εντός των οποίων η οποιαδήποτε μεταβολή του περιεχομένου μιας έννοιας, υπό μορφή κυματισμών, συμπαρασύρει σε μεταβολή και τις υπόλοιπες (έννοιες). Η περίπτωση του Νέου Εργατικού Κόμματος μας δίνει τη δυνατότητα για μια αντιθεμελιωτική ανάγνωση των ιδεολογικών μεταβολών. Οι ηθικές αρχές της ιδεολογίας του ακολούθησαν τις μεταβολές που επήλθαν σε κανονιστικό επίπεδο με την υιοθέτηση πολιτικών οι οποίες δεν μας επιτρέπουν να θεωρήσουμε τις πρώτες ως θεμελιώδεις και εκ των πραγμάτων μη επιδεχόμενες αναθεώρηση. Οι ηθικές αρχές και οι κανονιστικές μορφές υλοποίησής τους βρίσκονται σε σχέση εξάρτησης και αμοιβαιότητας. Η ιδεολογική αλλαγή δεν πρέπει να εκληφθεί απλώς ως μια αντίδραση σε εξωτερικά κοινωνικοοικονομικά γεγονότα, αλλά και ως συστατικό στοιχείο της μορφολογίας των ιδεολογιών ως συστημάτων δυνάμει αναθεωρήσιμων εννοιών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Μ., *Κοινωνική απορύθμιση και δημοκρατία*, Εξάντας, Αθήνα 1999.
- BAUMAN, Z., *Socialism: The Active Utopia*, Allen & Unwin, Λονδίνο 1976.
- BEER, M., *A History of British Socialism*, 2 τόμοι, George Allen & Unwin, Λονδίνο 1953.
- BENN, T., *A Future for Socialism*, Fount, Λονδίνο 1991.
- BERKI, R., *Socialism*, Dent, Λονδίνο 1975.
- BEVIR, M., «Ideology as distorted belief», *Journal of Political Ideologies*, τχ. 1, 1996, σ. 107-122.
- BEVIR, M., *The Logic of the History of Ideas*, Cambridge University Press, Κάιμπριτζ 1999.
- BLAIR, T., *Reforming Welfare - Building on Beveridge*, Ομιλία στο Σαουθάμπτον, 13 Ιουλίου 1994.
- BLAIR, T., *New Britain: My Vision of a Young Country*, Fourth Estate, Λονδίνο 1996.
- BLAIR, T., «Faith in the city - ten years on», ομιλία στον Ιερό Ναό του Σάουθγουορτ, 29 Ιανουαρίου 1996.
- BLAIR, T., «The third way: New politics for a new century», *Fabian Pamphlet* 588, Fabian Society, Λονδίνο 1998.

- BROWN, G. - WRIGHT, T. (επιμ.), *Values, Visions and Voices: An Anthology of Socialism*, Mainstream Publishing, Εδιμβούργο 1995.
- BRYANT, C., *Possible Dreams: A Personal History of British Christian Socialists*, Hodder & Stoughton, Λονδίνο 1996.
- CAMPBELL, D.T., «Counterproductive Welfare Law», *British Journal of Political Science*, τχ. 11 (3) , 1981, σ. 331-350.
- COMMISSION ON SOCIAL JUSTICE, *Social Justice: Strategies for National Renewal*, Vintage, Λονδίνο 1994.
- COOK, E. - WEDDERBURN, A. (επιμ.), *The Works of John Ruskin*, George Allen, Λονδίνο 1903-1912.
- DENNIS, N. - HASLEY, A., *English Ethical Socialism*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1988.
- DENVER, D. κ.ά. (επιμ.), *EPOP Yearbook 1996*, Frank Cass, Λονδίνο 1997.
- DEPARTMENT OF EDUCATION AND EMPLOYMENT, «Employability at heart of british presidency agenda», Γραφείο Τύπου, 4 Φεβρουαρίου 1998.
- DRUCKER, H., *Doctrine and Ethos in the Labour Party*, Allen and Unwin, Λονδίνο 1979.
- EATWELL, R. - WRIGHT, A. (επιμ.), *Contemporary Political Ideologies*, Pinter, Λονδίνο 1993.
- ESPING-ANDERSON, G. (επιμ.), *Welfare States in Transition*, Sage, Λονδίνο 1995.
- ETZIONI, A., *The Spirit of Community: Rights, Responsibilities, and the Communitarian Agenda*, Fontana, Λονδίνο 1995.
- FOOTE, G., *The Labour Party's Political Thought: A History*, Croom Helm, Λονδίνο 1999.
- FREEDEN, M., *Ideologies and Political Theory*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1997.
- GAMBLE, A., *The Free Economy and the Strong State: The Politics of Thatcherism*, Macmillan, Λονδίνο 1988.
- GIDDENS, A., *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*, Polity Press, Κάιμπριτζ 1994.
- GIDDENS, A., *The Third Way*, Polity Press, Κάιμπριτζ 1998.
- GILLESPIE, R. - PATERSON, W. (επιμ.), *Rethinking Social Democracy in Western Europe*, Frank Cass, Λονδίνο 1993.
- HARMON, M., *The British Labour Government and the 1976 IMF*, Macmillan, Λονδίνο 1997.
- HARRIS, J., «Political thought and the Welfare State 1870-1914: an intellectual framework for British Social Policy», *Past and Present*, τχ. 135, 1992, σ. 116-141.
- HEYWOOD, A., *Political Ideologies*, Macmillan, Λονδίνο 1992.
- HMSO, *New Ambitions for our Country: A New Contract for Welfare*, Cm 3805, HMSO, Λονδίνο 1998.
- HMSO, *A New Contract for Welfare: The Gateway to Work*, Cm 4102, HMSO, Λονδίνο 1998.

- HMSO, *A New Contract for Welfare: Support for Disabled People*, Cm 4103, HMSO, Λονδίνο 1998.
- HOBSBAWM, E. κ.ά., *The Forward March of Labour Halted*, New Left Books, Λονδίνο 1981.
- HUTTON, W., *The State We're in*, Jonathan Cape, Λονδίνο 1995.
- JONES, P.D'a., *The Christian Socialist Revival*, Princeton University Press, Πρίνστον, 1968.
- KAY, J., *Foundations of Corporate Success*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1993.
- ΜΑΚΡΙΑΔΗΣ, Β., «Fundamentalismus: προβλήματα ελληνικής απόδοσης του όρου», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τχ. 4 (14), 1994, σ. 83-103.
- MANDELSON, P. - LIDDLE, R., *The Blair Revolution*, Faber & Faber, Λονδίνο 1996.
- MARSLAND, D., *Welfare State or Welfare?*, Macmillan, Basingstoke 1996.
- MORRIS, W., *The Collected Works of William Morris*, Longman, Λονδίνο 1910-1915.
- MURRAY, C., *The Emerging British Underclass*, I.E.A., Λονδίνο 1990.
- MURRAY, C., *Underclass: The Crisis Deepens*, I.E.A., Λονδίνο 1994.
- PIERSON, S., *Marxism and the Origins of English Socialism*, Cornell University Press, Ithaca 1973.
- PIERSON, S., *British Socialism: The Journey from Fantasy to Politics*, Harvard University Press, Κάμπριτζ Μασσ. 1979.
- SCHARPF, F., *Crisis and Choice in European Social Democracy*, Cornell University Press, Ithaca 1987.
- STEAD, W., «The Labour Party and the books that helped make it», *Review of Reviews*, 33, Λονδίνο 1906, σ. 568-582.
- THE LABOUR PARTY, *Made in Britain: A New Economic Policy for the 1990s*, Labour Party, Λονδίνο 1991.
- THE LABOUR PARTY, *It's Time to Get Britain Working Again*, Labour Party, Λονδίνο 1992.
- THE LABOUR PARTY, *Making Britain's Future*, Labour Party, Λονδίνο 1993.
- THE LABOUR PARTY, *Rebuilding the Economy*, Labour Party, Λονδίνο 1994.
- THE LABOUR PARTY, *Getting Welfare to Work*, Labour Party, Λονδίνο 1996.
- THE LABOUR PARTY, *New Life for Britain*, Labour Party, Λονδίνο 1996.
- THOMPSON, N., *Political Economy and the Labour Party*, U.C.L. Press, Λονδίνο 1996.
- VINCENT, A., *Modern Political Ideologies*, Blackwell, Οξφόρδη 1992.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ (ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ) ΠΟΛΙΤΙΚΗ:¹ Ο ΡΟΛΟΣ ΚΑΙ Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ²

Το άρθρο αυτό, χρησιμοποιώντας τις θεωρίες του κοινοστρουκτιβισμού και της συμβολικής διαντίδρασης, αφορά το ρόλο των επιστημονικών κοινοτήτων στην κατασκευή της πραγματικότητας της παγκόσμιας πολιτικής. Οι επιστημονικές κοινότητες, ασκώντας «εξουσιαστική αρμοδιότητα» όσον αφορά τη γνώση, διαδραματίζουν αποφασιστικό ρόλο στο «παιχνίδι» των διαντιδράσεων που αναπαράγουν τις διυποκειμενικές νοητικές κατασκευές πάνω στις οποίες βασίζεται η πραγματικότητα της παγκόσμιας πολιτικής. Ωστόσο, οι επιστημονικές κοινότητες δεν συγκροτούν ενιαία ελίτ γνώσης· συνίστανται σε πληθώρα ανταγωνιστικών κοινοτήτων σκέψης, με διαφορετικές αξίες. Για την ανάλυση της θέσης αυτής διακρίνονται δύο τύποι επιστημονικών κοινοτήτων, ένας ολιστικός και ένας ad hoc, καθώς και δύο επίπεδα δράσης τους, ένα νοητικό και ένα πρακτικό. Τέλος, αναφορά γίνεται στη σχέση των επιστημονικών κοινοτήτων με την πολιτική εξουσία.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΠΙΛΟΓΗΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ...

Σκοπός του άρθρου αυτού είναι να διερευνήσει το ρόλο των επιστημονικών κοινοτήτων στην «κατασκευή» της παγκόσμιας πολιτι-

* Ο Ανδρέας Αντωνιάδης πραγματοποιεί διδακτορική έρευνα στο London School of Economics.

1. Οι παρενθέσεις στον όρο του τίτλου «παγκόσμια» τοποθετήθηκαν κατ' απαίτηση του ίδιου του κειμένου.

2. Το άρθρο αυτό αποτελεί μέρος έρευνας που πραγματοποιήθηκε από τον γράφοντα στο Πανεπιστήμιο Warwick. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στο «Κοινωνοφελές Ίδρυμα Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης» και στη SAFIA. Ο γράφων θα ήθελε να ευχαριστήσει τις καθηγήτριες Hazel Smith και Diane Stone, καθώς και τους τέσσερις ανώνυμους κριτές της Επιθεώρησης. Βασικό μειονέκτημα της εργασίας παραμένει ότι δεν κάνει χρήση της ελληνόγλωσσης βιβλιογραφίας θεμάτων παγκόσμιας πολιτικής και κοινωνικής θεωρίας.

κής. Εισαγωγικά, θα θέλαμε να σημειώσουμε ότι η επιλογή των θεωριών περί κατασκευής της κοινωνικής πραγματικότητας (εφεξής κονστρουκτιβισμός) ως του αναλυτικού μας πλαισίου βασίστηκε στον ακόλουθο συλλογισμό. Αν εξαιρέσει κανείς την άποψη ότι το «σύμπαν» της παγκόσμιας πολιτικής είναι θεϊκά δοσμένο και ως εκ τούτου άπαξ και δια παντός καθορισμένο, τότε η μόνη εναλλακτική ερμηνεία της λειτουργίας του σύμπαντος αυτού είναι ότι είναι κοινωνικά κατασκευασμένο και κοινωνικά μεταλλασσόμενο. Αν δηλαδή κανείς απορρίψει μία στείρα, νομοτελειακή, θρησκευτική προσέγγιση στην *πραγματικότητα* της διεθνούς πολιτικής, τότε η κονστρουκτιβιστική θεωρία παραμένει, καθόσον γνωρίζουμε, το μόνο λογικό ερμηνευτικό πλαίσιο. Αποτελεί δε πλαίσιο δυναμικό, άρα ικανό να συλλάβει τη διάσταση της αέναης αλλαγής που συνιστά το μόνο πάγιο χαρακτηριστικό της παγκόσμιας πολιτικής, όπως άλλωστε και κάθε ανθρώπινης κατάστασης. Ο κονστρουκτιβισμός, ως κλάδος της *κριτικής θεωρίας των Διεθνών Σχέσεων*,³ δεν εκλαμβάνει-προσλαμβάνει την (εκάστοτε) υπάρχουσα πραγματικότητα της παγκόσμιας πολιτικής ως δεδομένη. Τοιούτοτρόπως, αντί να λειτουργεί απλά ως *θεωρία επίλυσης προβλημάτων* μιας καθορισμένης πραγματικότητας, επιτρέπει τη μελέτη των διεργασιών που δημιούργησαν την εκάστοτε αυτή πραγματικότητα, και των δυνάμεων που επιτρέπουν ή/και επιβάλλουν την αναπαραγωγή της. Επιτρέπει, τέλος τη διερεύνηση εναλλακτικών μοντέλων διεθνούς οργάνωσης.⁴

Η δομή του άρθρου έχει ως εξής: Στις δύο πρώτες ενότητες επιχειρείται ο ορισμός των εννοιών της «πραγματικότητας» και των «επιστημονικών κοινοτήτων». Στην τρίτη ενότητα προτείνεται ένα διεπίπεδο μοντέλο ανάλυσης της δράσης των επιστημονικών κοι-

3. Βλ. A. Wendt, «Constructing International Politics», *International Security*, τόμ. 20, τχ. 1, 1995, σ. 71-72. Σε ελληνόγλωσση αρθρογραφία, σχετικά με τις κριτικές προσεγγίσεις στη θεωρία των Διεθνών Σχέσεων, βλ. Π. Λιντζέρης, «Η ατζέντα της διαφωνίας: Κριτικές προσεγγίσεις στη θεωρία των Διεθνών Σχέσεων», *Βήμα Διεθνών Σχέσεων*, τχ. 3, Ιανουάριος 1996, σ. 7-15.

4. Βλ. A. Wendt, ό.π., σ. 81· J. Ruggie, *Constructing the World Polity: Essays on International Institutionalisation*, Routledge, Λονδίνο, 1998, σ. 13-16, και R. Cox, «Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory», στο R. Keohane (επιμ.), *Neorealism and Its Critics*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1987, σ. 208-210 [όπου ο Cox προτείνει και αναπτύσσει τη διάκριση μεταξύ *κριτικής θεωρίας* (critical theory) και *θεωρίας επίλυσης προβλημάτων* (problem solving theory)].

νοτήτων. Σκοπός της ενότητας αυτής είναι να αναλύσει το ρόλο των κοινοτήτων αυτών στην κατασκευή της παγκόσμιας πολιτικής. Στην τελευταία ενότητα, στο πλαίσιο μιας συνολικής αποτίμησης του ρόλου των επιστημονικών κοινοτήτων, εξετάζεται η σχέση τους με την πολιτική εξουσία.

2. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΜΕΝΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ⁵

Η θέση περί κοινωνικής κατασκευής της πραγματικότητας βασίζεται στην αντίληψη και στον ορισμό της πραγματικότητας ως ενός συστήματος διυποκειμενικών παραδοχών και ορισμών, που δημιουργήθηκε και αναπαράγεται διαμέσου κοινωνικών διαντιδράσεων.⁶ Ως εκ τούτου, η *πραγματικότητα* είναι, ή μπορεί μόνο να

5. Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι στους κόλπους των κοινωνικών επιστημών δεν υπάρχει γενική συμφωνία αναφορικά με τη φύση της «πραγματικότητας». Οι κοινωνικοί επιστήμονες δηλαδή δεν συμφωνούν στην ύπαρξη ή μη μιας «αντικειμενικής πραγματικότητας» ανεξάρτητης από κοινωνικές διεργασίες. Θα υποστηρίξαμε ωστόσο ότι η ύπαρξη ή μη μιας αντικειμενικής πραγματικότητας «εκεί έξω», δεν επηρεάζει άμεσα την παρούσα έρευνα, στο βαθμό που είτε υπάρχει είτε όχι είναι προσβάσιμη και αντιληπτή μόνο διαμέσου κοινωνικών ορισμών (Βλ. J. Charon, *Symbolic Interactionism: An Introduction, an Interpretation, an Integration*, Prentice Hall, New Jersey 1998, σ. 28, 42).

6. Για τη θέση περί κοινωνικής κατασκευής της πραγματικότητας κλασικό θεωρείται το έργο των P. Burger - T. Luckman, *The Social Construction of Reality*, Anchor Books, Νέα Υόρκη 1967. Την ίδια εποχή, με το ίδιο θέμα κυκλοφόρησε και το βιβλίο του B. Holzman, *Reality Construction in Society*, Schenkman Publishing Company, Cambridge 1968. Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι τα βιβλία αυτά θέτουν το σύγχρονο πλαίσιο της προβληματικής περί κατασκευής της κοινωνικής πραγματικότητας. Σημαντικό στο πλαίσιο της ανάπτυξης της προβληματικής αυτής είναι επίσης το πρόσφατο βιβλίο του J. Searle, *The Construction of Social Reality*, Free Press, Νέα Υόρκη 1995. Στον κλάδο των Διεθνών Σχέσεων οι αναλύσεις που χρησιμοποιούν αυτό το θεωρητικό πλαίσιο πυκνώνουν με αυξανόμενους ρυθμούς. Κλασικές θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τις αναλύσεις των: Wendt [βλ. A. Wendt, «Constructing International Politics», *ό.π.*, σ. 71-81 και του ίδιου, «Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics», *International Organisation*, τόμ. 46, τχ. 2, 1992, σ. 391-426], Adler [βλ. E. Adler, «Seizing the Middle Ground: Constructivism in World Politics», *European Journal of International Relations*, τόμ. 3, τχ. 3, 1997, σ. 319-359], και J. Ruggie, *ό.π.*, σ. 11-36. Βλ. επίσης, B. Jones, «The English School and the Construction of International Society», στο B. Roberson (επιμ.), *International Society and the Development of International Relations Theory*, Pinter, Λονδίνο 1998, σ. 231-245· P. Haas, «Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination», *International Organisation*, τόμ. 46,

βιωθεί ως *κοινωνική πραγματικότητα*. Η τελευταία δε είναι (κατα)νοητή μόνο από εκείνα τα υποκειμένα των οποίων οι διαντιδράσεις (ανα)παράγουν τους (κοινωνικούς) ορισμούς που τη συνιστούν (την κοινωνική πραγματικότητα).⁷ Ακολούθως γίνεται αναφορά σε τρία στοιχεία της πραγματικότητας αυτής. Στα γεγονότα, στις δομές και στις ταυτότητες και τα συμφέροντα των υποκειμένων της.

Αρχικά, όσον αφορά τα «γεγονότα» της κοινωνικής πραγματικότητας, μπορεί να υποστηριχθεί ότι αυτά είναι δυνατόν να νοηθούν μόνο ως «κοινωνικά γεγονότα», με την έννοια ότι συνιστούν διυποκειμενικές παραδοχές συμβάντων. Τοιουτοτρόπως, ένα κοινωνικό γεγονός λαμβάνει χώρα όταν και αν και μόνον αν τα μέλη της κοινωνίας συμφωνούν ότι έχει όντως λάβει χώρα. Η ιδιότητα έτσι της διυποκειμενικότητας, κυρίαρχη και συστατική της φύσης της κοινωνικής πραγματικότητας, διαχέεται και κυριαρχεί και στα γεγονότα της πραγματικότητας αυτής.⁸ Οι Berger και Luckman για τον ορισμό της «μήτρας όλων των κοινωνικά αντικειμενικοποιημένων και υποκειμενικά πραγματικών εννοιών» προτείνουν τον όρο «συμβολικό σύμπαν».⁹

Δεύτερον, όσον αφορά τις «δομές» της πραγματικότητας, ο κονστρουκτιβισμός τις αντιλαμβάνεται ως κοινωνικές – εν αντιθέσει προς την έννοια των υλικών ή/και φυσικών δομών. Η θέση αυτή περί κοινωνικών δομών σηματοδοτεί δύο βασικά στοιχεία:¹⁰ (α) Οι

τχ. 1, 1992, σ. 21-26, και T. Dunne, «The Social Construction of International Society», *European Journal of International Relations*, τόμ. 1 τχ. 3, 1995, σ. 367-389. Πολλές σύγχρονες αναλύσεις περί κατασκευής της κοινωνικής πραγματικότητας, όπως επί παραδείγματι του Wendt, δανείζονται αρκετά στοιχεία από την κοινωνιολογική σχολή της «Συμβολικής Διαντίδρασης». Για την προσέγγιση της σχολής αυτής στη φύση της πραγματικότητας, βλ. J. Charon, *ό.π.* Τέλος, γενικά για την κατανόηση και πληρότητα της θέσης περί κατασκευής της κοινωνικής πραγματικότητας απαραίτητη θεωρούμε την κριτική που ασκεί ο καθηγητής Μουζέλης στο έργο των Berger και Luckman. Βλ. Ν. Μουζέλης, *Επιστροφή στην κοινωνιολογική θεωρία: η έννοια της ιεραρχίας και το πέρασμα από τη μικρο- στη μακρο-κοινωνιολογία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1997, σ. 105-118.

7. Βλ. P. Burger - T. Luckman, *ό.π.*, σ. 121-122.

8. Βλ. J. Ruggie, *ό.π.*, σ. 12. Βλ. επίσης J. Charon, *ό.π.*, σ. 44-46.

9. Βλ. P. Burger - T. Luckman, *ό.π.*, σ. 114.

10. Βλ. A. Wendt, «The Agent-Structure Problem in International Relations Theory», *International Organisation*, τόμ. 41, τχ. 3, 1987, σ. 358-366, και του ιδίου, «Constructing International Politics», *ό.π.*, σ. 73-74. Στο πλαίσιο της κριτικής θεωρίας, βλ. επίσης R. Cox, «Social Forces, States and World Orders», *ό.π.*, σ. 217-221.

κοινωνικές δομές εν αντιθέσει προς τις υλικές/φυσικές δομές, δεν υπάρχουν ανεξάρτητα από τις δράσεις των φορέων τους. Δημιουργούνται και αναπαράγονται από τις διαντιδράσεις των φορέων αυτών, ενώ ταυτοχρόνως περιορίζουν και κατευθύνουν τις διαντιδράσεις αυτές. Τοιουτοτρόπως, όπως υποστηρίζει ο Giddens, οι δομές της πραγματικότητας είναι ταυτοχρόνως τόσο το μέσον (medium) συμπεριφοράς όσο και η έκβαση της συμπεριφοράς που κατ' επανάληψη οργανώνουν. (β) Οι κοινωνικές δομές συνιστούν «κοινωνικά γεγονότα» όπως αυτά ορίστηκαν ανωτέρω. Εν αντιθέσει προς τις υλικές/φυσικές δομές δεν υπάρχουν ανεξάρτητα από τις αντιλήψεις των φορέων δράσης. Αυτό ωστόσο, όπως υποστηρίζει ο Wendt, δεν σημαίνει ότι οι δομές της κοινωνικής πραγματικότητας ανάγονται στη μεμονωμένη αντίληψη κάθε φορέα δράσης. Σημαίνει ωστόσο ότι οι κοινωνικές δομές, και τοιουτοτρόπως οι δομές της παγκόσμιας πολιτικής, είναι διυποκειμενικές κατασκευές, και ως τέτοιες εξαρτώνται από τις αντιλήψεις των φορέων δράσης.¹¹ Η ανωτέρω σύλληψη των δομών βασίζεται στη «θεωρία της δομοποίησης» (structuration theory).¹²

Τρίτον, μια κονστρουκτιβιστική προσέγγιση της πραγματικότητας σηματοδοτεί και έναν συγκεκριμένο τρόπο αντίληψης και κατανόησης της φύσης της ταυτότητας και των συμφερόντων των φορέων δράσης. Συγκεκριμένα, η ταυτότητα και τα συμφέροντα των φορέων δράσης, επί παραδείγματι των κρατών, δεν γίνονται

Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι παρά το γεγονός ότι όλοι οι θεωρητικοί του κονστρουκτιβισμού συμφωνούν ότι οι δομές της πραγματικότητας, και κατ' επέκταση της παγκόσμιας πολιτικής, είναι κοινωνικές δομές, δεν υπάρχει γενική συμφωνία αναφορικά με τη δυνατότητα ανακατασκευής των δομών αυτών. Για τις διαφορετικές προσεγγίσεις, βλ. T. Dunne, *ό.π.*, σ. 382-383.

11. Βλ. A. Wendt, «The Agent-Structure Problem in International Relations Theory», *ό.π.*, σ. 359-360

12. Βλ. A. Giddens, *Central Problems in Social Theory*, University of California Press, Berkeley 1979, και του ίδιου, *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, Polity Press, Cambridge 1984. Για μια προσέγγιση στη θεωρία της δομοποίησης, ως ενός συνόλου θεωριών που αποδέχονται και βασίζονται σε συγκεκριμένες θεμελιώδεις παραδοχές σχετικά με τη σχέση φορέα-δομής, βλ. A. Wendt, «The Agent-Structure Problem in International Relations Theory», *ό.π.*, σ. 336 (σημ. 2), 356. Τέλος, όπως θα γίνει κατανοητό στη συνέχεια της ανάλυσης μας, το άρθρο αυτό υιοθετεί και θεωρεί αναγκαία για μια ολοκληρωμένη εικόνα του κοινωνικού γίγνεσθαι της παγκόσμιας πολιτικής την κριτική που ασκεί ο καθηγητής Μουζέλης στη θεωρία της δομοποίησης. Βλ. N. Μουζέλης, *Επιστροφή στην κοινωνιολογική θεωρία...*, *ό.π.*, σ. 45-73.

αντιληπτά ως δεδομένα, φυσικά και οριστικά,¹³ αλλά ως μεταβαλλόμενα προϊόντα μιας δυναμικής διαδικασίας διαντιδράσεων. Με άλλα λόγια, ταυτότητες και συμφέροντα γίνονται αντιληπτά ως διαδικασίες που μορφοποιούνται και μεταβάλλονται σε δομοποιητικούς όρους.¹⁴

Στην κατακλείδα αυτής της ενότητας μια επισήμανση κρίνεται αναγκαία. Στην εργασία μας, μέχρι το σημείο αυτό, οι όροι «κοινωνική πραγματικότητα» και «πραγματικότητα της παγκόσμιας πολιτικής» χρησιμοποιήθηκαν αδιαφοροποίητα. Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι ο όρος «κοινωνική πραγματικότητα» δεν χρησιμοποιείται εδώ για την περιγραφή της πραγματικότητας μιας εθνικής κοινωνίας, αλλά για την περιγραφή ενός γίνεσθαι που διέπεται από τις αρχές της δομοποίησης που περιγράφηκαν ανωτέρω. Με αυτήν τη λογική η πραγματικότητα της παγκόσμιας πολιτικής είναι μια κοινωνική πραγματικότητα, και σε αυτό το πλαίσιο οι δύο όροι χρησιμοποιούνται εναλλάξ. Στο πλαίσιο της συλλογιστικής αυτής τόσο το γίνεσθαι μιας εθνικής κοινωνίας όσο και το γίνεσθαι της «παγκόσμιας κοινωνίας» συνιστούν κοινωνικές πραγματικότητες. Θα μπορούσε επίσης εδώ να προστεθεί ότι η κατασκευή της πραγματικότητας της παγκόσμιας πολιτικής διαφοροποιείται από εκείνη της κατασκευής της εθνικής πραγματικότητας, στο βαθμό που η πρώτη συνίσταται σε δύο βασικά επίπεδα δομοποίησης. Το πρώτο επίπεδο λαμβάνει χώρα εντός των συστατικών φορέων δράσης της παγκόσμιας πολιτικής, δηλαδή των κρατών, και το δεύτερο επίπεδο λαμβάνει χώρα μεταξύ του συνόλου των φορέων δράσης της παγκόσμιας πολιτικής (συμπεριλαμβανομένων κρατών, Διεθνών Κυβερνητικών και Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων και Διεθνικών Επιχειρήσεων) και των δομών του διεθνούς συστήματος.

Στην ενότητα αυτή επιχειρήθηκε μια σύντομη ανάλυση της θέσης περί κατασκευής της κοινωνικής πραγματικότητας, και μάλιστα της πραγματικότητας της παγκόσμιας πολιτικής. Θεωρήσαμε την ανάλυση αυτή αναγκαία διότι η κατανόηση της φύσης της πραγματικότητας της παγκόσμιας πολιτικής είναι εκ των ων ουκ άνευ για την κατανόηση του ρόλου και της λειτουργίας των επιστημονικών

13. Όπως τείνει να θεωρεί η προσέγγιση το κλασικού ρεαλισμού στη θεωρία των Διεθνών Σχέσεων. Βλ. H. Morgenthau, *Politics Among Nations: the Struggle for Power and Peace*, επιμ. Hans Joachim, McGraw-Hill, Νέα Υόρκη 1985, σ. 4-10.

14. Βλ. A. Wendt, «Constructing International Politics», *ό.π.*, σ. 71-72, και J. Charon, *ό.π.*, σ. 161-168.

κοινοτήτων. Ο ορισμός των τελευταίων είναι το αντικείμενο της παραγράφου που ακολουθεί.

3. ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ

Η έννοια των «επιστημονικών κοινοτήτων»,¹⁵ καθόσον γνωρίζουμε, εισάγεται στον επιστημονικό κλάδο των Διεθνών Σχέσεων από τον καθηγητή J. Ruggie το 1972.¹⁶ Ο Ruggie «δανείστηκε» τον όρο «episteme» από τον Φουκώ¹⁷ και συνδυάζοντας το εννοιολογικό περιεχόμενο του όρου αυτού με την έννοια «epistemic communities», όπως αυτή χρησιμοποιείτο από τον Holzner, σημασιοδότησε τον όρο «επιστημονικές κοινότητες» στη θεωρία των Διεθνών Σχέσεων ως ένα νοητικό επίπεδο θεσμοποίησης (cognitive level of institutionalization) της παγκόσμιας πολιτικής. Στη βάση αυτή, ο Ruggie όρισε ότι οι επιστημονικές κοινότητες συνίστανται σε διαπλεκόμενους ρόλους που αναπτύσσονται γύρω από μια *episteme*.¹⁸ Στριζόμενος δε στον Holzner, υποστήριξε ότι οι επιστημονικές κοινότητες «οριοθετούν για τα μέλη τους την αρμόζουσα κατασκευή της πραγματικότητας». Ένθεν, η έννοια των επιστημονικών κοινοτήτων παρέμεινε στο περιθώριο των Διεθνών Σχέσεων, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και τις αρχές της δεκαετίας του 1990.

Ορόσημο για την επαναγωγή της έννοιας των επιστημονικών κοινοτήτων στη θεωρία των Διεθνών Σχέσεων υπήρξε η έκδοση ενός τεύχους του επιστημονικού περιοδικού *International Organisation* το 1992.¹⁹ Το τεύχος επιμελείτο ο Peter Haas και είχε θεματική «Επιστημονικές Κοινότητες και Διεθνής Συντονισμός Πολιτικής». Ο

15. Ο όρος «επιστημονικές κοινότητες» χρησιμοποιείται στην εργασία αυτή ως μετάφραση του αγγλοσαξονικού όρου (ελληνικής ρίζας) «epistemic communities».

16. Βλ. J. Ruggie, «Collective Goods and Future International Collaboration», *American Political Science Review*, τόμ. 66, Σεπτέμβριος 1972.

17. M. Foucault, *The Order of Things*, Random House, Νέα Υόρκη 1970. Την παραπομπή στο συγκεκριμένο βιβλίο κάνει ο ίδιος ο Ruggie, ο οποίος και παρατηρεί: «Δανείστηκα τον όρο αυτό από τον Michel Foucault [...] για να αναφερθώ σε έναν κυρίαρχο τρόπο θέασης της κοινωνικής πραγματικότητας, ένα σύνολο κοινά αποδεκτών συμβόλων και αναφορών, αμοιβαίων προσδοκιών και αμοιβαίας προβλεψιμότητας της πρόθεσης (mutual predictability of intention)». Βλ. J. Ruggie, *Constructing the World Polity*, ό.π., σ. 55.

18. Βλ. J. Ruggie, ό.π., σ. 55.

19. Βλ. *International Organisation*, τόμ. 46, τχ. 1, Χειμώνας 1992.

Haas στο εισαγωγικό άρθρο του τόμου²⁰ επαναπροσδιόρισε την έννοια των επιστημονικών κοινοτήτων, ενώ από κοινού με τον E. Adler στο επιλογικό κεφάλαιο προσδιόρισαν τις κατευθυντήριες γραμμές ενός νέου *ερευνητικού προγράμματος*, με αντικείμενο τις επιστημονικές κοινότητες, στο πλαίσιο της θεωρίας των Διεθνών Σχέσεων.²¹ Βασική θέση του εν λόγω τόμου και των εννέα πανεπιστημιακών που αρθρογραφούσαν σε αυτόν, ήταν ότι οι επιστημονικές κοινότητες θα έπρεπε να ιδωθούν και να αντιμετωπιστούν ως μια εναλλακτική προσέγγιση στη μελέτη του συντονισμού και της αλλαγής πολιτικής σε διεθνές επίπεδο, κατ' αντιπαράθεση προς τις προσεγγίσεις του νεορεαλισμού, νεολιμπεραλισμού, μεταδομισμού και των θεωριών εξάρτησης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η έννοια των επιστημονικών κοινοτήτων επανεισάγεται στη θεωρία των Διεθνών Σχέσεων ως ανεξάρτητη μεταβλητή για την επεξήγηση της αλλαγής πολιτικής και των μορφών συνεργασίας στο πλαίσιο της παγκόσμιας πολιτικής.

Ο τόμος αυτός του *International Organisation* επέφερε ένα νέο κύμα δημοσιεύσεων και περιπτωσιολογικών ερευνών που έκαναν χρήση του αναλυτικού πλαισίου των επιστημονικών κοινοτήτων, όπως αυτό συντίθετο από τον Haas και τον Adler. Ακολουθώντας προβαίνουμε στην αποσαφήνιση της έννοιας των επιστημονικών κοινοτήτων βάσει του πλαισίου αυτού, ενώ παράλληλα επιχειρείται η υπέρβαση του πλαισίου, στη βάση ενός ορισμού των επιστημονικών κοινοτήτων που βρίσκεται εγγύτερα στην παράδοση της σκέψης του Φουκώ.

Η έννοια των επιστημονικών κοινοτήτων συνίσταται σε έξι βασικά στοιχεία:²² (i) Την ύπαρξη ενός *δικτύου επαγγελματιών*, διαφόρων θέσεων, με *αναγνωρισμένη ειδικευση* σε ένα συγκεκριμένο αντικείμενο ή θεματική. (ii) Μια *διεκδίκηση αρμοδιότητας* (authoritative claim) εκ μέρους του δικτύου αυτού για *παροχή γνώσεων* σχετικά με κάποια πολιτική. (iii) Την *ύπαρξη ενός συνόλου αμοιβαία αποδεκτών κανονιστικών αρχών και αξιών*, οι οποίες παρέχουν το λογικό υπόβαθρο και το γνώμονα προσανατολισμού της

20. P. Haas, «Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination», *ό.π.*, σ. 1-35.

21. E. Adler - P. Haas, «Conclusion: Epistemic Communities, World Order, and the Creation of a Reflective Research Program», *International Organisation*, τόμ. 46, τχ. 1, 1992, σ. 367-390.

22. Βλ. P. Haas, *ό.π.*, σ. 3.

δράσης των μελών του δικτύου. (iv) Την ύπαρξη *κοινών αιτιακών θεωρήσεων*, αναφορικά με ένα πρόβλημα/θέμα που διακυβεύεται, οι οποίες οδηγούν τα μέλη του δικτύου σε παρόμοιες υποθέσεις και τοποθετήσεις αναφορικά με τις δυνατές εναλλακτικές πολιτικές και το επιθυμητό αποτέλεσμα. (v) Την ύπαρξη *κοινών αντιλήψεων περί ελεγχσιμότητας και επαληθευσιμότητας της γνώσης*, δηλαδή κοινά αποδεκτών κριτηρίων αξιολόγησης της γνώσης στο πλαίσιο του δικτύου. (vi) Την ύπαρξη ενός *κοινά αποδεκτού προγράμματος πολιτικής δράσης*, δηλαδή σύμπνοιας προς την κατεύθυνση των πολιτικών που απαιτούνται ούτως ώστε τα εκάστοτε θέματα που διακυβεύονται να αντιμετωπίζονται τελεσφόρα, στη βάση του κανονιστικού πλαισίου και του κοινού οράματος των μελών της κοινότητας.

Λαμβάνοντας υπόψη τα ανωτέρω έξι στοιχεία, προτείνεται ο ορισμός των επιστημονικών κοινοτήτων ως «κοινοτήτων σκέψης» (*denkgemeinschaft*),²³ που συγκροτούνται από κοινωνικά αναγνωρισμένα γνωσιοκεντρικά δίκτυα.²⁴ Τα μέλη των δικτύων αυτών έχουν κοινή αντίληψη για ένα συγκεκριμένο πρόβλημα/θέμα, ή ακόμη και γενικότερα μία κοινή «κοσμοθέαση»,²⁵ και επιδιώκουν να μεταφράσουν τις εν λόγω αντιλήψεις τους σε κυρίαρχο κοινω-

23. Ο όρος «κοινότητα» χρησιμοποιείται εδώ ως συνώνυμος του καθιερωμένου στην Πολιτική Επιστήμη γερμανικού όρου *gemeinschaft*. Στη βάση αυτή μια επιστημονική κοινότητα αποτελεί στην ουσία της μια *gemeinschaft* πνεύματος, μια «κοινότητα σκέψης» (*denkgemeinschaft*). Δανειστήκαμε τον όρο αυτό (*denkgemeinschaft*) και τη σημασιολογία του από τον Fleck. Βλ. L. Fleck, *Genesis and Development of a Scientific Fact*, The University of Chicago Press, Chicago 1979, σ. 45, 158-159. Για την έννοια της *gemeinschaft*, βλ. F. Tonnies, *Community and Society*, Harper Torchbook Editions, Νέα Υόρκη, 1963.

24. Ο όρος «γνωσιοκεντρικός» χρησιμοποιείται στην εργασία αυτή κατά μετάφραση του αγγλοσαξονικού όρου «knowledge-based». Σημαιοδοτεί δε ότι η κατοχή κοινών εξειδικευμένων γνώσεων είναι τόσο το χαρακτηριστικό όσο και το βασικό συστατικό στοιχείο της δημιουργίας της οντότητας-κοινότητας στην οποία αναφέρεται.

25. Ο όρος «κοσμοθέαση» (*worldview*) χρησιμοποιείται για τον ορισμό των επιστημονικών κοινοτήτων τόσο από τον Peter Haas όσο και από την Diane Stone, που ειδικεύεται στη μελέτη του παράγοντα «γνώση» σε διεθνές και εθνικό επίπεδο. Συγκεκριμένα, η Stone (βασισμένη και αυτή στον Haas) ορίζει τις επιστημονικές κοινότητες ως εξής: «Μία επιστημονική κοινότητα συγκροτείται από ένα δίκτυο ειδικών (*specialist*) διαφόρων θέσεων, οι οποίοι μοιράζονται μια κοινή κοσμοθέαση και επιδιώκουν να μεταφράσουν τα πιστεύω τους σε δημόσια πολιτική και πρόγραμμα δράσης». Βλ. D. Stone, *Capturing the Political Imagination: Think Tanks and the Policy Process*, Frank Cass, Λονδίνο 1996, σ. 3, 86-87.

νικό σύμπαν λόγου και κυρίαρχη κοινωνική πρακτική.²⁶

Ως παραδείγματα επιστημονικών κοινοτήτων θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τα εξής: ένα γνωσιοκεντρικό δίκτυο υποστηρίξεως του ελέγχου των πυρηνικών όπλων²⁷ ή της απαγόρευσης των πυρηνικών δοκιμών· ένα δίκτυο ειδικών με στόχο την προστασία του στρατοσφαιρικού όζοντος²⁸· ένα δίκτυο με σκοπό την εξάπλωση και εφαρμογή των νεοφιλελεύθερων ή σοσιαλιστικών οικονομικών ιδεών· ένα δίκτυο υποστηρίξεως της δημιουργίας διεθνούς μόνιμου ποινικού δικαστηρίου ή της επιβολής φόρου επί των διεθνών συναλλαγών· ένα δίκτυο με στόχο την κριτική και ανατροπή των αρχών του Διαφωτισμού.

Επιστημονικές κοινότητες μπορεί να συγκροτούνται σε εθνική ή διεθνική βάση.²⁹ Μπορούμε δε να διακρίνουμε δύο γενικούς τύπους επιστημονικών κοινοτήτων: Ο πρώτος έχει τη μορφή ad hoc «συνασπισμού» με στόχο την επίλυση ενός συγκεκριμένου προβλήματος πολιτικής. Αυτός ο τύπος των επιστημονικών κοινοτήτων βασίζεται στη λογική ότι τα προβλήματα πολιτικής είναι αυτά που συγκροτούν και ορίζουν τις κοινότητες αυτές σκέψεως. Τοιουτοτρόπως, όπως υποστηρίζουν οι Haas και Adler, η ύπαρξη των κοινοτήτων αυτών περιορίζεται στο χώρο και το χρόνο που καταλαμβάνουν και ορίζουν τα εκάστοτε προβλήματα και οι λύσεις τους.³⁰ Ο δεύτερος τύπος επιστημονικών κοινοτήτων έχει πιο μόνιμο και ολιστικό χαρακτήρα, με στόχο την εγκαθίδρυση και διαιώνιση ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σύμπαντος λόγου. Αυτός ο τύπος των επιστημονικών κοινοτήτων βασίζεται στη λογική ότι η εκάστοτε (δυνητική) φύση της κοινωνικής πραγματικότητας είναι αυτή που συγκροτεί και ορίζει τις κοινότητες αυτές σκέψεως. Τοιουτοτρόπως η ύπαρξη των εν λόγω κοινοτήτων βασίζεται και εξαρτά-

26. Για τις διαφορές μεταξύ της έννοιας των επιστημονικών κοινοτήτων και άλλων σχετικών οντοτήτων-φορέων, όπως επί παραδείγματι, ομάδες πίεσης, κοινωνικά κινήματα, επαγγελματικοί κλάδοι κλπ., βλ. P. Haas, *ό.π.*, σ. 16-20.

27. Βλ. την ανάλυση του E. Adler, στο «The Emergence of Co-operation: National Epistemic Communities and International Evolution of the Idea of Nuclear Arms Control», *International Organisation*, τόμ. 46, τχ. 1, 1992, σ. 101-145.

28. Βλ. την ανάλυση του P. Haas, στο «Banning Chlorofluorocarbons: Epistemic Community Efforts to Protect Stratospheric Ozone», *International Organisation*, τόμ. 46, τχ. 1, 1992, σ. 187-224.

29. Βλ. P. Haas, «Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination», *ό.π.*, σ. 17.

30. Βλ. P. Haas - E. Adler, *ό.π.*, σ. 371.

ται από τις κοινωνικές διαντιδράσεις που (ανα)παράγουν την πραγματικότητα αυτή. Παράδειγμα του πρώτου τύπου επιστημονικών κοινοτήτων είναι η συγκρότηση ενός δικτύου με στόχο τη δημιουργία και καθιέρωση διεθνούς πλαισίου αρχών βιοηθικής, ενώ ως παράδειγμα του δεύτερου τύπου μπορεί να αναφερθεί η επιστημονική κοινότητα των κεϋνσιανών οικονομολόγων ή των οπαδών της (νεο)ρεαλιστικής σχολής σκέψης των Διεθνών Σχέσεων. Πρέπει βέβαια να ειπωθεί ότι στην πράξη οι δύο αυτοί τύποι επιστημονικών κοινοτήτων συχνά αλληλοεπικαλύπτονται.

Έχοντας επιχειρήσει εν τάχει να αποσαφηνίσουμε την έννοια των επιστημονικών κοινοτήτων, θα στραφούμε στο κεντρικό θέμα του άρθρου αυτού. Στο ρόλο και τη λειτουργία τους στην παγκόσμια πολιτική.

4. ΓΝΩΣΗ, ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Για την αποσαφήνιση του ρόλου των επιστημονικών κοινοτήτων στην κατασκευή της παγκόσμιας πολιτικής θα διακρίνουμε και θα μελετήσουμε τη δράση τους σε δύο επίπεδα. Αρχικά σε ένα *νοητικό επίπεδο*. Η ανάλυσή μας εδώ θα περιστραφεί γύρω από τα εξής ερωτήματα: Ποιος είναι ο ρόλος των επιστημονικών κοινοτήτων στην παραγωγή και αναπαραγωγή της πλανητικής κοινωνικής πραγματικότητας; Πώς παρεμβαίνουν και επηρεάζουν το «θεμελιώδες» και το «καταστατικό» επίπεδο της παγκόσμιας πολιτικής;³¹ Μπορούμε να διαγνώσουμε την τρίτη, κατά Lukes, διάσταση ισχύος στη δράση τους;³² Κατόπιν, θα στραφούμε σε ένα *πρακτικό επίπεδο*. Εδώ θα διερευνήσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι επιστημονικές κοινότητες παρεμβαίνουν στην πολιτική διαδικασία (policy process): το αν και με ποιο τρόπο επηρεάζουν τη διαμόρφωση των εθνικών συμφερόντων και γενικότερα τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων και τη διαμόρφωση της ημερησίας διάταξης της παγκόσμιας πολιτικής.

31. Για τις έννοιες αυτές, βλ. B. Jones, «The English School and the Construction of International Society», στο B. Roberson (επιμ.), *International Society and the Development of International Relations Theory*, Pinter, Λονδίνο 1998, σ. 236-237.

32. Βλ. S. Lukes, *Power: A Radical View*, Macmillan Press, Λονδίνο 1974, σ. 21-25.

Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι τα δύο προαναφερθέντα επίπεδα δράσης των επιστημονικών κοινοτήτων δεν είναι απολύτως διαχωρισμένα ούτε στη θεωρία ούτε στην καθημερινή πρακτική. Αντιθέτως, μπορεί να υποστηριχθεί ότι, στην πραγματικότητα, τα δύο αυτά επίπεδα διαντιδρούν σε δομοποιητικούς όρους. Κατ' αυτόν τον τρόπο το *νοητικό επίπεδο* λειτουργεί ως κοινωνική δομή, που διαμορφώνει και διαμορφώνεται από το *πρακτικό επίπεδο*, το οποίο λειτουργεί ως φορέας δράσης.

α. Οι επιστημονικές κοινότητες και η πραγματικότητα της παγκόσμιας πολιτικής³³

Η κατανόηση της παγκόσμιας πολιτικής προϋποθέτει την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο η πραγματικότητα της πολιτικής αυτής κατασκευάζεται. Η επίτευξη δε της κατανόησης αυτής επιβάλλει να επικεντρώσουμε την ανάλυσή μας στο επίπεδο των διαντιδράσεων που παράγουν την πραγματικότητα αυτή. Ακολούθως, επιχειρούμε να καταδείξουμε τον ρόλο των επιστημονικών κοινοτήτων ακριβώς σε αυτό το επίπεδο.

Η κοινωνική πραγματικότητα, όπως έχουμε σημειώσει, συνιστά «παιχνίδι» κοινωνικών διαντιδράσεων. Σε αυτό ωστόσο το «παιχνίδι των διαντιδράσεων» η ισχύς δεν είναι ομοιόμορφα κατανεμημένη. Δηλαδή όλοι οι συμμετέχοντες-παίκτες, όλοι οι φορείς δράσης δεν έχουν ούτε τον ίδιο ρόλο ούτε την ίδια ισχύ. Στο βαθμό δε που *πραγματικότητα είναι κυρίως η γνώση της πραγματικότητας*, εκείνοι οι φορείς δράσης που κατέχουν και ελέγχουν τον παράγοντα γνώση –και η ιδιότητά τους αυτή αναγνωρίζεται από τους υπόλοιπους φορείς δράσης– έχουν κυρίαρχο ρόλο στο παιχνίδι. Οι επιστημονικές κοινότητες συνιστούν, όπως ορίσαμε, κοινότητες σκέψης συγκροτημένες από κοινωνικά αναγνωρισμένα γνωσιοκεντρικά δίκτυα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στο παιχνίδι των κοινωνικών διαντιδράσεων κατασκευής της πραγματικότητας οι επιστημονικές κοινότητες ελέγχουν τον παράγοντα-κλειδί: τη γνώση και η γνώση στο παιχνίδι αυτό είναι ισχύς.

Η ανωτέρω συλλογιστική είναι απλή. Η πραγματικότητα της παγκόσμιας πολιτικής αποτελείται από κοινωνικά γεγονότα, κοι-

33. Σε αυτήν την ενότητα αναφερόμαστε κυρίως στις επιστημονικές κοινότητες ολιστικού τύπου.

ωνικές δομές και ταυτότητες φορέων δράσης.³⁴ Όλα δε αυτά συνίστανται σε (και συνιστούν) διυποκειμενική γνώση. Οι επιστημονικές κοινότητες, από την άλλη πλευρά, ασκούν μια «νοητική εξουσιαστική αρμοδιότητα» όσον αφορά τη γνώση.³⁵ Κατ' αυτόν τον τρόπο έχουν κυρίαρχο ρόλο στις διαντιδράσεις που παράγουν και αναπαράγουν τις διυποκειμενικές νοητικές/γνωσιακές κατασκευές πάνω στις οποίες βασίζεται η κοινωνική πραγματικότητα.³⁶ Έτσι, οι επιστημονικές κοινότητες έχουν τη δύναμη να επιβάλλουν στις κοινωνίες συγκεκριμένα «καθεστώτα αλήθειας», συγκεκριμένες κοσμοθεάσεις.³⁷ Η δύναμή τους αυτή υπερχεράζει τη μορφή δύναμης στην οποία ένας φορέας δράσης έχει απλά την ικανότητα να εξαναγκάσει έναν άλλον φορέα να κάνει κάτι που άλλως δεν θα έκανε. Υπερχεράζει ακόμη τη δύναμη με τη μορφή ικανότητας θέσπισης των κανόνων του παιχνιδιού και της ημερησίας διάταξης.³⁸ Η δύναμη επιβολής ενός σύμπαντος λόγου εμπερικλείει την ικανότητα επιρροής της αυτογνωσίας-αυτοσυνειδησίας των φορέων δρά-

34. Ας σημειωθεί εδώ ότι θεωρούμε πως οι κοινωνικές δομές και οι ταυτότητες φορέων δράσης είναι και αυτά κοινωνικά γεγονότα. Η διάκριση στο κείμενο υπηρετεί απλά εμφατικούς σκοπούς.

35. Οι Bernes και Edge για την περιγραφή της ιδιότητας αυτής χρησιμοποιούν τον όρο «cognitive authority». Βλ. P. Haas, «Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination», *ό.π.*, σ. 11.

36. Για τη λειτουργία και τη σημασία των κοινωνικών ιεραρχιών στην κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας, βλ. την κριτική που ασκεί ο Μουζέλης στο έργο των Burger και Luckman, *The Social Construction of Reality*. Ν. Μουζέλης, *ό.π.*, σ. 105-118. Στο πλαίσιο της κριτικής αυτής ο Μουζέλης παρατηρεί: «...εξετάζοντας την κατασκευή των κοινωνικών θεσμών, είναι πάντα αναγκαίο να δίνουμε τη δέουσα προσοχή στην *άνιση συμβολή* των φορέων δράσης στην παραγωγή και αναπαραγωγή των θεσμών αυτών. Οφείλουμε να εξετάσουμε το γεγονός ότι όσοι έχουν μεγαλύτερη ισχύ διαθέτουν πιο αποτελεσματικά μέσα για να διαμορφώνουν την κοινωνική πραγματικότητα σε σχέση με όσους διαθέτουν λιγότερα», στο *ίδιο*, σ. 112.

37. Βλ. M. Foucault, *The Foucault Reader*, επιμ: Paul Rabinow, Harmondsworth 1986, σ. 72-73· A. Yee, «The Causal Effects of Ideas on Policies», *International Organisation*, τόμ. 50, τχ. 1, 1996, σ. 99· D. Stone, *Capturing the Political Imagination*, *ό.π.*, σ. 94, και P. Haas, «Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination», *ό.π.*, σ. 28-29. Σε ελληνόγλωσση αρθρογραφία, σχετικά με το ρόλο και την επίδραση των ιδεών στην κοινωνία και την πολιτική, βλ. Γ. Παγουλάτος, «Ιδέες, θεσμοί και συμφέροντα στη δημόσια πολιτική: Η περίπτωση της ευρωπαϊκής οικονομικής πολιτικής», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 13, Μάιος 1999, σ. 45-82.

38. Βλ. S. Lukes, *ό.π.*, σ. 11-20, και A. Yee, *ό.π.*, σ. 99.

σης, ατομικών ή συλλογικών, της συγκρότησης δηλαδή της ταυτότητάς τους, καθορίζοντας έτσι σε μεγάλο βαθμό τον σχηματισμό των αναγκών και συμφερόντων τους.³⁹ Εμπερικλείει, περαιτέρω την ικανότητα επιρροής της γνώσης και των ιδεών στις οποίες οι κοινωνικές δομές συνίστανται.

Στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμιστεί ότι οι επιστημονικές κοινότητες δεν είναι εξωγενείς στο παιχνίδι των κοινωνικών διαντιδράσεων. Μια τέτοια θεώρηση, πέρα από ανυπόστατη θα ήταν και ανατρεπτική τής μέχρι τώρα ανάλυσής μας. Παραφράζοντας τον Carr, οι επιστημονικές κοινότητες προτού επηρεάσουν την κοινωνική πραγματικότητα, είναι προϊόντα της πραγματικότητας αυτής.⁴⁰ Τοιούτοτρόπως, η θέση της συγκεκριμένης εργασίας έχει ως εξής: στο βαθμό που η κοινωνική πραγματικότητα συνίσταται στη διυποκειμενική γνώση τού τι εστί πραγματικότητα και η γνώση αυτή είναι προϊόν μιας δυναμικής διαδικασίας διαντιδράσεων, κι όχι κάτι οριστικό υπό μορφή ιερού κειμένου που δεν επιδέχεται αλλαγής ή ερμηνείας, οι επιστημονικές κοινότητες με το να ελέγχουν τον παράγοντα γνώση έχουν τη δύναμη να επηρεάσουν την κατεύθυνση των διαντιδράσεων αυτών. Έχουν τη δύναμη, με άλλα λόγια, να δημιουργήσουν νέες ή να επηρεάσουν την εξέλιξη των υπαρχουσών διυποκειμενικών εννοιών που συνιστούν την κοινωνική πραγματικότητα και κατ' επέκταση την παγκόσμια πολιτική.

Εν κατακλείδι, μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι επιστημονικές κοινότητες, αν και προϊόντα της κοινωνικής πραγματικότητας, στην προσπάθειά τους να κατανοήσουν και να εξηγήσουν την πραγματικότητα αυτή την (ανα)«κατασκευάζουν». Ο συλλογισμός τούτος πηγάζει από την ανάγνωση των διαλέξεων του Edward H. Carr, που συγκεντρώνονται στο βιβλίο του *What is History?*. Στις διαλέξεις αυτές ο Carr υποστηρίζει: «Ο ιστορικός, πριν αρχίσει τη συγγραφή της ιστορίας, είναι ο ίδιος προϊόν της ιστορίας». Καθώς επίσης και ότι: «Το να συγγράψεις ιστορία είναι ο μόνος τρόπος να κάνεις ιστορία» («To write history is the only way of making it» τη φράση αυτή ο Carr τη δανείζεται από τον Oakeshott).⁴¹ Στη διαλεκτική σχέση των δύο φράσεων-συλλογισμών βρίσκουμε ακριβή μεταφορά της σχέσης μεταξύ επιστημονικών κοινοτήτων και κοινωνικής πραγματικότητας, που εισάγουμε στην εργασία μας. Ως εκ τούτου,

39. S. Lukes, *ό.π.*, σ. 24.

40. E. Carr, *What is History?*, Penguin Books, Λονδίνο 1964, σ. 40.

41. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 40, 22.

αντιμετωπίζοντας τις επιστημονικές κοινότητες ως «ιστορικούς» της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας, και την κοινωνική πραγματικότητα ως μία μορφή «ιστορίας» και ξαναγράφοντας τις παραπάνω φράσεις, έχουμε την αιχμή του συλλογισμού αυτού του άρθρου: Οι επιστημονικές κοινότητες, πριν αρχίσουν την ανάλυση/συγγραφή της κοινωνικής πραγματικότητας, είναι οι ίδιες προϊόντα της πραγματικότητας αυτής. Αλλά και: η ανάλυση/συγγραφή της κοινωνικής πραγματικότητας είναι ο μόνος τρόπος να δοθούν στην πραγματικότητα αυτή «σάρκα και οστά», οντότητα.

Στο σημείο αυτό ολοκληρώνεται η αναφορά στο πρώτο επίπεδο δράσης των επιστημονικών κοινοτήτων, το «νοητικό». Ακολουθώντας, θα εξεταστεί το δεύτερο επίπεδο δράσης, που έχει οριστεί ως «πρακτικό».

β. Επιστημονικές κοινότητες, πολιτική διαδικασία και λήψη αποφάσεων⁴²

Οι επιστημονικές κοινότητες παρεμβαίνουν και επηρεάζουν την πολιτική διαδικασία με πληθώρα τρόπων.

Αρχικά, όπως αναλύθηκε ανωτέρω, σε ένα νοητικό επίπεδο, οι κοινότητες αυτές επηρεάζοντας την κοινωνική πραγματικότητα, επηρεάζουν το νοητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο η εκάστοτε πολιτική διαδικασία λαμβάνει χώρα.⁴³ Ως εκ τούτου, ο τρόπος που η ίδια η πολιτική διαδικασία γίνεται αντιληπτή, το περιεχόμενο των ρόλων των εμπλεκόμενων φορέων δράσης, ο ορισμός μιας κατάστασης, ο τρόπος με τον οποίο ο άξονας εφικτού/ ανέφικτου αποκρυσταλλώνεται και γίνεται αντιληπτός και γενικότερα ο τρόπος κατανόησης των κοινωνικών δομών και των περιορισμών που αυτές επιβάλλουν, προσδιορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τον τρόπο κατασκευής/κατανόησης της κοινωνικής πραγματικότητας, στην οποία η εκάστοτε πολιτική διαδικασία εκφύεται και εδράζεται. Ο ρόλος της γλώσσας πρέπει να τονιστεί ξεχωριστά. Οι επιστημονικές κοινότητες, συνιστώντας στρατηγικό φορέα στη δημιουργία της κοινωνικής πραγματικότητας, έχουν καθοριστικό ρόλο και στη δημιουργία και χρήση της γλώσσας που χρησιμοποιείται για την περιγραφή και απεικόνιση της πραγματικότητας αυτής, (περι)ορί-

42. Στην ενότητα αυτή αναφερόμαστε κυρίως στις επιστημονικές κοινότητες ad hoc χαρακτήρα.

43. Βλ. A. Yee, ό.π., σ. 95-96, και E. Etzioni-Halevy, *The Knowledge Elite and the Failure of Prophecy*, George Allen & Unwin, Λονδίνο 1985, σ. 26-27.

ζοντας έτσι περαιτέρω το νοητικό πλαίσιο και τα μέσα της πολιτικής διαδικασίας. Όπως παρατηρεί η Stone, η δημόσια πολιτική συγκροτείται σε γλώσσα και η γλώσσα δεν καθρεφτίζει απλά τον κόσμο, αλλά και τον συνιστά.⁴⁴

Δεύτερον, οι επιστημονικές κοινότητες διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στον τρόπο με τον οποίο τα κράτη «αποκωδικοποιούν» το περιβάλλον τους και ορίζουν τα συμφέροντά τους.⁴⁵ Καταρχάς, πρέπει να ειπωθεί ότι μέλη των κοινοτήτων αυτών μπορεί να εμπλέκονται στην πολιτική διαδικασία είτε άμεσα (ως μέλη ή αντιπρόσωποι κυβερνήσεων, ως μέλη γραφειοκρατιών και οργανισμών και γενικότερα ως καθ' οιονδήποτε τρόπο άμεσοι φορείς λήψης αποφάσεων), είτε έμμεσα [ως σύμβουλοι κυβερνήσεων ή οργανισμών, ως μέλη «δεξαμενών σκέψης» (think tanks) και γενικότερα κατέχοντας οποιαδήποτε θέση επιτρέπει τον επηρεασμό της διαδικασίας λήψης αποφάσεων].⁴⁶

Όσον αφορά την άμεση συμμετοχή μελών των επιστημονικών κοινοτήτων στην πολιτική διαδικασία, λιγότερα θέματα χρήζουν ανάλυσης. Η κοινότητα σκέψης της οποίας τα μέλη συμμετέχουν καθεαυτά ως όργανα λήψης αποφάσεων στην πολιτική διαδικασία, έχει διευρυμένη ικανότητα να εκφύσησει τις ιδέες της και να καθιερώσει το όραμά της στη διαδικασία αυτή. Η έκταση της ικανότητας αυτής εξαρτάται τόσο από τη θέση που κατέχουν τα μέλη της όσο και από τη θέση και το βαθμό επιρροής που κατέχουν μέλη ανταγωνιστικών κοινοτήτων σκέψης που δραστηριοποιούνται στην πολιτική διαδικασία.⁴⁷ Στο σημείο αυτό, ένα παράδειγμα από την πρόσφατη επικαιρότητα θα ήταν διαφωτιστικό. Την επαύριο της ελληνοτουρκικής κρίσης για το θέμα των Ιμίων βραχονησίδων διαμορφώθηκαν στην Ελλάδα δύο διαφορετικές επιστημονικές κοινότητες: Η πρώτη υποστήριζε ότι η πρόταση από την Ελλάδα δικαστικής επίλυσης της συγκεκριμένης διένεξης ήταν εθνικά επιζήμια. Αλλά διατυπωμένο το σκεπτικό της θέσης της κοινότητας αυτής ή-

44. Βλ. D. Stone, *ό.π.*, σ. 136. Βλ. επίσης A. Yee, *ό.π.*, σ. 95-96.

45. Μια ολοκληρωμένη ανάλυση του θέματος αυτού θα απαιτούσε ξεχωριστή εργασία. Στο πλαίσιο του άρθρου περιοριζόμαστε μόνο σε μια συνοπτική και ως εκ τούτου ελλειπτική ανάλυση.

46. Βλ. P. Haas, «Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination», *ό.π.*, σ. 4, και A. Yee, *ό.π.*, σ. 86.

47. Το θέμα του ανταγωνισμού μεταξύ των επιστημονικών κοινοτήτων αναλύεται σε επόμενη ενότητα της παρούσας εργασίας.

ταν ότι η πρόταση από την Ελλάδα δικαστικής επίλυσης επί της εθνικότητας των βραχονησίδων συνεπαγόταν σιωπηρή αποδοχή του αμφισβητούμενου status τους. Κάτι τέτοιο μάλιστα θα επιβεβαίωνε διεθνώς τους ισχυρισμούς της Τουρκίας για γκριζες ζώνες στο Αιγαίο. Περαιτέρω, τα μέλη της επιστημονικής αυτής κοινότητας διερωτώνταν ποιος μπορούσε να προδικάσει το θετικό της δικαστικής απόφασης, και ποια θα ήταν η αντίδραση της Ελλάδας σε περίπτωση αρνητικής απόφασης. Η δεύτερη επιστημονική κοινότητα υποστήριζε ότι, εφόσον η Ελλάδα είχε αδιάσειστα νομικά επιχειρήματα και τεκμήρια για την ελληνικότητα των βραχονησίδων, η στρατηγική της προσφυγής σε διεθνή δικαστική επίλυση ήταν εθνικά επωφελής και επιβεβλημένη. Κατά τα μέλη της κοινότητας αυτής, η άρνηση της Τουρκίας να αποδεχθεί την πρόταση θα συνεπαγόταν «μετατόπιση» των διεθνών πιέσεων προς την Τουρκία και θα καταδείκνυε διεθνώς τόσο την καλή θέληση της Ελλάδας όσο και την επιθετικότητα και το ανυπόστατο των επιχειρημάτων της Τουρκίας. Αν η Τουρκία δεχόταν την πρόταση τότε, με δεδομένα τα αδιάσειστα νομικά τεκμήρια της ελληνικής πλευράς, θα υφίστατο δικαστική ήττα πολύπλευρης και ιστορικής σημασίας και σπουδαιότητας για την ελληνική πλευρά. Τελικά, η ελληνική κυβέρνηση υιοθέτησε τη θέωση της δεύτερης επιστημονικής κοινότητας. Ο λόγος είναι ευνόητος. Ο κύριος εκφραστής της κοινότητας αυτής, ο καθηγητής Χρήστος Ροζάκης, ήταν υφυπουργός Εξωτερικών και προσωπικός σύμβουλος τού τότε πρωθυπουργού Κώστα Σημίτη. Ο ίδιος ο πρωθυπουργός δε θα μπορούσε να θεωρηθεί μέλος της επιστημονικής αυτής κοινότητας.

Δύο άμεσα συμπεράσματα μπορούν να συναχθούν από το ανωτέρω παράδειγμα: (i) Όταν στρέφουμε τον αναλυτικό μας φακό από το νοητικό επίπεδο στο επίπεδο της καθημερινής πολιτικής, οι επιστημονικές κοινότητες γίνονται μέρος ενός ευρύτερου «πολιτικού παιχνιδιού». (ii) Ο πιο ασφαλής τρόπος ούτως ώστε μια κοινότητα σκέψης να επιβάλλει τις απόψεις της στην πολιτική διαδικασία είναι διαμέσου της κατάκτησης από τα μέλη της υψηλών πολιτικών και γραφειοκρατικών θέσεων. Η παγίωση μάλιστα των μελών μιας επιστημονικής κοινότητας μέσα σε μια συγκεκριμένη γραφειοκρατία, είτε αυτή είναι εθνική (π.χ. υπουργεία και άλλες δημόσιες υπηρεσίες), είτε διεθνής ή υπερεθνική (π.χ. NATO, Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, Παγκόσμια Τράπεζα, ΟΗΕ, Ευρωπαϊκή Επιτροπή), οδηγεί συνήθως στη θεσμοποίηση της επιρροής της

εν λόγω κοινότητας στην αντίστοιχη πολιτική διαδικασία.⁴⁸

Όσον αφορά, από την άλλη πλευρά, την έμμεση εμπλοκή των επιστημονικών κοινοτήτων στην πολιτική διαδικασία, το θέμα είναι πιο περίπλοκο. Θα ξεκινήσουμε την ανάλυσή μας με την παρατήρηση ότι η σημασία και η επιρροή των επιστημονικών κοινοτήτων στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων αυξάνεται όταν επικρατούν συνθήκες πολυπλοκότητας, αβεβαιότητας και/ή κρίσης. Όταν δηλαδή επικρατούν συνθήκες όπου οι λαμβάνοντες τις αποφάσεις αδυνατούν να εκτιμήσουν τα αποτελέσματα και τις συνέπειες των εναλλακτικών πολιτικών, ή πολύ περισσότερο αδυνατούν να κατανοήσουν πιο ακριβώς είναι το πρόβλημα.⁴⁹ Κατ' αυτόν τον τρόπο, στις ανωτέρω συνθήκες οι παραδοσιακές πολιτικές απαξιώνονται, οι όροι των προβλημάτων αλλάζουν και νέα προβλήματα γεννιούνται, με συνέπεια η ζήτηση από τους μηχανισμούς λήψης αποφάσεων για εξειδικευμένη πληροφόρηση, γνωμοδότηση και καθοδήγηση να γίνεται επείγουσα και αναγκαία. Ακολούθως μελετάμε ορισμένες πτυχές του έμμεσου ρόλου των επιστημονικών κοινοτήτων στην πολιτική διαδικασία.

Αρχικά και κύρια, οι επιστημονικές κοινότητες μπορούν καθοριστικά να επηρεάσουν την πολιτική και το σχηματισμό των συμφερόντων των φορέων δράσης. Πληθώρα παραδειγμάτων, πέραν του προαναφερθέντος σχετικά με την ελληνοτουρκική κρίση, θα μπορούσαν να παρατεθούν. Οι αποφάσεις μιας χώρας αναφορικά με την αμυντική της πολιτική ή με τη συμμετοχή της ή όχι σε οργανισμούς περιφερειακής ολοκλήρωσης, ή η θέση που θα λάβει μια χώρα σε μια διεθνή συνδιάσκεψη, είναι μόνο μερικά από αυτά.

Η δεύτερη βασική λειτουργία των επιστημονικών κοινοτήτων αφορά τη δυνατότητα επηρεασμού ή και εν μέρει θέσπισης της ημερησίας διάταξης⁵⁰ σε εθνικό ή διεθνές επίπεδο. Δύο είναι οι βασι-

48. Για το θέμα αυτό, βλ. E. Adler - P. Haas, *ό.π.*, σ. 374-375· D. Stone, *ό.π.*, σ. 89-90, και A. Yee, *ό.π.*, σ. 86.

49. Βλ. P. Haas, «Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination», *ό.π.*, σ. 13-14· D. Stone, *ό.π.*, σ. 89, και E. Adler, «The Emergence of Co-operation», *ό.π.*, σ. 105. Για μια διεξοδική ανάλυση του φαινομένου της αβεβαιότητας, βλ. U. Beck, «The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernisation», στο U. Beck - A. Giddens - S. Lash, *Reflexive Modernisation: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, Polity Press, Cambridge 1995, σ. 8-13, και A. Giddens, «Risk, Trust, Reflexivity», στο U. Beck - A. Giddens - S. Lash, *ό.π.*, σ. 184-185.

50. Βλ. D. Stone, *ό.π.*, σ. 92-94.

κές εκφάνσεις της λειτουργίας αυτής: η «εισαγωγή καινοτόμου πολιτικής» (policy innovation) και η «διάχυση πολιτικής» (policy diffusion).⁵¹ Με τον όρο «εισαγωγή καινοτόμου πολιτικής» εννοούμε την «εκ βάθρων κατασκευή» ενός θέματος-προβλήματος από μία επιστημονική κοινότητα, και την προσπάθεια της κοινότητας αυτής να εντάξει το συγκεκριμένο θέμα στην ημερησία διάταξη ενός φορέα δράσης. Η διαδικασία εισαγωγής καινοτόμου πολιτικής πραγματώνεται συνήθως στα εξής στάδια: (α) Μέλη μιας επιστημονικής κοινότητας επισημαίνουν την ύπαρξη και τη φύση ενός ζητήματος-προβλήματος, προβαίνοντας παράλληλα σε εκτίμηση της υπάρχουσας κατάστασης και των πιθανών εξελίξεων· (β) προσδιορίζουν πώς το εν λόγω θέμα συνδέεται με τα συμφέροντα του κράτους ή οποιουδήποτε άλλου φορέα δράσης· και (γ) υποδεικνύουν τί πρέπει να γίνει σε επίπεδο πολιτικής. Με τον όρο «διάχυση πολιτικής» αναφερόμαστε κυρίως στην προσπάθεια μιας κοινότητας σκέψης να διαχύσει τις ιδέες και απόψεις της αναφορικά με τον τρόπο αντιμετώπισης υπαρχόντων θεμάτων (π.χ. αμυντική θωράκιση, πληθωρισμός, ανεργία) στους εκάστοτε σχετικούς μηχανισμούς λήψης αποφάσεων. Και στις δύο αυτές μορφές παρέμβασης των επιστημονικών κοινοτήτων αναπτύσσονται στρατηγικές σύναψης συμμαχιών, στις οποίες τα μέλη της κοινότητας επιδιώκουν να ενημερώσουν και να κινητοποιήσουν όσο το δυνατόν περισσότερα άτομα, ομάδες και οργανισμούς, μεγιστοποιώντας έτσι τη δημόσια αποδοχή και υποστήριξη των ιδεών τους και κατ' αυτόν τον τρόπο τις πιέσεις προς το πολιτικό σύστημα (ή τον εκάστοτε φορέα δράσης) για αποδοχή των αντίστοιχων αιτημάτων ή/και προσεγγίσεων. Για την επίτευξη των ανωτέρω στόχων επιστρατεύονται διάφορα μέσα, σε εθνικό ή/και διεθνές επίπεδο, όπως συνέδρια, σεμινάρια, συνεντεύξεις Τύπου, δημόσιες συζητήσεις, ομιλίες και εκδόσεις. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι δύο παράγοντες είναι καθοριστικοί για την επιτυχή κατάληξη των στρατηγικών αυτών: η δυνατότητα πρόσβασης στα μαζικά μέσα ενημέρωσης⁵² και η ύπαρξη θε-

51. Βλ. E. Adler - P. Haas, ό.π., σ. 375-381.

52. Χρησιμοποιείται ο όρος «μαζικά μέσα ενημέρωσης» αντί του καθιερωμένου όρου «μέσα μαζικής ενημέρωσης», διότι όπως υποστηρίζουν ορισμένοι διδάσκοντες τη δημοσιογραφία, η μαζικότητα χαρακτηρίζει τα μέσα και όχι την ενημέρωση. Για το τελευταίο ωστόσο διατηρούμε τις επιφυλάξεις μας. Μαζικά τα μέσα, μαζική (πια) και η ενημέρωση [...] Ίσως ο όρος «μαζικά μέσα μαζικής ενημέρωσης» να ήταν πιο δόκιμος.

σμικής υπόστασης της κοινότητας σκέψης (κυρίως με τη μορφή ανεξάρτητης δεξαμενής σκέψης και κυβερνητικής συμβουλευτικής υπηρεσίας ή οργανισμού).⁵³ Συνοψίζοντας τη δεύτερη αυτή λειτουργία, μπορούμε να πούμε ότι οι επιστημονικές κοινότητες μπορούν οι ίδιες να εγείρουν θέματα σχετιζόμενα με τα συμφέροντα των φορέων δράσης, και σταδιακά να επιτύχουν την εισαγωγή των θεμάτων αυτών στην ημερησία διάταξη των αντίστοιχων φορέων.

Υπάρχει, τέλος, και μία τρίτη διάσταση της έμμεσης εμπλοκής των επιστημονικών κοινοτήτων στην πολιτική διαδικασία. Συχνά ζητείται από μέλη επιστημονικών κοινοτήτων να ασχοληθούν μόνο με τις «τεχνικές» λεπτομέρειες μιας ήδη αποφασισμένης πολιτικής.⁵⁴ Επί παραδείγματι, ας υποθέσουμε ότι η ελληνική κυβέρνηση λαμβάνει την απόφαση πριν από ένα Ευρωπαϊκό Συμβούλιο να υποστηρίξει τόσο την πολιτική ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.) όσο και τη διατήρηση του δικαιώματος της αρνησικυρίας για θέματα ζωτικού εθνικού συμφέροντος. Ζητεί έτσι από τα μέλη μιας επιστημονικής κοινότητας να τη βοηθήσουν στην επεξεργασία και το σχηματισμό της τελικής θέσης της (σε όρους διαπραγματευτικής τακτικής, προετοιμασίας σχεδίων άρθρων, δημόσιας παρουσίασης της θέσης της κλπ.). Κατά τη διάρκεια ωστόσο των διαβουλεύσεων μεταξύ των «ειδικών» και των αντίστοιχων μελών της κυβέρνησης για το σχηματισμό της τελικής θέσης, η κυβέρνηση πείθεται ότι η θέση αυτή είναι αντιφατική-αυτοαναιρούμενη (π.χ. η πολιτική ολοκλήρωση και το δικαίωμα της αρνησικυρίας είναι ασύμβατοι στόχοι) ή ότι δε συνάδει με το ελληνικό εθνικό συμφέρον (π.χ. διότι η πολιτική ένωση μειώνει ανεπίτρεπτα την εθνική ανεξαρτησία). Γίνεται έτσι κατανοητό ότι η συμμετοχή επιστημονικών κοινοτήτων στην πολιτική διαδικασία, έστω και από θέση ήσσονος σημασίας, δύναται να δημιουργήσει δυναμικές ανατροπής των προκαθορισμένων ρόλων, σχέσεων και αποφάσεων. Γενικεύοντας την ανωτέρω συλλογιστική μπορεί να υποστηριχθεί ότι διαμέσου πολιτικών διαδικασιών με χαρακτήρα απλής επίλυσης προβλημάτων, μπορούν να αναπτυχθούν δυναμικές που να οδηγήσουν σε διαδικασίες κριτικού επαναπροσδιορισμού συμφερόντων.

Οι τρεις προαναφερθείσες λειτουργίες καταδεικνύουν τον τρό-

53. Βλ. P. Haas, «Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination», *ό.π.*, σ. 31-32 και D. Stones, *ό.π.*, σ. 94-99.

54. Βλ. P. Haas, «Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination», *ό.π.*, σ. 15.

πο με τον οποίο η εμπλοκή των επιστημονικών κοινοτήτων στην πολιτική διαδικασία και στο μηχανισμό λήψης αποφάσεων μπορεί να οδηγήσει στον (επανα)προσδιορισμό των συμφερόντων των φορέων δράσης. Καταδεικνύουν επίσης το ρόλο που μπορούν να διαδραματίσουν οι επιστημονικές κοινότητες στο σχηματισμό και την αλλαγή της ημερησίας διάταξης, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο.

Στο σημείο αυτό, θα θέλαμε να αναφερθούμε σε έναν παράγοντα που δρα ως πολλαπλασιαστής ισχύος για τις επιστημονικές κοινότητες σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις: Η αυξανόμενη πολυπλοκότητα και η (πραγματική ή παρουσιαζόμενη ως τέτοια) τεχνική φύση ενός ολοένα αυξανόμενου αριθμού θεμάτων της ημερησίας διάταξης της παγκόσμιας και εθνικής πολιτικής.⁵⁵ Τρία σημεία χρήζουν υπογραμμίσσεως εδώ: Πρώτον, η παραδοσιακή διάκριση μεταξύ «υψηλής» και «χαμηλής» πολιτικής δείχνει να έχει χάσει το νόημά της. Ως εκ τούτου, οι λαμβάνοντες τις αποφάσεις πρέπει να ασχοληθούν και να διαπραγματευτούν τόσο θέματα «χαμηλής πολιτικής», που εξ ορισμού είναι κυρίως τεχνικής φύσεως (π.χ. εμπόριο και επενδύσεις), όσο και θέματα που, ενώ παραδοσιακά άνηκαν στην «υψηλή πολιτική», σήμερα κυριαρχούνται από πληθώρα τεχνικών εκφάνσεων. Ας σημειωθεί εδώ ότι η επικράτηση συνθηκών παγκοσμιοποίησης των εθνικών αγορών έχει αυξήσει κάθεται τις τελευταίες δεκαετίες τη στρατηγική σημασία των θεμάτων «χαμηλής πολιτικής». Δεύτερον, τα σημαντικότερα σύγχρονα προβλήματα της «νέας» παγκόσμιας πολιτικής εμφανίζονται εξαιρετικά πολύπλοκα, τόσο σε όρους αριθμού των εμπλεκόμενων φορέων δράσης (π.χ. τοπικές αρχές, κυβερνήσεις, περιφερειακοί οργανισμοί, Διεθνείς Κυβερνητικοί και Μη Κυβερνητικοί Οργανισμοί) όσο και λόγω της διασυννοριακής τους φύσης (π.χ. οικονομική σταθερότητα και ανάπτυξη, περιβαλλοντική μόλυνση, θέματα υπερπληθυσμού και μετανάστευσης, διασπορά πυρηνικών όπλων, διακίνηση ναρκωτικών, AIDS). Κατ' αυτόν τον τρόπο, η παγκόσμια πολιτική δείχνει να μεταβαίνει από μια εποχή «ισχύος και αλληλεξάρτησης», σε μια εποχή «μετα-αλληλεξάρτησης» και «διαταραχής» (turbulence).⁵⁶ Τρίτον, ο ορισμός της πολιτικής *per se*, και ως εκ τούτου η ημερή-

55. Αναφερόμαστε στο σημείο αυτό σε μια εντεινόμενη τάση «τεχνοκρατικοποίησης» της πολιτικής και των θεμάτων που αυτή παραδοσιακά ενείχε.

56. Βλ. J. Rosenau, *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity*, Princeton University Press, New Jersey 1989, σ. 3-20, 243-296.

σια της διάταξη, έχει αλλάξει.⁵⁷ Απόρροια της αλλαγής αυτής είναι η προσθήκη νέων και παραδοσιακά περιθωριοποιημένων θεμάτων στις ημερήσιες διατάξεις των εθνικών και διεθνών γραφειοκρατιών. Το γεγονός βέβαια αυτό συμβάλλει στην αύξηση της πολυπλοκότητας της πολιτικής ζωής σε όλα τα επίπεδα.

Οι τρεις προαναφερθείσες εξελίξεις και οι συνέπειές τους αλληλεπιδρούν και διαπλέκονται, κάνοντας αναγκαία τη συμμετοχή ειδικών επιστημόνων στις σύγχρονες διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Λαμβάνοντας δε υπόψη τα ανωτέρω, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το σύγχρονο «συστημικό περιβάλλον» της παγκόσμιας πολιτικής ενισχύει την αναγκαιότητα και ως εκ τούτου το ρόλο και την επιρροή των επιστημονικών κοινοτήτων.

Ως επίμετρο της ενότητας αυτής, θα θέλαμε να σημειώσουμε ότι ενώ η εμπλοκή των επιστημονικών κοινοτήτων στην πολιτική διαδικασία λαμβάνει χώρα σε επίπεδο μονάδος (unit level), έχει τελικά συστημικό αντίκτυπο και επιρροή. Οι επιστημονικές κοινότητες, επηρεάζοντας τον ορισμό των συμφερόντων των φορέων δράσης, επηρεάζουν την αυτοσυνειδησία των φορέων αυτών, τον τρόπο δηλαδή που κατανοούν τη θέση, το ρόλο και τα συμφέροντά τους στο διεθνές γίγνεσθαι. Η αλλαγή στον τρόπο αυτοσυνειδησίας των φορέων δράσης οδηγεί όμως, όπως έχει αναφερθεί, διαμέσου της διαδικασίας δομοποίησης σε δομικές αλλαγές. Κατ' αυτόν τον τρόπο, καταδεικνύεται ο ρόλος των επιστημονικών κοινοτήτων ως καταλυτών δομικής αλλαγής στην παγκόσμια πολιτική.

γ. Συνοψίζοντας

Στην ενότητα αυτή μελετήσαμε το ρόλο των επιστημονικών κοινοτήτων στην κατασκευή της παγκόσμιας πολιτικής. Για το σκοπό αυτό διακρίναμε δύο αλληλενεργούντα επίπεδα δράσης. Ένα νοητικό, σχετιζόμενο με την παραγωγή και αναπαραγωγή της πραγματικότητας, και ένα πρακτικό, άμεσα σχετιζόμενο με την πολιτική

57. Βλ. S. Strange, *The Retreat of the State: The Diffusion of Power in the World Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, σ. 31-43, και J. Chapman, «The Feminist Perspective», στο D. March - G. Stoker (επιμ.), *Theory and Methods in Political Science*, Macmillan Press, Λονδίνο, 1995, σ. 98-106, 109-110. Η Chapman αναφερόμενη σε έναν νέο φεμινιστικό ορισμό της πολιτικής σημειώνει: «Η πολιτική εμπεριέχεται σε όλες τις αποφάσεις που επηρεάζουν τις ζωές μας, και όχι μόνο σε εκείνες τις αποφάσεις που λαμβάνονται στην περιορισμένη αρένα, που συμβατικά περιγράφεται ως "πολιτική"» (σ. 100).

διαδικασία. Αναφορικά με το πρώτο επίπεδο, υποστηρίξαμε ότι οι επιστημονικές κοινότητες διαδραματίζουν κυρίαρχο ρόλο στις διαντιδράσεις που παράγουν και αναπαράγουν τις διυποκειμενικές γνωσιακές κατασκευές, πάνω στις οποίες βασίζεται η κοινωνική πραγματικότητα της παγκόσμιας πολιτικής. Κατ' αυτόν δε τον τρόπο επηρεάζουν και το δεύτερο επίπεδο στο βαθμό που μορφοποιούν το νοητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο η πολιτική διαδικασία λαμβάνει χώρα. Αναφορικά ειδικότερα με το δεύτερο επίπεδο, υποστηρίξαμε ότι οι επιστημονικές κοινότητες διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην καθημερινή πολιτική διαδικασία, διαμέσου της οποίας οι φορείς δράσης της παγκόσμιας πολιτικής αντιμετωπίζουν την πολυπλοκότητα και την αβεβαιότητα και ορίζουν συμφέροντα, απειλές και ευκαιρίες. Επιπλέον αναφέραμε ότι η ραγδαία αύξηση των θεμάτων τεχνικής φύσης (πραγματικής ή μη) και η αυξανόμενη πολυπλοκότητα του συστήματος της παγκόσμιας πολιτικής λειτουργούν ως πολλαπλασιαστές δύναμης για το ρόλο των επιστημονικών κοινοτήτων.

Στη συνέχεια στρεφόμεστε σε ένα θέμα καθοριστικής σημασίας για μια ολοκληρωμένη κατανόηση της έννοιας και της λειτουργίας των επιστημονικών κοινοτήτων: την αναμεταξύ τους σύγκρουση. Μέχρι το σημείο αυτό αναπτύξαμε την ανάλυσή μας ως εάν να υπήρχε μία και μόνη επιστημονική κοινότητα, η οποία ενιαίως να συμμετείχε στο παιχνίδι των διαντιδράσεων που (ανα)παράγουν την κοινωνική πραγματικότητα. Αυτό έγινε ούτως ώστε να καταστεί δυνατό να καταδείξουμε τον «τελικό» ρόλο και τη λειτουργία των επιστημονικών κοινοτήτων στην κατασκευή της παγκόσμιας πολιτικής. Η πραγματικότητα ωστόσο δεν είναι τόσο απλή. Ως «τελικός ρόλος» πρέπει να νοηθεί η εκάστοτε έκβαση μιας επαναλαμβανόμενης διαδικασίας σύγκρουσης μεταξύ διαφορετικών επιστημονικών κοινοτήτων. Μία απόπειρα σκιαγράφησης της διαδικασίας αυτής πραγματοποιείται στην επόμενη ενότητα.

5. ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ (Η ΟΤΑΝ Η ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΠΕΡΙΜΕΝΕΙ...)

Κατά τη διάρκεια του β' μισού του 20ού αιώνα και μέχρι περίπου τα μέσα της δεκαετίας του 1980, αναπτύχθηκε διεθνώς μία βιβλιο-

γραφία με αντικείμενο την εμφάνιση και άνοδο μιας «ελίτ γνώσης», η οποία θα βοηθούσε στη δημιουργία ενός ειρηνικού και ευημερούντος κόσμου. Η κεντρική θέση της βιβλιογραφίας αυτής είχε εν περιλήψει ως εξής: Στο βαθμό που πολιτικοί και κυβερνήσεις βασιζόνταν ολοένα και περισσότερο σε επιστήμονες, σε «ειδικούς» για το σχεδιασμό και την εφαρμογή της πολιτικής τους, και γενικότερα για την εξεύρεση λύσεων στα κοινωνικά προβλήματα, η πολιτική (politics & policy) θα μετατρέποταν σταδιακά σε μία γνωσιοκεντρική δραστηριότητα. Η ανερχόμενη δηλαδή ελίτ της γνώσης θα έλεγχε αργά ή γρήγορα την πολιτική διαδικασία, και με την εφαρμογή «επιστημονικών μεθόδων και λύσεων» θα δημιουργούσε καλύτερες κοινωνίες, και τελικά έναν καλύτερο κόσμο.⁵⁸

Θεωρούμε ότι δεν υπάρχει μια τέτοια ενιαία ελίτ γνώσης, με αντικειμενικές απαντήσεις στα κοινωνικά προβλήματα. Με άλλα λόγια, η προαναφερθείσα ελίτ γνώσης δεν είναι και δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως μια ενιαία και συμπαγής γνωσιοκεντρική κοινότητα, τα μέλη της οποίας μοιράζονται κοινές κανονιστικές και αξιακές πεποιθήσεις έχοντας ένα κοινό όραμα. Εν αντιθέσει, αυτή η ελίτ γνώσης συνίσταται από πληθώρα επιστημονικών κοινοτήτων, οι οποίες έχουν διαφορετικές και συχνά αντιθετικές κανονιστικές πεποιθήσεις και οράματα για το μέλλον της κοινωνίας και της παγκόσμιας πολιτικής. Στη προσπάθειά τους δε οι διαφορετικές αυτές επιστημονικές κοινότητες να καθιερώσουν/επιβάλλουν το δικό τους σύμπαν λόγου και το δικό τους όραμα, συγκρούονται. Η πραγματικότητα που τελικά βιώνουμε δεν είναι παρά η πραγματικότητα της νικήτριας επιστημονικής κοινότητας: μια δηλαδή «ηγεμονία σκέψευς» (thought-hegemony).

Η χρήση της θεωρίας περί «Λόγου» (discourse theory)⁵⁹ θα ήταν χρήσιμη εδώ, ούτως ώστε οι διαντιδράσεις και διαδικασίες που μορφοποιούν την πραγματικότητα της παγκόσμιας πολιτικής να κατανοηθούν ως διενέξεις και συγκρούσεις μεταξύ ανταγωνιστικών δυνάμεων με στόχο τη «δόμηση του κοινωνικού νοήματος».⁶⁰

58. Για μια παρουσίαση και κριτική της θέσης αυτής, βλ. E. Etzioni-Halevy, *The Knowledge Elite and the Failure of Prophecy*, ό.π. Ο τίτλος της μονογραφίας είναι ενδεικτικός της θέσης της συγγραφέως.

59. Βλ. D. Howarth, «Discourse Theory», στο D. March - G. Stoker (επιμ.), *Theory and Methods in Political Science*, ό.π., σ. 115-133, όπου και παρατίθεται βασική βιβλιογραφία.

60. Στο ίδιο, σ. 132.

Θα μπορούσαμε δε να υποστηρίξουμε ότι οι συγκρούσεις αυτές λαμβάνουν χώρα σε δύο επίπεδα. Σε ένα μακροεπίπεδο, που συγκροτείται από τις συγκρούσεις μεταξύ των επιστημονικών κοινοτήτων ολιστικού χαρακτήρα, και σε ένα μικροεπίπεδο, που συγκροτείται από τις συγκρούσεις μεταξύ γνωσιοκεντρικών κοινοτήτων *ad hoc* χαρακτήρα. Υποστηρίζουμε ότι η ειδοποιός διαφορά των δύο αυτών επιπέδων είναι ο ρόλος που διαδραματίζει σε καθένα από αυτά η *πολιτική εξουσία*.

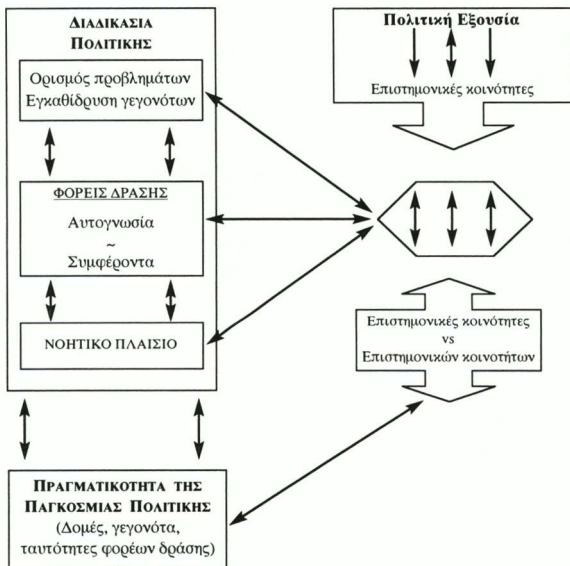
Στο μακροεπίπεδο ο ρόλος της πολιτικής εξουσίας είναι περιορισμένος. Οι επιστημονικές κοινότητες συγκρούονται μεταξύ τους για την εγκαθίδρυση ενός συγκεκριμένου τρόπου θέασης του κόσμου ή συγκεκριμένων πλευρών του. Αποτέλεσμα αυτής της σύγκρουσης είναι η επικράτηση συγκεκριμένων (επιστημονικών) παραδειγμάτων ή σε ολιστικό επίπεδο η επικράτηση ενός συγκεκριμένου σύμπαντος λόγου, μίας συγκεκριμένης «ηγεμονίας σκέψης». Η (εκάστοτε) πολιτική εξουσία λαμβάνει τη γνώση αυτή ως δεδομένη. Δεν την αμφισβητεί. Αντιθέτως τη χρησιμοποιεί, συνειδητά ή ασυνειδητά, ως το νοηματικό πλαίσιο σημασιοδότησης, κατανόησης και ερμηνείας του κοινωνικού περιβάλλοντός της. Γεγονότα και διαδικασίες αποκτούν οντότητα και νόημα, και ερμηνεύονται διαμέσου του νοηματικού αυτού πλαισίου.

Το μικροεπίπεδο, που συγκροτείται από τις συγκρούσεις *ad hoc* επιστημονικών κοινοτήτων, λαμβάνει χώρα «εντός της πραγματικότητας» του προαναφερθέντος επιπέδου. Στο μικροεπίπεδο, μεταξύ πολιτικής εξουσίας και επιστημονικών κοινοτήτων αναπτύσσεται μια πολύπλοκη εξουσιαστική σχέση. Για την κατανόηση δε της σχέσης αυτής, σε όσα έχουν ήδη αναφερθεί στην εργασία μας, πρέπει να προστεθεί ότι γνώση πέρα από τις επιστημονικές κοινότητες «παράγει» και η πολιτική εξουσία, και μάλιστα με πληθώρα μεθόδων:⁶¹ λαμβάνοντας την τελική απόφαση σχετικά με τα θέματα που θα περιληφθούν στην ημερησία διάταξη, υποστηρίζοντας και θεσμοποιώντας τις επιστημονικές κοινότητες οι απόψεις των οποίων βρίσκονται πλησιέστερα στις απόψεις και τα συμφέροντά της (η γνωστή διαδικασία χρήσης των επιστημονικών κοινοτήτων περιστασιακά και επιλεκτικά από την πολιτική εξουσία για τη νο-

61. Για την κατανόηση έτσι του επιπέδου αυτού προτείνουμε μια ανάγνωση βασισμένη στην ανάλυση του Μισέλ Φουκώ, περί γνώσης και εξουσίας. Βλ. Μ. Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, Penguin Books, Λονδίνο 1977, σ. 27-30.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ο ρόλος και η λειτουργία
των επιστημονικών κοινοτήτων στην παγκόσμια πολιτική

μμοποίηση των αποφάσεών της), αποκλείοντας από την πολιτική διαδικασία επιστημονικές κοινότητες και «θάβοντας» θέματα τα οποία θεωρεί «επικίνδυνα», ή δύσκολα ικανοποιήσιμα.⁶² Συμπερασματικά, οι επιστημονικές κοινότητες στην προσπάθειά τους να δημοσιοποιήσουν και να καθιερώσουν τις απόψεις τους στο πολιτικό γίγνεσθαι, συγκρούονται μεταξύ τους, και παράλληλα διαπραγματεύονται και δημιουργούν δεσμούς και συμμαχίες με την

62. Βλ. S. Lukes, *ό.π.*, σ. 16-20, και E. Adler - P. Haas, *ό.π.*, σ. 381-384.

πολιτική εξουσία. Ωστόσο, σε αυτό το παιχνίδι, σε αυτήν τη διαδικασία η «τελευταία λέξη» ανήκει πολλές φορές στην πολιτική εξουσία, και όχι στις επιστημονικές κοινότητες.

Δεδομένων των παραπάνω σκέψεων, μια απόπειρα διαγραμματικής απεικόνισης του ρόλου και της λειτουργίας των επιστημονικών κοινοτήτων στην παγκόσμια πολιτική εμφανίζεται στον πίνακα 1.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Έχουν ρόλο οι επιστημονικές κοινότητες στην κατασκευή της παγκόσμιας πολιτικής, και αν ναι ποιος είναι αυτός; Αυτό υπήρξε το κεντρικό ερώτημα της εργασίας μας. Συνοψίζοντας τη λογική της απάντησής μας μπορεί να σημειωθεί: Από τη μία πλευρά, κάθε ανθρώπινη πράξη, σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο, βασίζεται σε μια κοινωνική πραγματικότητα. Περαιτέρω, η παγκόσμια πολιτική *per se* είναι φύσει μια τέτοια πραγματικότητα. Η πραγματικότητα δε αυτή είναι προϊόν μιας διαδικασίας κοινωνικών διαντιδράσεων, οι οποίες παράγουν και βασίζονται σε διυποκειμενικές κατανοήσεις – γνωσιακές κατασκευές. Από την άλλη πλευρά, οι επιστημονικές κοινότητες είναι κοινωνικά αναγνωρισμένες γνωσιοκεντρικές κοινότητες. Η «εξουσιαστική αρμοδιότητα» που διαθέτουν αναφορικά με τη γνώση, λόγω της κοινωνικά αναγνωρισμένης γνωσιοκεντρικής τους φύσης, καθώς και η βούλησή τους να εξασκήσουν την αρμοδιότητά τους αυτή, τους παρέχουν κυρίαρχο ρόλο στις κοινωνικές διαντιδράσεις που παράγουν και αναπαράγουν τις γνωσιακές κατασκευές στις οποίες βασίζεται η κοινωνική πραγματικότητα. Σύμφωνα με την ανωτέρω συλλογιστική, υποστηρίχθηκε στο άρθρο αυτό ότι οι επιστημονικές κοινότητες διαδραματίζουν αποφασιστικό ρόλο στο παιχνίδι της κατασκευής της παγκόσμιας πολιτικής.

Η παρούσα εργασία βέβαια με κανέναν τρόπο δεν εξαντλεί το θέμα του ρόλου και της λειτουργίας των επιστημονικών κοινοτήτων στην παγκόσμια πολιτική. Τόσο η μελέτη του ρόλου τους στο νοητικό όσο και στο πρακτικό επίπεδο θα μπορούσαν να αποτελούν ξεχωριστές εκτενείς μελέτες, όπως και η σχέση τους με την πολιτική εξουσία. Επίσης, δεδομένου του χωρικού περιορισμού δεν έγινε αναφορά στη κριτική που ασκείται στην έννοια και την ε-

φαρμογή του αναλυτικού πλαισίου των επιστημονικών κοινοτήτων.⁶³ Ωστόσο στην ανάλυσή μας προσπαθήσαμε να λάβουμε υπόψη μας και δημιουργικά να ενσωματώσουμε την κριτική αυτή.

Κλείνοντας, ας μας επιτραπεί μία παρατήρηση για τη σχέση γνώσης και ανθρώπινης προόδου. Αν και μια τοποθέτηση στο θέμα αυτό είναι μάλλον συνάρτηση του τρόπου με τον οποίο ορίζεται η ανθρώπινη πρόοδος, θεωρούμε ότι δεν υπάρχει μία τελεολογική, θετική σχέση ανάμεσα στα δύο. Διαφορετικές «γνώσεις» συγκρούονται για να επιβάλουν τις δικές τους αντιλήψεις περί του τί είναι ανθρώπινη πρόοδος και πώς θα επιτευχθεί. Κατ' αυτόν τον τρόπο δεν υπάρχει μια «αληθής γνώση», η οποία τελεολογικά να οδηγεί στην ανθρώπινη πρόοδο. Η προσέγγιση αυτή μπορεί να εμφανίζεται πολύ σχετικιστική ή/και πεσιμιστική. Σίγουρα δεν δημιουργεί μια «προφητεία» για έναν καλύτερο κόσμο, η οποία θα πραγματοποιηθεί από μια ελίτ, από τους *αρίστους* της πολιτείας του Πλάτωνος. Επιτρέπει και διαβλέπει ωστόσο τη δυνατότητα αλλαγής στην παγκόσμια πολιτική. Συνδέει επίσης την κατοχή γνώσης με την αλλαγή αυτή, ορίζοντας έτσι ότι όποιος κατέχει γνώση «κοινωνική» υπευθυνότητα για τη διαμόρφωση του μέλλοντος του πλανήτη μας. Απλά αφήνει την επιλογή της κατεύθυνσης της αλλαγής στον πιο ισχυρό... ή τον πιο αποφασισμένο...

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ADLER, E., «Seizing the Middle Ground: Constructivism in World Politics», *European Journal of International Relations*, τόμ. 3 (3), 1997, σ. 319-359.
- ADLER, E., «The Emergence of Co-operation: National Epistemic Communities and International Evolution of the Idea of Nuclear Arms Control», *International Organisation*, τόμ. 46 (1), 1992, σ. 101-145.
- ADLER, E. - HAAS, P., «Conclusion: Epistemic Communities, World Order, and the Creation of a Reflective Research Program», *International Organisation*, τόμ. 46 (1), 1992, σ. 367-390.

63. Για μία τέτοια κριτική, βλ. J. Kurt Jacobsen, «Much Ado About Ideas: The Cognitive Factor in Economic Policy», *World Politics*, τόμ. 47, τχ. 2, 1995, σ. 300-305.

- BECK, U., «The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernisation», στο U. Beck - A. Giddens - S. Lash, *Reflexive Modernisation: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, Polity Press, Cambridge 1995, σ. 1-59.
- BURGER, P. - LUCKMANN, T., *The Social Construction of Reality*, Anchor Books, Νέα Υόρκη 1967.
- CARR, E., *What is History?*, Penguin Books, Λονδίνο 1964.
- CHAPMAN, J., «The Feminist Perspective», στο D. March - G. Stoker (επιμ.), *Theory and Methods in Political Science*, Macmillan Press, Λονδίνο 1995, σ. 94-114.
- CHARON, J., *Symbolic Interactionism: An Introduction, an Interpretation, an Integration*, Prentice Hall, New Jersey 1998.
- COX, R., «Critical Political Economy», στο B. Hettne (επιμ.), *International Political Economy: Understanding Global Disorder*, Fernwood Publishing, Halifax 1995, σ. 31-45.
- COX, R., «Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory», στο R. Keohane (επιμ.), *Neorealism and its Critics*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1987, σ. 204-254.
- DUNNE, T., «The Social Construction of International Society», *European Journal of International Relations*, τόμ. 1 (3), 1995, σ. 367-389.
- ETZIONI-HALEVY, E., *The Knowledge Elite and the Failure of Prophecy*, George Allen & Unwin, Λονδίνο 1985.
- FLECK, L., *Genesis and Development of a Scientific Fact*, The University of Chicago Press, Chicago 1979.
- FOUCAULT, M., *The Foucault Reader*, επιμ.: Paul Rabinow, Harmondsworth 1986.
- FOUCAULT, M., *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, Penguin Books, Λονδίνο 1977.
- FOUCAULT, M., *The Order of Things*, Random House, Νέα Υόρκη 1970.
- GIDDENS, A., «Risk, Trust, Reflexivity», στο U. Beck - A. Giddens - S. Lash, *Reflexive Modernisation: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, Polity Press, Cambridge, σ. 1-59, 1995.
- GIDDENS, A., *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, Polity Press, Cambridge 1984.
- GIDDENS, A., *Central Problems in Social Theory*, University of California Press, Berkeley 1979.
- HAAS, P., «Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination», *International Organisation*, τόμ. 46 (1), 1992, σ. 1-35.
- HAAS, P., «Banning Chlorofluorocarbons: Epistemic Community Efforts to Protect Stratospheric Ozone», *International Organisation*, τόμ. 46 (1), 1992, σ. 187-224.
- HOLZNER, B., *Reality Construction in Society*, Schenkman Publishing Company, Cambridge 1968.

- HOWARTH, D., «Discourse Theory», στο D. March - G. Stoker (επιμ.), *Theory and Methods in Political Science*, Macmillan, Λονδίνο 1995, σ. 115-133.
- JACOBSEN-KURT, J., «Much Ado About Ideas: The Cognitive Factor in Economic Policy», *World Politics*, τόμ. 47 (2), 1995, σ. 283-310.
- JONES, B., «The English School and the Construction of International Society», στο B. Roberson (επιμ.), *International Society and the Development of International Relation Theory*, Pinter, Λονδίνο 1998, σ. 231-245.
- ΛΙΝΤΖΕΡΗ, Π., «Η ατζέντα της διαφωνίας: Κριτικές προσεγγίσεις στη θεωρία των Διεθνών Σχέσεων», *Βήμα Διεθνών Σχέσεων*, τχ. 3, Ιανουάριος 1996, σ. 7-15.
- LUKES, S., *Power: A Radical View*, Macmillan Press, Λονδίνο 1974.
- MORGENTHAU, H., *Politics Among Nations: the Struggle for Power and Peace*, επιμ. Hans Joachim, McGraw-Hill, Νέα Υόρκη 1985.
- ΜΟΥΖΕΛΙΣ, Ν., *Back to Sociological Theory: the Construction of Social Orders*, Macmillan, Λονδίνο 1991. [Ν. Μουζέλης, *Επιστροφή στην κοινωνιολογική θεωρία: η έννοια της ιεραρχίας και το πέρασμα από τη μικροστη μακρο-κοινωνιολογία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1997].
- ΠΑΓΟΥΛΑΤΟΣ, Γ., «Ιδέες, θεσμοί και συμφέροντα στη δημόσια πολιτική: Η περίπτωση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Πολιτικής», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 13, Μάιος 1999, σ. 45-82.
- ROSENAU, J., *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity*, Princeton University Press, New Jersey 1989.
- RUGGIE, J., *Constructing the World Polity: Essays on International Institutionalisation*, Routledge, Λονδίνο, 1998.
- RUGGIE, J., «Collective Goods and Future International Collaboration», στο *American Political Science Review*, τόμ. 66, Σεπτ. 1972.
- SEARLE, J., *The Construction of Social Reality*, Free Press, Νέα Υόρκη 1995.
- STONE, D., «Think Tanks: The Role of Non-State Policy Research Institutes in Policy Making», εργασία παρουσιασμένη στο Annual Convention, International Studies Association, Washington DC, Panel SA17, 20 Φεβρ. 1999.
- STONE, D., *Capturing the Political Imagination: Think Tanks and the Policy Process*, Frank Cass, Λονδίνο 1996.
- STRANGE, S., *The Retreat of the State: The Diffusion of Power in the World Economy*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.
- TONNIES, F., *Community and Society*, Harper Torchbook, Νέα Υόρκη 1963.
- WENDT, A., «Constructing International Politics», *International Security*, τόμ. 20 (1), 1995, σ. 71-81.
- WENDT, A., «Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics», *International Organisation*, τόμ. 46 (2), 1992, σ. 391-426.
- WENDT, A., «The Agent-Structure Problem in International Relation Theory», *International Organisation*, τόμ. 41 (3), 1987, σ. 335-370.
- YEE, A., «The Causal Effects of Ideas on Policies», *International Organisation*, τόμ. 50 (1), 1996, σ. 69-108.

ANTI
βολές

Α.Ο. ΜΕΛΙΣΣΑΝ

ΓΙΑ ΤΟ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ: ΚΡΙΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ¹

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αφορμή για τη συγγραφή του σύντομου αυτού σημειώματος αποτέλεσε η ενδιαφέρουσα εργασία του Τ. Παππά, «Κομματικό σύστημα και πολιτικός ανταγωνισμός στην Ελλάδα, 1981-2001», τχ. 17 της *Ελληνικής Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης*.

Υπάρχουν τρεις βασικές προσεγγίσεις για το κομματικό σύστημα της Μεταπολίτευσης: (1) Περιορισμένος, αλλά πολωμένος πολυκομματισμός. (2) Ακραίος και πολωμένος πολυκομματισμός. (3) Πολωμένος δικομματισμός. Η εργασία του Τ. Παππά διαφοροποιείται σημαντικά από τις παραπάνω προσεγγίσεις καθώς «βασική της θέση είναι ότι αυτό το σύστημα δεν είναι ούτε πολυκομματικό, ούτε πολωμένο. Αντίθετα πρόκειται για ένα τυπικά μη πολωμένο δικομματικό σύστημα [...] Ο εκλογικός ανταγωνισμός στη μεταπολιτευτική Ελλάδα χαρακτηρίζεται από τη σταδιακή μείωση της πόλωσης και τη σταθεροποίηση κεντρομόλου εκλογικής δυναμικής». Υπάρχει συμφωνία με την προσέγγιση του Τ. Παππά σε δύο βασικά σημεία: (α) στη Μεταπολίτευση καταγράφονται δύο διακριτά κομματικά συστήματα: (β) το σημερινό κομματικό σύστημα περιγράφεται ως μη πολωμένος δικομματισμός. Στο σημείωμα αυτό αναπτύσσονται κάποια κριτικά σχόλια και υποθέσεις εργασίας.

* Ο Κώστας Ζαφειρόπουλος διδάσκει Στατιστική στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ο Νίκος Μαραντζίδης διδάσκει Πολιτική Επιστήμη στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

1. Το άρθρο αποτελεί τμήμα μιας ευρύτερης έρευνας πολιτικής συμπεριφοράς που βρίσκεται σε εξέλιξη σε συνεργασία με τον Η. Νικολακόπουλο, τον οποίο οι συγγραφείς θα ήθελαν να ευχαριστήσουν για τη χορήγηση των πρωτογενών στοιχείων και τη συμμετοχή στην επεξεργασία και την ανάλυση των δεδομένων. Στο άρθρο χρησιμοποιήθηκαν τα πρωτογενή δεδομένα από τις προεκλογικές έρευνες του ΕΚΚΕ των ετών 1985, 1989 (πριν από τις εκλογές του Ιουνίου), 1996, της *OPINION* του 1993 και της *MRB* του 2000 (τελευταία προεκλογική έρευνα).

2. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ «ΠΕΡΙΟΔΟΛΟΓΗΣΗΣ»

Σύμφωνα με τον Τ. Παππά, η χρονιά ορόσημο της μετάβασης από τον πολωμένο πολυκομματισμό στον μη πολωμένο δικομματισμό είναι το 1981, καθώς οι εκλογές του 1985 ολοκληρώνουν μια φάση πόλωσης στην ελληνική πολιτική ζωή. Ο Τ. Παππάς οδηγείται σε αυτό το συμπέρασμα εξαιτίας της παρατήρησης της άμβλυνσης των ιδεολογικών διαφορών μεταξύ ΠΑΣΟΚ-Ν.Δ. και της διστακτικής στην αρχή και πιο ανοιχτής αργότερα προσέγγισης της Αριστεράς με τη Νέα Δημοκρατία. Αν και η μείωση των ιδεολογικών αντιθέσεων μεταξύ Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ ήταν πραγματικό γεγονός, ο συγγραφέας φαίνεται να υποβαθμίζει τη σημασία τριών στοιχείων: (α) Η περιγραφόμενη ιδεολογική σύγκλιση είχε ξεκινήσει από το 1977 και είχε ήδη συντελεστεί σε μεγάλο βαθμό κατά τη διάρκεια της πρώτης τετραετίας του ΠΑΣΟΚ. Παρ' όλα αυτά οι εκλογές του 1985 ήταν εξαιρετικά πολωμένες. (β) Η πόλωση μεταξύ των δύο κομμάτων απέκτησε νέα ακραία χαρακτηριστικά με την εκλογή του Κ. Μητσοτάκη στην προεδρία της Ν.Δ. Μιλώντας με όρους ιδεολογικών αποστάσεων, ο Μητσοτάκης από πολλές πλευρές ήταν θεωρητικά πλησιέστερα στο ΠΑΣΟΚ σε σχέση με τα παραδοσιακά στελέχη της Ν.Δ. με καταγωγή από το *Λαϊκό Κόμμα*, τον *Συναγερμό* και την *ΕΡΕ*. Εντούτοις, η ανάδειξή του στην αρχηγία της Ν.Δ., όχι μόνο δεν συνέβαλε στη μείωση της πόλωσης αλλά αντίθετα παρατηρήθηκε έξαρση της τελευταίας. (γ) Στη διετία 1989-1990 τα δύο κόμματα ήρθαν σε μετωπική σύγκρουση όπως ποτέ άλλοτε στο παρελθόν. Η παραπομπή του Α. Παπανδρέου στο Ειδικό Δικαστήριο πόλωσε το κομματικό σύστημα (για παράδειγμα, οι υπουργοί του ΠΑΣΟΚ δεν ήταν στην τελετή παράδοσης των υπουργείων, πρακτική ακραία και σπάνια στα πολιτικά χρονικά).

Συμπερασματικά λοιπόν, έστω κι αν η πόλωση της δεκαετίας του '80 είναι περισσότερο το αποτέλεσμα κομματικής στρατηγικής παρά έκφραση πραγματικής ιδεολογικής απόστασης μεταξύ των κομμάτων, αυτό δεν έχει μεγάλη σημασία. Και σε αυτήν την περίπτωση αναπτύχθηκαν φυγόκεντρες κινήσεις που απείλησαν να διαρρήξουν τη βασική συναίνεση στο πολιτικό σύστημα.

3. ΠΟΣΑ ΑΞΙΟΣΗΜΕΙΩΤΑ/ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ (RELEVANT) ΚΟΜΜΑΤΑ ΥΠΗΡΧΑΝ ΤΟ 1989;

Σύμφωνα με τον Τ. Παππά, μόνο δύο. Δεν είναι αξιοσημείωτο το ΚΚΕ ή ο (ενιαίος) Συνασπισμός που συμμετείχαν για 10 μήνες σε δύο κυβερνητικά σχήματα επειδή «οι συγκυβερνήσεις της διετίας 1989-1990 προέκυψαν από συγκυριακές καταστάσεις και εξαιρετικά γεγονότα [...] Δεύτερον, η συμμετοχή στις δύο κυβερνήσεις επικύρωσε την ολοκληρωτική ενσωμάτωση του ΚΚΕ στο πολιτικό σύστημα [...] πάνω απ' όλα το ΚΚΕ δεν επηρεάζει μακροπρόθεσμα την αυτοδύναμη εναλλαγή στην εξουσία των μεγαλύτερων κομμάτων».

Αυτή η προσέγγιση στενεύει υπερβολικά τα δύο κριτήρια του Sartori που καθιστούν κάποιο κόμμα αξιοσημείωτο (*coalition potential*, *blackmail potential*). Ένα κόμμα του οποίου η κοινοβουλευτική δύναμη ήταν απαραίτητη για να σχηματιστεί κυβέρνηση σε δύο διαδοχικές εκλογές, είναι αδόκιμο να θεωρείται μη αξιοσημείωτο.

Δεύτερον, τα εξαιρετικά γεγονότα του 1989 είχαν ως αποτέλεσμα να εμποδίσουν τον Συνασπισμό να συμμετάσχει σε μια κυβέρνηση μεγαλύτερης διάρκειας από αυτές της Κυβέρνησης Τζαννετάκη και Ζολώτα. Έτσι, ενώ πράγματι ο Συνασπισμός μετατράπηκε, και λόγω του εκλογικού νόμου, σε κόμμα ρυθμιστή έχοντας και *coalition potential* και *blackmail potential* δεν κατάφερε να αξιοποιήσει τις δυνατότητές του όσο του ήταν δυνατόν (πρόταση ΠΑΣΟΚ προς ΣΥΝ για κυβερνητική συνεργασία μακράς διάρκειας και ψήφιση της απλής αναλογικής).

Τρίτον, η συνεργασία του ΠΑΣΟΚ με τον ΣΥΝ στις μονοεδρικές περιφέρειες το 1990 είναι ένα ακόμη στοιχείο που δείχνει την κρισιμότητα του ΣΥΝ εκείνη τη δεδομένη στιγμή. Η οριακή αποτυχία της συνεργασίας (η Ν.Δ. κέρδισε τις εκλογές χάρη σε μία-δυο έδρες), δεν ακυρώνει τη σημασία του εγχειρήματος.

Γενικότερα, σε όλη τη δεκαετία του '80 η κομμουνιστική Αριστερά και κυρίως το ΚΚΕ, πέτυχαν να επηρεάσουν την κατεύθυνση του κομματικού ανταγωνισμού και το γενικότερο πολιτικό σύστημα (το ΚΚΕ έδωσε την κρίσιμη ψήφο στην εκλογή του προέδρου Δημοκρατίας και τη συνταγματική Αναθεώρηση το 1985) έστω κι αν είχαν περιορισμένη δυνατότητα συμμετοχής σε κυβέρνηση συνεργασίας.

4. Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΑΥΤΟΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΩΣ ΚΡΙΤΗΡΙΟ ΜΕΙΩΜΕΝΗΣ ΠΟΛΩΣΗΣ

Ο Τ. Παππάς χρησιμοποιεί ένα δημοφιλές εργαλείο, την κλίμακα αυτοτοποθέτησης των ψηφοφόρων, προκειμένου να δείξει το μέγεθος της άμβλυνσης της πόλωσης από το 1981 έως το 1996. Δεν είμαστε σίγουροι ότι αυτό επιτυγχάνεται. Το γεγονός δηλαδή, για να φέρουμε ένα παράδειγμα από τα δεδομένα του πίνακα που παραθέτει, ότι το 1981 το 9% των ψηφοφόρων δήλωναν ότι ανήκαν στο διάστημα 1-2 (Αριστερά) και σήμερα είναι το 7%, δεν δείχνει τόσο πολλά πράγματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Ιδεολογική αυτοτοποθέτηση, 1985-2000.
Συγκεντρώσεις τοποθετήσεων στις θέσεις
1-2 (Αριστερά) και 9-10 (Δεξιά)*

	θέσεις 1, 2	θέσεις 9, 10
1985	16,48	19,43
1989	10,41	12,53
1993	6,38	13,05
1996	8,48	12,82
2000	7,91	20,84

Πηγή: Έρευνα του ΕΚΚΕ 1985. Έρευνα ΕΚΚΕ 1989. Έρευνα OPINION 1993. Έρευνα ΕΚΚΕ 1996. Έρευνα MRB 2000. Η επεξεργασία έγινε από τους συγγραφείς.

Στον Πίνακα 1 (του δικού μας άρθρου), όπου περιγράφονται οι συγκεντρώσεις στις θέσεις 1 και 2 (Αριστερά) και 9 και 10 (Δεξιά) της κλίμακας αυτοτοποθέτησης για την περίοδο 1985-2000, παρατηρείται αυτή η μετακίνηση των Αριστερών ψηφοφόρων προς το κέντρο της κλίμακας, αλλά την ίδια στιγμή, το 2000 υπάρχει μια σημαντική αύξηση αυτών που τοποθετούνται στο δεξιό άκρο της κλίμακας. Με άλλα λόγια, τα αποτελέσματα της κλίμακας αυτοτοποθέτησης δεν επιβεβαιώνουν τις υποθέσεις περί μη πολωμένου κομματικού συστήματος. Τα δικά μας δεδομένα (Πίνακες 2, 3 και 4) δείχνουν ότι από το 1985 έως σήμερα, οι ιδεολογικές αποστάσεις μεταξύ των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ και της Ν.Δ. έμειναν στάσιμες. Οι μέσοι όροι δεν δείχνουν καμιά σημαντική τάση μετακίνησης. Ε-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Μέσοι όροι ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης των ψηφοφόρων
με βάση το κόμμα που ψηφίζουν

	1985	1989	1993	1996	2000
ΠΑΣΟΚ	4,41	ΠΑΣΟΚ 4,60	ΠΑΣΟΚ 4,85	ΠΑΣΟΚ 4,48	ΠΑΣΟΚ 4,71
Ν.Δ.	7,93	Ν.Δ. 7,74	Ν.Δ. 7,95	Ν.Δ. 7,82	Ν.Δ. 8,33
ΚΚΕ	1,88		ΚΚΕ 2,27	ΚΚΕ 1,92	ΚΚΕ 2,11
ΚΚΕ ΕΣ.	3,37				
		ΣΥΝ 2,91	ΣΥΝ 3,50	ΣΥΝ 3,20	ΣΥΝ 3,21
			ΠΟΛΑΝ 6,14	ΠΟΛΑΝ 5,8	
				ΔΗΚΚΙ 4,65	ΔΗΚΚΙ 4,80
ΕΠΕΝ	9,15	ΕΠΕΝ 8,40			
		ΔΗΑΝΑ 6,11			

Πηγή: Έρευνα του ΕΚΚΕ 1985. Έρευνα ΕΚΚΕ 1989. Έρευνα ΟΡΙΝΙΟΝ 1993. Έρευνα ΕΚΚΕ 1996. Έρευνα ΜΡΒ 2000. Η επεξεργασία έγινε από τους συγγραφείς.

πιπλέον, αν δούμε τις αλληλοεπικαλύψεις (overlapping)² μεταξύ των ψηφοφόρων των κομμάτων παρατηρούμε να εμφανίζονται περισσότερες αλληλοεπικαλύψεις το 1985 παρά το 2000 ή το 1996.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Διαφορές των μέσων όρων των ψηφοφόρων
με βάση το κόμμα που ψηφίζουν

	ΠΑΣΟΚ-Ν.Δ.	ΠΑΣΟΚ-ΚΚΕ	Ν.Δ.-ΚΚΕ
2000	3,62	2,60	6,22
1996	3,34	2,56	5,90
1993	3,09	2,58	5,67
1989	3,14	1,69	4,83
1985	3,52	2,53	6,05

Πηγή: Έρευνα του ΕΚΚΕ 1985. Έρευνα ΕΚΚΕ 1989. Έρευνα ΟΡΙΝΙΟΝ 1993. Έρευνα ΕΚΚΕ 1996. Έρευνα ΜΡΒ 2000. Η επεξεργασία έγινε από τους συγγραφείς. Για το 1989 οι διαφορές των μέσων όρων αναφέρονται σε ΠΑΣΟΚ, Ν.Δ., ΣΥΝ.

Συμπερασματικά, χρησιμοποιώντας τις κλίμακες αυτοτοποθέτησης, οι ιδεολογικές αποστάσεις μεταξύ των ψηφοφόρων των κομ-

2. Περισσότερα για το overlapping, βλ. G. Sani - G. Sartori (1983), σ. 321.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Δείκτης αλληλοεπικάλυψης
μεταξύ των ψηφοφόρων των τριών κομμάτων

	ΠΑΣΟΚ-Ν.Δ.	ΠΑΣΟΚ-ΚΚΕ	Ν.Δ.-ΚΚΕ
2000	0,19	0,28	0,08
1996	0,25	0,28	0,08
1993	0,27	0,24	0,10
1989	0,28	0,50	0,13
1985	0,30	0,36	0,11

Πηγή: Έρευνα του ΕΚΚΕ 1985. Έρευνα ΕΚΚΕ 1989. Έρευνα ΟΡΙΝΙΟΝ 1993. Έρευνα ΕΚΚΕ 1996. Έρευνα MRB 2000. Η επεξεργασία έγινε από τους συγγραφείς. Για το 1989 οι αλληλοεπικαλύψεις αναφέρονται σε ΠΑΣΟΚ, Ν.Δ., ΣΥΝ.

μάτων δεν φαίνεται να μειώνονται. Οι ψηφοφόροι του ΠΑΣΟΚ συνεχίζουν να καλύπτουν το Κέντρο, οι ψηφοφόροι του ΚΚΕ το αριστερό άκρο και οι ψηφοφόροι της Ν.Δ. το δεξιό άκρο της κλίμακας.

Πώς αντιμετωπίζει κανείς αυτά τα αποτελέσματα που μοιάζουν αντιφατικά; Πρέπει να βρεθεί ένας σωστότερος τρόπος ανάγνωσης των δεδομένων, που θα βασίζεται σε μια συνδυαστική χρήση των εργαλείων.

5. Η «ΚΥΜΑΙΝΟΜΕΝΗ ΨΗΦΟΣ» ΚΑΙ ΤΟ «ΘΕΡΜΟΜΕΤΡΟ ΣΥΜΠΑΘΕΙΑΣ» ΩΣ ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΩΣΗΣ

Προτείνουμε τη χρησιμοποίηση δύο επιπλέον εργαλείων που μπορούν να βοηθήσουν στην ανάλυση της εξέλιξης της πόλωσης: α) τις μετατοπίσεις των ψηφοφόρων β) το βαθμό συμπάθειας/αντιπάθειας για τους αρχηγούς.³

Α. Η παρατήρηση των μετατοπίσεων των ψηφοφόρων από τη μια εκλογή στην άλλη επιτρέπει να συναγάγουμε κάποια συμπεράσματα. Παρατηρώντας τον Πίνακα 5, βλέπουμε πως οι μετακινήσεις των ψηφοφόρων είναι ιδιαίτερα μεγάλες τα τελευταία χρόνια. Στη δεκαετία 1990-2000 σχεδόν ένας στους πέντε ψηφοφόρους αλ-

3. Η αρχική ιδέα για τη χρησιμοποίηση αυτού του κριτηρίου προκειμένου να παρατηρηθεί το μέγεθος της πόλωσης ανήκει στον Στ. Καλύβα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Μετακινήσεις ψηφοφόρων 1985-2000 (ποσοστά %)

Έτη	Ολικές μετατοπίσεις	Μετατοπίσεις ανάμεσα σε αντίπαλους χώρους	Μετατοπίσεις ανάμεσα σε αντίπαλους χώρους χωρίς αυτές ανάμεσα στα δύο μεγαλύτερα κόμματα
1985-1989 Ιούνιος	11,68	6,47	1,06
1989 Ιούνιος-1989 Νοέμβριος	7,33	2,62	0,44
1989 Νοέμβριος-1990	3,80	1,68	0,29
1990-1993	18,17	5,42	1,18
1993-1996	15,24	5,38	2,31
1996-2000	17,12	7,60	2,94

Πηγή: Κ. Ζαφειρόπουλος (2001), Κ. Ζαφειρόπουλος - Θ. Χατζηπαντελής (1999). Από τον Η. Νικολακόπουλο (1997) υπολογίζονται αντίστοιχες τιμές για τις μετατοπίσεις 1993-1996, οι οποίες συγκρίνονται με τις τιμές του Πίνακα: 14,8 για την ολική μετατόπιση, 5,46 για τη μετατόπιση ανάμεσα σε αντίπαλους χώρους και 2,05 για τη μετατόπιση ανάμεσα σε αντίπαλους χώρους χωρίς αυτές ανάμεσα στα δύο μεγαλύτερα κόμματα.

λάζει προτίμηση από τη μια εκλογή στην άλλη. Ταυτόχρονα, μεγαλώνει ο αριθμός αυτών που μετακινούνται από το ένα πολιτικό στρατόπεδο στο άλλο, συμπεριλαμβανομένου –και εδώ είναι το πιο ενδιαφέρον και σημαντικό στοιχείο– των μετατοπίσεων που δεν αποτελούν ανταλλαγές μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων (σχεδόν 3% στις εκλογές του 2000).⁴

Με άλλα λόγια, ο Πίνακας 5 δείχνει πώς περνάμε από ένα παγιωμένο κομματικό σύστημα σε ένα περισσότερο ρευστό, όπου οι ψηφοφόροι δείχνουν μικρότερες αναστολές στο να μετακινηθούν από το ένα κόμμα στο άλλο, σε σχέση με το παρελθόν. Η αυξημένη αυτή κινητικότητα των ψηφοφόρων σηματοδοτεί με μεγαλύτερη ευκρίνεια τη βαθμιαία μείωση της πόλωσης του κομματικού συστήματος.

4. Βλ. Μ. Pedersen (1983, σ. 36), όπου η κιναιόμενη ψήφος υπολογίζεται ως η διαφορά των ποσοστών στις κατανομές δύο διαδοχικών εκλογικών αναμετρήσεων. Στο παρόν άρθρο οι εκλογικές μεταβολές μετρώνται με χρήση της συνολικής (πραγματικής) μετατόπισης των ψηφοφόρων. Αυτή υπολογίζεται ως άθροισμα ροών ψηφοφόρων μεταξύ διαφορετικών κομμάτων σε διαδοχικές εκλογές (βλ. Α. Heath, κ.ά., 1991).

Β. Το «θερμόμετρο συμπάθειας» μετρά τη στάση των ψηφοφόρων (εδώ του ΠΑΣΟΚ και της Ν.Δ.) απέναντι στους αρχηγούς των δύο μεγάλων κομμάτων σε μια δεκαβάθμια κλίμακα όπου 1 = απόλυτη αντιπάθεια και 10 = απόλυτη συμπάθεια. Οι ακραίες τιμές υποδηλώνουν απόλυτη ταύτιση και απόλυτη απόρριψη, και κατ' επέκταση ισχυρή συναισθηματική και ιδεολογική φόρτιση. Βασική υπόθεση εργασίας είναι πως όσο μεγαλύτερα είναι τα ποσοστά των ψηφοφόρων που τοποθετούν αυτή την ακραία βαθμολογία τόσο περισσότερες πιθανότητες υπάρχουν το κομματικό σύστημα να είναι πολωμένο. Όσο περισσότεροι ψηφοφόροι απομακρύνονται από τις ακραίες τιμές τόσο περισσότερες πιθανότητες υπάρχουν το σύστημα να μην είναι πολωμένο. Στον Πίνακα 6, παρατηρείται

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Βαθμολογία του ηγέτη του κόμματος και του αντιπάλου

Ψηφο- φόροι	1985		1989		1996	
	Παπανδρέου	Μητσοτάκης	Παπανδρέου	Μητσοτάκης	Σημίτης	Έβερτ
ΠΑΣΟΚ	+67,15	-68,92	+53,83	-51,12	+35,49	-40,63
Ν.Δ.	-31,15	+50,11	-52,99	+37,59	-27,73	+26,91

Πηγή: Έρευνα του ΕΚΚΕ 1985. Έρευνα ΕΚΚΕ 1989. Έρευνα ΕΚΚΕ 1996. Η επεξεργασία έγινε από τους συγγραφείς.

αυτή η σταδιακή μετακίνηση από τις ακραίες βαθμολογίες στις περισσότερο μετριοπαθείς, τόσο για τους ψηφοφόρους του ΠΑΣΟΚ όσο και γι' αυτούς της Ν.Δ. Διαθέσιμα στοιχεία (σε δεκαβάθμια κλίμακα) υπάρχουν στις έρευνες των ετών 1985, 1989, 1996. Η μείωση του αριθμού των ακραίων βαθμολογιών δείχνει τη σταδιακή υποχώρηση των ακραίων αισθημάτων λατρείας και μίσους, αισθημάτων που υπήρξαν το αποτέλεσμα μιας πόλωσης διαρκείας η οποία χαρακτήρισε το κομματικό σύστημα στην Ελλάδα. Στην πόλωση αυτή σημαντικό ρόλο φαίνεται να παίζουν οι δύο αντίπαλες ηγετικές προσωπικότητες της δεκαετίας 1985-1995 (Παπανδρέου-Μητσοτάκης). Η αποχώρησή τους σηματοδοτεί τη βαθμιαία μείωση της πόλωσης.

6. ΣΥΝΟΨΙΣΗ

Η εργασία του Τ. Παππά έθεσε μια σειρά από σημαντικά ζητήματα γύρω από τη φυσιολογία του κομματικού συστήματος στη μεταπολιτευτική Ελλάδα. Με το πολύ συνοπτικό αυτό κείμενο υπογραμμίστηκε η συμφωνία με τη βασική θέση του Τ. Παππά ότι το σημερινό κομματικό σύστημα μπορεί να θεωρηθεί ως μη πολωμένος δικομματισμός. Διαφορετική προσέγγιση υπήρξε στη χρονική αφετηρία της περιόδου αυτής. Σύμφωνα με την ανάλυση που προηγήθηκε, η δεκαετία του '90 πρέπει να θεωρείται το σημείο έναρξης αυτής της περιόδου. Επίσης, παρουσιάστηκαν κάποιες επιμέρους ενστάσεις σε ζητήματα μεθοδολογικού χαρακτήρα και προτάθηκαν εργαλεία για την ανάλυση του κομματικού συστήματος. Ελπίζουμε με την παρέμβασή μας αυτή να βοηθήσαμε στην αποσαφήνιση κάποιων από τα παραπάνω ζητήματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΣ, ΧΡ. (1999), «Το κομματικό σύστημα 1995-1998: ιδεολογικές μετακινήσεις, πολιτικές συγγένειες και χώροι κομματικού ανταγωνισμού», στο *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 1999-2000*, Αθήνα, Νέα Σύνορα-Αιβάνας, σ. 17-43.
- ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (2001), «Ανάλυση και γεωγραφία των εκλογικών μετατοπίσεων 1996-2000», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 17, σ. 7-41.
- ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. - ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΕΛΗΣ, Θ. (1999), «Εκλογική μεταβλητότητα την περίοδο 1985-1996», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* τχ. 13, σ. 5-29.
- HEATH, A. - JOWELL, R. - CURTICE, J. - EVANS, G. - FIELD, J. - WITHERSPOON, S. (1991), *Understanding Political Change, The British Voter 1964-1987*, Pergamon Press, σ. 10-31.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η. (1997), «“Αποφασισμένοι” και “Αναποφάσιστοι”»: Η συμβολή των δημοσκοπήσεων έξω από τα εκλογικά τμήματα στην ανάλυση της ψήφου», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, σ. 197-207.
- PEDERSEN, M. (1983), «Changing Patterns of Electoral Volatility in European Party System, 1948-1977: Explorations in Explanation», στο H. Daalder

- P. Mair (επιμ.), *Western European Party Systems, Continuity and Change*, Sage, Λονδίνο, σ. 29-66.
- SANI, G. - SARTORI, G. (1983), «Polarization, Fragmentation and Competition in Western Democracies», στο H. Daalder - P. Mair (επιμ.), *Western European Party Systems, Continuity and Change*, Sage, Λονδίνο, σ. 307-340.

ΠΕΡΙ ΔΙΚΟΜΜΑΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΧΡΗΣΗΣ
ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΟΛΩΣΗΣ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ
ΤΟΥ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Κολακεύει φυσικά το γεγονός ότι το άρθρο μου «Κομματικό σύστημα και πολιτικός ανταγωνισμός στην Ελλάδα, 1981-2000» προκάλεσε το ενδιαφέρον των καλών συναδέλφων Κώστα Ζαφειρόπουλου και Νίκου Μαραντζίδη (στο εξής Z-M), πράγμα που δίνει αφορμή για ακαδημαϊκό διάλογο σε ένα ζήτημα ευρύτερου ενδιαφέροντος. Ακόμη περισσότερο κολακεύει ότι η βασική θεωρητική θέση του αρχικού άρθρου, πως δηλαδή το ισχύον κοιμματικό σύστημα της χώρας είναι τυπικός δικομματισμός, συνάντησε τη συμφωνία μάλλον παρά την αντίθεση των Z-M. Οι επιμέρους διαφωνίες τους περιορίζονται σε δύο ζητήματα που βρίσκονται σε αλληλένδετη σχέση μεταξύ τους και είναι κυρίως τεχνικού χαρακτήρα. Συγκεκριμένα, σε αντίθεση με το αρχικό άρθρο, οι δύο συνάδελφοι θεωρούν ότι στη δεκαετία του '80 τα κόμματα της Αριστεράς ήσαν εξίσου σημαντικά με το ΠΑΣΟΚ και τη Ν.Δ., πράγμα που τους οδηγεί να τοποθετήσουν την έναρξη του δικομματισμού μία τουλάχιστο δεκαετία αργότερα από εκεί που την τοποθετεί το αρχικό άρθρο. Επιπλέον, οι Z-M προτείνουν δύο συμπληρωματικές μεθόδους μέτρησης της πόλωσης στον κοιμματικό ανταγωνισμό. Ας δούμε αυτά τα ζητήματα διεξοδικότερα.

Ως προς τη σπουδαιότητα των κομμάτων της Αριστεράς πρώτα, οι Z-M υποστηρίζουν ότι το 1989 ο Συνασπισμός αποτέλεσε σημαντικό κόμμα εφόσον μάλιστα, όπως γράφουν, «η κοινοβουλευτική [του] δύναμη ήταν απαραίτητη για να σχηματισθεί κυβέρνηση σε δύο διαδοχικές εκλογές». Ωστόσο, η συμμετοχή σε βραχύβιες, και μάλιστα μη βιώσιμες κυβερνήσεις συνεργασίας δεν αρκεί από μόνη της για να χαρακτηρίσει ένα κόμμα σημαντικό *ως προς τη γενική*

* Ο Τάκης Σ. Παππάς είναι Λέκτορας στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

λειτουργία του κοιμματικού συστήματος. Εάν ήταν να προσμετρήσουμε τον Συνασπισμό στα σημαντικά κόμματα, θα έπρεπε οι δυνατότητες συμμετοχής σε κυβέρνηση συνεργασίας και εκλογικού εκβιασμού (τις οποίες χωρίς αμφιβολία διέθετε στη διετία 1989-90) να αποτελούν δομικά και μακροπρόθεσμα χαρακτηριστικά στοιχεία του πολιτικού συστήματος και όχι ευκαιριακά και περιορισμένης χρονικής διάρκειας πλεονεκτήματα ενός (επίσης ευκαιριακού, όπως αποδείχτηκε) κοιμματικού σχηματισμού. Να λοιπόν γιατί ούτε ο Συνασπισμός, ούτε πολύ περισσότερο το ΚΚΕ μπόρεσαν να επηρεάσουν την αυτοδύναμη εναλλαγή στην εξουσία των δύο μεγαλύτερων κομμάτων, αυτό δηλαδή που αποτελεί και την πραγματική ουσία του δικομματικού συστήματος.

Ως προς τη μετάβαση στο δικομματισμό, οι Ζ-Μ διαφωνούν με την άποψη ότι αυτή ουσιαστικά συμπίπτει με τις εκλογές του 1981, αποδεχόμενοι ως σημείο εκκίνησης τη δεκαετία του '90, χωρίς όμως ειδικότερο χρονικό προσδιορισμό. Εάν όμως πράγματι είναι έτσι, οι Ζ-Μ είναι υποχρεωμένοι για τα εξής: Πρώτον, να ορίσουν πότε ακριβώς ξεκινά το δικομματικό σύστημα. Το 1993; Το 1996; Ακόμη αργότερα; Δεύτερον, εφόσον ο δικομματισμός πράγματι θεωρείται τόσο πρόσφατο φαινόμενο, να προσδιορίσουν το χρόνο παγίωσής του. Γιατί, όπως είναι προφανές, εάν το δικομματικό σύστημα δεν έχει ακόμη προλάβει να παγιωθεί, οποιαδήποτε διαφωνία στερείται πρακτικής αξίας. Τρίτον, να εξηγήσουν τι τύπο κοιμματικού συστήματος διέθετε η χώρα κατά τη δεκαετία του '80. Ακραίο και πολωμένο πολυκομματισμό; Περιορισμένο αλλά πολωμένο πολυκομματισμό; Μήπως κάτι άλλο; Τέταρτον, να απαντήσουν τουλάχιστο στα δύο τελευταία από τα τρία «αναπάντητα ερωτήματα» που τίθενται στις σελ. 78-80 του αρχικού άρθρου.

Έρχομαι τώρα στις μεθοδολογικές παρατηρήσεις. Το ζήτημα, όπως το θέτουν οι Ζ-Μ, είναι το εξής: Πώς μπορούμε να μετρήσουμε καλύτερα το βαθμό πόλωσης στον κοιμματικό ανταγωνισμό; Οι συγγραφείς θεωρούν ότι η κλίμακα αυτοτοποθέτησης των ψηφοφόρων στο νοητό άξονα αριστερά-δεξιά είναι ανεπαρκές «εργαλείο» και, αντί αυτής, προτείνουν δύο άλλες μεθόδους: (α) τη λεγόμενη «κυμαινόμενη ψήφο», δηλαδή τις μετατοπίσεις ψηφοφόρων μεταξύ εκλογικών αναμετρήσεων, και (β) το «θερμόμετρο συμπάθειας» των ψηφοφόρων προς τους κοιμματικούς αρχηγούς. Βασικές υποθέσεις εργασίας κάθε μιας από αυτές τις μεθόδους είναι, στη μεν πρώτη περίπτωση, ότι όσο μειώνεται η πόλωση τόσο αυξά-

νονται οι μετατοπίσεις ψηφοφόρων· στη δε δεύτερη περίπτωση, ό-
τι ακραίοι βαθμοί συμπάθειας ή αντιπάθειας προς τους πολιτι-
κούς αρχηγούς υποδεικνύουν αυξημένη πόλωση.

Καταρχήν, είναι απολύτως σωστό ότι η κλίμακα αυτοτοποθέτη-
σης των ψηφοφόρων πρέπει να αντιμετωπίζεται με προσοχή, ενίο-
τε δε και με καχυποψία, όπως άλλωστε προειδοποιεί (σ. 79, σημ. 6)
και το αρχικό άρθρο. Αυτός είναι και ο λόγος που η χρήση της
κλίμακας αυτοτοποθέτησης δεν έγινε με τρόπο αποκλειστικό αλλά
συνδυαστικό, μαζί δηλαδή με αρκετά άλλα «εργαλεία» (όπως το
ενδιαφέρον για την πολιτική, την κομματική δράση, κ.ά.), τα οποία
οι Z-M προσπερνούν χωρίς σχόλιο. Εντούτοις, στο βαθμό που η
χωροθετική κλίμακα αριστερά-δεξιά είναι κοινά αναγνωρίσιμη α-
πό τους εκλογείς πολλών χωρών, παραμένει η πλέον αξιόπιστη μέ-
θοδος για τη μέτρηση της πόλωσης (Sani - Sartori, 1983, σ. 310), ει-
δικά σε συγκριτικές μελέτες. Αντιθέτως, οι μέθοδοι που εισηγού-
νται οι Z-M παρουσιάζουν αρκετά προβλήματα.

Πρώτον, οι προτεινόμενες μέθοδοι δεν αντέχουν σε σοβαρή ε-
μπειρική ανάλυση. Στην πραγματικότητα, οι μεγαλύτερες μετατο-
πίσεις εκλογέων στη σύγχρονη Ελλάδα συνέβησαν στις εκλογές
των ετών 1977 και 1981 (αλλά και το 1963), όταν δηλαδή το σύστη-
μα ήταν ακόμη πολωμένο, και όχι στις δύο τελευταίες δεκαετίες
του σταθερού δικομματισμού (Gunther - Montero, 2001, σ. 84-85).
Όσο για το «θερμόμετρο συμπάθειας», αυτό είναι δυνατόν να λαμ-
βάνει ακραίες τιμές και σε μη πολωμένα κομματικά συστήματα.
Μήπως δεν υπάρχουν σήμερα πολλοί ψηφοφόροι στις ΗΠΑ που ευ-
χαρίστως θα βαθμολογούσαν με 1 (απόλυτη αντιπάθεια) τον πρόε-
δρου Μπους; Δεύτερον, η χρήση των προτεινόμενων μεθόδων προ-
καλεί μεθοδολογική σύγχυση, αφού είναι ασαφές εάν και κατά πό-
σον αυτές εξηγούν τις αιτίες της πόλωσης ή μόνο τα αποτελέσματά
της. Έτσι, η μεν «κυμαινόμενη ψήφος» πρέπει μάλλον να θεωρεί-
ται αποτέλεσμα πόλωσης, ενώ οι αυξομειώσεις του «θερμόμετρου
συμπάθειας» υποδηλώνουν αιτία πόλωσης. Τρίτον, και ίσως κυ-
ριότερο μειονέκτημα των προτεινόμενων μεθόδων είναι ότι αυτές
δεν βοηθούν στη συγκριτική μελέτη της πόλωσης και της εξέλιξής
της σε μεγάλες χρονικές περιόδους, αφενός διότι τέτοια στοιχεία
συνήθως λείπουν (ποιό το «θερμόμετρο συμπάθειας» για τον Κα-
ραμανλή το 1961;) και, αφετέρου, ακόμη κι όταν υπάρχουν, δεν εί-
ναι συγκρίσιμα μεταξύ τους (ποια η σχέση της «συμπάθειας» προς
τον Καραμανλή το 1961 με εκείνη προς τον Παπανδρέου το 1981;).

Σκοπός του αρχικού άρθρου ήταν να καταδείξει την αλλαγή του σύγχρονου κομματικού συστήματος από πολυκομματικό σε δικομματικό. Έχω υποστηρίξει ότι η εξήγηση αυτής της αλλαγής πρέπει να αναζητηθεί στη σταδιακή αλλά αδιάκοπη μείωση της ιδεολογικής πόλωσης, η οποία ξεκίνησε αμέσως μετά την πολιτειακή αλλαγή του 1974 και ολοκληρώθηκε με τη δεύτερη εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ το 1985. Όπως είναι προφανές, σε τέτοιου είδους ανάλυση το κύριο ζήτημα δεν είναι η μέτρηση της πόλωσης σε ορισμένη χρονική στιγμή (ή, έστω, σε μικρά χρονικά διαστήματα). Αυτό μπορούμε να το πληροφορηθούμε από οποιαδήποτε έρευνα κοινής γνώμης. Το κύριο ζήτημα είναι η *δυναμική* μελέτη της ιδεολογικής πόλωσης (και των αυξομειώσεών της) ως ανεξάρτητης μεταβλητής ικανής να διαμορφώσει το κομματικό σύστημα.¹ Μόνο έτσι, δηλαδή κυρίως ως *ποιοτικό* και όχι απλώς ποσοτικό χαρακτηριστικό στοιχείο της πολιτικής διαδικασίας, η πόλωση μπορεί να αποτελέσει ένα εργαλείο μεθοδολογικά ασφαλές και συγκριτικά χρήσιμο για τη μελέτη του κομματικού συστήματος.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- GUNTHER, RICHARD - JOSÉ R. MONTERO (2001), «The Anchors of Partisanship: A Comparative Analysis of Voting Behavior in Four Southern European Democracies», στο P. Nikiforos Diamandouros - Richard Gunther (επιμ.), *Parties, Politics and Democracy in the New Southern Europe*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη-Λονδίνο, σ. 83-152.
- PAPPAS, TAKIS S. (2001), «Ideological Depolarization and the Emergence of Twopartism: The Evidence from Greece, 1951-2001», ECPR First General Conference, Canterbury, 6-8 Σεπτεμβρίου.
- SANI, GIACOMO - GIOVANNI SARTORI (1983), «Polarization, Fragmentation and Competition in Western Democracies», στο Hans Daalder - Peter Mair (επιμ.), *Western European Party Systems: Continuity and Change*, Sage, Λονδίνο, σ. 307-343.

1. Για μια τέτοια ανάλυση που καλύπτει την εξέλιξη και τις αλλαγές στο ελληνικό κομματικό σύστημα κατά το δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα, βλ. Pappas (2001).

Γ. Β. Δερτιλής, *Λερναίον κράτος*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2000, 123 σελ.

«Γιατί, όχι λιγότερο απ' το να ξέρω
και ν' αμφιβάλλω μ' ευχαριστεί.»

Dante, *Inferno*, χ1, 93

I

Στο ερώτημα «Τι είναι το κράτος», ερώτημα τόσο παλαιό όσο και το ίδιο το κράτος, ο Νίτσε απαντούσε στο έργο του *Τάδε έφη Ζα-ρατούστρας*, στο κεφάλαιο με τίτλο «Το νέο είδωλο», ως εξής: *Το κράτος; Τι είναι αυτό; Ε, λοιπόν, ανοίξτε τα αφτιά σας, γιατί τώρα θα σας μιλήσω για το θάνατο των λαών. Το κράτος είναι το πιο ψυχρό απ' όλα τα ψυχρά τέρατα.*

Έπειτα από μια τέτοια διάγνωση, δεν εκπλήσσει που το κεφάλαιο αυτό κλείνει με την έκκληση για το θάνατο του κράτους, γιατί μόνο εκεί που το κράτος τελειώνει, αρχίζει ο άνθρωπος· αρχίζει η σφαίρα της αυτόνομης και ελεύθερης δράσης του ανθρώπου, θα προσέθετε κανείς από μια ακραία ίσως σκοπιά της κοινωνίας των πολιτών, του νέου ειδώλου της εποχής μας. Ο πιο βολικός, εξάλλου, αν όχι και απόλυτα ακριβής, ορισμός της τελευταίας αναπτύσσεται κατ' αντιδιαστολή και αντιπαράθεση προς το κράτος και ό,τι αυτό συγκεντρώνει κάτω από τη σφαίρα του κυριαρχικού ελέγχου και της επιρροής του, όπως επισημαίνει στο βιβλίο του και ο καθηγητής Γ. Β. Δερτιλής (σ. 90 κ.ε.).

Ό,τι αφαιρείται από την ελεύθερη δράση του ανθρώπου και της κοινωνίας των πολιτών μετατρέπεται σε κρατική ύλη και υπόκειται στη ρυθμιστική παρέμβαση του κράτους. Παρέμβαση που συνήθως έχει χαρακτήρα κυρίαρχο και εξουσιαστικό, γιατί το κράτος διαθέτει το μονοπώλιο της νομιμοποιημένης άσκησης της φυσικής

ισχύος σε ορισμένη περιοχή, όπως ορίζει ο κλασικός ορισμός του Μαξ Βέμπερ.

Δεν είναι άγνωστες, μάλιστα, στην ιστορική εμπειρία οι περιπτώσεις εκείνες που το κράτος τείνει να καταλάβει το σύνολο του κοινωνικού πεδίου, υποτάσσοντας και ελέγχοντας όλες τις άλλες σφαίρες του κοινωνικού πράττειν (στην οικονομία, στον πολιτισμό, στις κοινωνικές σχέσεις). Στις περιπτώσεις αυτές το κράτος παύει να είναι απλά *η πασών κυριωτάτη και πάσας περιέχουσα τας άλλας* (όπως ήθελε την Πολιτεία ο Αριστοτέλης), αλλά γίνεται ένα κράτος ολοκληρωτικό, εξαφανίζοντας την αυτοτέλεια και την αυτονομία του ανθρώπου και φυσικά της κοινωνίας των πολιτών. Αν τότε η ζωή μέσα σ' ένα τέτοιο (ολοκληρωτικό) κράτος καταλήγει να μοιάζει περισσότερο με κόλαση παρά με παράδεισο είναι ζήτημα για το οποίο μάλλον δεν περισσεύει πια η αμφιβολία στα τέλη αυτού του δύσκολου αιώνα.

Ακόμα, όμως, κι όταν δεν συμβαίνει αυτό, ακόμα κι όταν αναπτύσσεται μια πιο ισορροπημένη σχέση ανάμεσα στο κράτος και τις άλλες σφαίρες του κοινωνικού πράττειν, το κράτος εξακολουθεί να αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα αν όχι και το σημαντικότερο φαινόμενο της σύγχρονης ζωής. Είναι το «σύστημα των συστημάτων» και «η τιμή του ως συνόλου είναι μεγαλύτερη από τις αθροισμένες τιμές των τμημάτων του» (σ. 22), συνοψίζει ο Δερτιλής σε έναν εύστοχο ορισμό της έννοιας των συστημάτων. Η δε παρουσία του κράτους, άμεση ή έμμεση, ήπια ή αυστηρή, οδυνηρή ή ευεργετική, σε όλες σχεδόν τις εκφάνσεις της ζωής του ανθρώπου και σε όλες σχεδόν τις σφαίρες του κοινωνικού χώρου, προσδίδει στη δράση του έναν πρωτεύικό χαρακτήρα και καθιστά τη μελέτη όσο και την έμπρακτη αντιμετώπισή του όχι μόνο αναγκαία, αλλά και απίστευτα δύσκολη και προβληματική.

II

Για τους λόγους αυτούς επέλεξε, όχι άστοχα θαρρώ, ο καθηγητής Δερτιλής στο δοκίμιό του να προσφύγει σε μια από τις πιο ισχυρές και εντυπωσιακές μεταφορές από την αρχαιοελληνική μυθολογική παράδοση για να αποδώσει με τρόπο περιληπτικό και παραδειγματικό την πολυπλοκότητα του κράτους, ενός κράτους ακατάβλητου και ανεξάλειπτου όσο και τα κεφάλια της Λερναίας Ύδρας.

Αποφεύγοντας αξιολογικές κρίσεις ή άλλου είδους «εξιδανικεύσεις», ο Δερτιλής χαρακτηρίζει το κράτος ως «Λερναίον» γιατί αυτό, δηλαδή αυτή η μεταφορά, «ανταποκρίνεται περισσότερο στην πραγματικότητα: το κράτος υπάρχει και λειτουργεί ταυτοχρόνως με όλες τις μορφές του, είναι ένας χαμαιλέων, μια Λερναία Ύδρα» (σ. 15).

Αφού προσδιορίζει, στο εισαγωγικό κεφάλαιο του βιβλίου του, τις επτά βασικότερες ή και «φοβερότερες» όψεις του Λερναίου κράτους, ο συγγραφέας προχωρεί στη συνέχεια στα επόμενα επτά (και πάλι) κεφάλαια του βιβλίου, στη λεπτομερέστερη σκιαγράφηση και ανατομία κάθε μιας από αυτές: κάθε κεφάλαιο και από μια κεφαλή του Λερναίου κρατικού φαινομένου.

Μολονότι οι κεφαλές του μυθικού τέρατος ήταν κατά την παράδοση εννέα, η αναλυτική κατηγοριοποίηση των διαστάσεων του Λερναίου κράτους κατά το επταδικό σύστημα δεν είναι αυθαίρετη. Εξάλλου, πέρα από την αρχαϊκή ιερότητα αυτού του αριθμού, και το θηρίο της *Αποκαλύψεως* (ΙΒ΄) δεν ήταν παρά *δράκων πυρρός μέγας, έχων κεφαλάς επτά και κέρατα δέκα, και επί τας κεφαλάς αυτού επτά διαδήματα*. Επηρεασμένος ίσως από την εικόνα της *Αποκαλύψεως*, ο Gustave Moreau επιλέγει την επτακέφαλη εκδοχή της Λερναίας Ύδρας στον πίνακα που κοσμεί το εξώφυλλο του βιβλίου του Δερτιλή, καθώς και στο ιδιαίτερα εντυπωσιακό σχέδιο της μελέτης του εσωφύλλου.

Κοντολογίς, επτακέφαλο ή εννεακέφαλο το μυθικό τέρας ήταν εν πάση περιπτώσει όχι μόνο πολυκέφαλο αλλά, ως εκ τούτου, και ακατάβλητο: επτακέφαλο αλλά και εφτάψυχο, όσα τα κεφάλια τόσες και οι ζωές του. Τούτο, υπαινίσσεται η μυθική μεταφορά που αξιοποιεί για τους σκοπούς της δικής του ανάλυσης ο Δερτιλής, ισχύει και για το κράτος.

III

Το κράτος εμφανίζεται, κατά την ιστορική και συγκριτική ανάλυση του Δερτιλή, με τις ακόλουθες επτά κατά βάση όψεις ή διαστάσεις:

α. Το κράτος ως ξεχωριστή εδαφική επικράτεια και διεθνές υποκείμενο, το οποίο μετέχει στην παγκόσμια κοινωνία των κρατών από τη δική του ιστορικοπολιτική σκοπιά και θέση.

β. Ως μηχανισμός εξουσίας, εφόσον αυτό διαθέτει το μονοπώ-

λιο της νόμιμης άσκησης της φυσικής βίας σε ορισμένη περιοχή.

γ. Ως σύστημα σχέσεων μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων, που εντάσσονται στο πλαίσιο της δικής του σφαίρας επιρροής.

δ. Ως πεδίο έντονων αντιπαραθέσεων, αλλά και τόπος συμβιβαστικής διευθέτησης των διαφορών.

ε. Ως επίκεντρο ενός πλέγματος εξουσίας, του εσμού δηλαδή των συμφερόντων ποικίλων πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών ή άλλων δυνάμεων που στηρίζουν ένα σύστημα ή μάλλον ένα καθεστώς εξουσίας.

στ. Ως μήλο της έριδος μεταξύ εκείνων που έχουν κυριαρχικές διαθέσεις και τις ανάλογες δυνατότητες.

ζ. Ως κέντρο της νομιμότητας και φύλακας της δημόσιας ηθικής.

Αυτές οι κυριότερες, κατά τον συγγραφέα, όψεις ή διαστάσεις του κρατικού φαινομένου εξετάζονται λεπτομερέστερα σε αντίστοιχα κεφάλαια του βιβλίου του, ούτως ώστε από αναβαθμό σε αναβαθμό να διερευνάται η έννοια του κράτους στην ολότητά της μέσα στον ιστορικό χωροχρόνο.

Θα μπορούσε, ίσως, να προσθέσει κανείς πως η ανάλυση στο δοκίμιο του Δερτιλή προχωρεί μαζί με τις σελίδες του βιβλίου από τις απλούστερες στις πιο σύνθετες ερμηνείες του κρατικού φαινομένου. Ούτως ή άλλως, τα δύο τελευταία κεφάλαια του βιβλίου είναι και τα εκτενέστερα των υπολοίπων (αριθμούν 36 και 20 σελίδες αντιστοίχως, έναντι 3, 7, 14 και 10 των πέντε προηγούμενων), χωρίς όμως αυτό να συνεπάγεται αναγκαστικά ότι προσδιορίζουν και τις πιο ισχυρές ή τις σημαντικότερες από τις κεφαλές του κράτους. Τούτο είναι κάτι που φυσικά ποικίλλει από περίπτωση σε περίπτωση, και πάντα υπόκειται στο «νόμο της ιστορικής ειδικότητας», όπως μας υπενθυμίζει μεταξύ άλλων και ο C. Wright Mills («The Sociological Imagination», σ. 166). Διαφορετικά, η φαντασία του ερμηνευτή όσο κι αν είναι δημιουργική μπορεί να κάνει άλματα και να διαπράξει αυθαιρεσίες. Και αυτό είναι κάτι που δεν θα αργήσει να διασταυρωθεί με την ποπεριανή αρχή της επιλάθευσης (falsification rule).

Το προσόν (ένα από τα προσόντα) της ανάλυσης του Δερτιλή είναι ότι αποφεύγει με μεθοδολογική συνέπεια κάθε λογής αξιολογικές εξιδανικεύσεις ή κανονιστικά προτάγματα, προτιμώντας μιαν ιδεολογικά απροκατάληπτη και πραγματολογικά προσανατολισμένη ερμηνευτική στρατηγική για την ιστορική φαινομενολογία του κράτους.

Οι μεταμορφώσεις του κράτους και η ανάλυσή τους είναι βέβαια δύο πράγματα ξεχωριστά, όσο η εικόνα και το αντικείμενο που αυτή αναπαριστά ή σχολιάζει. [«Ceci n'est pas une pipe», μας θυμίζει ο Φουκώ στο ομώνυμο δοκίμιό του σχετικά με τον γνωστό πίνακα του Μαγκρίτ]. Κατά συνέπεια, η εμπραγματώση (reification) του ενός ή του άλλου και η απόδοση οργανισμικών ιδιοτήτων σε σχέσεις ή καταστάσεις που δεν αποτελούν παρά κοινωνικές κατασκευές και αποτελέσματα ενσυνείδητης ανθρώπινης βούλησης και δράσης είναι μεθοδολογικά απρόσφορη και οδηγεί σε απατηλή αντίληψη των φαινομένων. Η μεταφορική ανάλυση διαθέτει, βέβαια, κατά κανόνα ισχυρή ερμηνευτική εμβέλεια και αξία· αρκεί να μην παγιδεύεται στη δική της γοητεία και να συγγέει το ον με το λόγο περί του όντος: γιατί καμιά φορά το δεύτερο ξαστοχεί να συλλάβει το πρώτο.

Προτιμότερο είναι, επομένως, να εκλάβει κανείς τα επτά κεφάλαια του δοκιμίου του Δερτιλή ως ισάριθμους βασικούς λόγους [με την έννοια της αιτιολογίας, αλλά και της αντίστοιχης επιχειρηματολογίας (discourse)] για τους οποίους η πολυπλοκότητα και η συνθετότητα του κρατικού φαινομένου, στο διάνυσμα της πιο πρόσφατης τουλάχιστον ιστορικής εμπειρίας, το καθιστούν όχι μόνο Λερναίο στην εμφάνιση και την αντιμετώπισή του, αλλά και το αναδεικνύουν ως ένα κορυφαίο αντικείμενο μελέτης μιας πλειάδας συναφών κοινωνικών επιστημών.

IV

Δεν πρέπει τότε να εκπλήσσει το γεγονός ότι το κράτος εξακολουθεί να αποτελεί ένα απόρρητο «μήλο της έριδος», όχι μόνο μεταξύ των αντιμαχόμενων μερών για τη διεκδίκησή του, αλλά και μεταξύ των σχολιαστών και των αναλυτών του. Οι πάντες ερίζουν γι' αυτό· επαναστάτες και συντηρητικοί, διαχειριστές και ανανεωτές, εξουσιαστές και εξουσιαζόμενοι, άνθρωποι της πράξης και άνθρωποι της θεωρητικής ενατένισης. Μπορεί μάλιστα ο κάθε διεκδικητής να αφαιρεί κάποια από τις κεφαλές του, αλλά το (Λερναίο) κράτος ποτέ δεν καταλύεται ολοσχερώς. Νέες κεφαλές αναφύονται στη θέση των παλαιών – «έστω και ριζικά μεταλλαγμένο, το κράτος παραμένει», συμπεραίνει στην ανάλυσή του επιγραμματικά ο Δερτιλής (σ. 102).

Το τέλος του κράτους δεν υπάρχει, γιατί το ελιξίριο της ύπαρξης του είναι η βία, κι αυτή ποτέ δεν εξαφανίζεται από την ανθρωπινή κατάσταση· το κράτος απλά διαθέτει στην καλύτερη των περιπτώσεων το μονοπώλιο της νόμιμης άσκησής της σε ορισμένη περιοχή. Το κράτος δεν ήταν άλλωστε που, σε αγαστή συνεργασία με τη βία (*κράτος βία τε*), κρατούσαν τον φιλόανθρωπο Προμηθέα καθηλωμένο στο βράχο του Καυκάσου, όπου ένας γύπας του κατέτρωγε καθημερινά το συκώτι;

Τούτο όμως ίσως μας οδηγεί εκτός του πλαισίου της Λερναίας μεταφοράς. Γιατί στον δεύτερο άθλο του ο μυθικός Ηρακλής κατάφερε τελικά με τη βοήθεια της θεάς Αθηνάς και του ανιψιού του Ιόλαου να επιτύχει τον ολοκληρωτικό αποκεφαλισμό του τέρατος. Κι αυτό το επέτυχε με το συνδυασμό κοπής των κεφαλιών και καύσης στην πληγή, ώστε να μην αναγεννώνται. Η ελαιογραφία του Μορώ στο βιβλίο του Δερτιλή εξεικονίζει την προσπάθεια που δεν έχει ακόμα τελεσφορήσει, αλλά στον αμφορέα της Βουλώνης φαίνεται η αίσια έκβαση του άθλου. Στην πραγματικότητα, το τέρας (δηλαδή, το έλος στην περιοχή) υποτάχθηκε με τις εκτεταμένες επιχωματώσεις και τη συστηματική καλλιέργεια επ' αυτών.

Ο Δερτιλής δεν προκρίνει στο βιβλίο του μια βέλτιστη στρατηγική για την αντιμετώπιση (των προβλημάτων) του κράτους. Η γνώση του λερναίου φαινομένου είναι η καλύτερη ίσως προϋπόθεση για την αντιμετώπισή του. Κάτι τέτοιο ίσως στοχάζεται και ο Ηρακλής στον πίνακα του Μορώ καθώς στέκει με το ρόπαλο στο χέρι απέναντι στις ορθωμένες κεφαλές της Λερναίας Ύδρας, ενώ στα πόδια της κείτονται κίολας κάμποσοι νεκροί.

V

Έχει λεχθεί ότι ποιητής δεν είναι εκείνος που εμπνέεται, αλλά μάλλον εκείνος που εμπνέει. Αν κάτι ανάλογο μπορεί να ισχύει και για τα βιβλία, θα προσέθετα ότι ένα από τα προτερήματα αυτού του βιβλίου δοκιμίων του καθηγητή Δερτιλή, ενός βιβλίου μικρού το δέμας αλλά μεγάλου το πνεύμα, είναι οι δευτερογενείς ιδέες και σκέψεις που προξενεί.

Ίσως γιατί το ύφος και το επίπεδο του πνευματικού λόγου που απαντά σε αυτό προσιδιάζει στα σύνθετα προβλήματα της κοινής εμπειρίας σχετικά με τη φύση και τη λειτουργία του λερναίου κρα-

τικού φαινομένου. Ίσως ακόμα γιατί η ποικιλία των ενδιαφερόντων και η αναδρομή σε απτά παραδείγματα από όλο σχεδόν το σώμα της ιστορικής εμπειρίας, που κατοπτεύει με τρόπο δόκιμο ο αναλυτής, προσθέτει σε γνωστικό πλούτο και προβληματισμό. Ίσως επίσης γιατί σε αυτό, όπως και σε άλλα δοκίμια του συγγραφέα, αναπτύσσεται ένας στοχασμός συνθετικός, πέρα από τα ασφυκτικά όρια του ενός ή του άλλου επιστημονικού ιδιώματος, με τρόπο εξόχως διαλεκτικό και αντιδογματικό. Δίχως, δηλαδή, να αναιρείται και να καταστρέφεται η ίδια η φύση του ερωτήματος και της απορίας, που προξενεί το διάλογο και την προβληματική. Γιατί στο κάτω κάτω της γραφής ο διανοητής δεν είναι κάποιος αλάθητος δικτάτορας των εννοιών σε ένα ολοκληρωτικό σύστημα που μόνο αυτός αυθεντικά γνωρίζει και ελέγχει, αλλά ένας άνθρωπος που συλλογάζεται ελεύθερα και εκθέτει επιχειρήματα ανοικτά τόσο για διάψευση όσο και για επιβεβαίωση.

Για όλους αυτούς τους λόγους, η απόλαυση της ανάγνωσης των δοκιμίων του Δερτιλή είναι αληθινή. Αν τολμούσα, μάλιστα, να παραφράσω το μόντο που έχει προτάξει σε ένα άλλο από τα βιβλία της πενταλογίας του (*Ειρωνεία και Σάτιρα*) ο συγγραφέας, θα έλεγα ότι ένα βιβλίο σαν κι αυτό *τους* *ισορροπημένους ανθρώπους* προτρέπει στην ανάγνωση και τη συγγραφή.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΚΡΥΔΗΜΗΤΡΗΣ

ΚΟΣΜΑΣ ΨΥΧΟΠΑΙΔΗΣ, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 1999, 670 σελ.

Το ογκώδες αυτό βιβλίο του Κοσμά Ψυχοπαίδη απαρτίζεται από κεφάλαια, πολλά από τα οποία συνιστούν αυτοτελή κείμενα δημοσιευμένα σε ελληνικά και ξένα περιοδικά. Ωστόσο, το έργο αυτό πραγματεύεται ορισμένα θεμελιώδη ζητήματα που αποτελούν το σταθερό και μόνιμο αντικείμενο στοχασμού του συγγραφέα που, εξάλλου, το συναντάμε και σε προηγούμενα έργα του, τόσο ως προς τα επιστημολογικά ζητήματα όσο και ως προς το μείζον ζήτημα της προέλευσης και της δεσμευτικότητας των αξιών με τα οποία αυτά είναι συνυφασμένα. Η πραγμάτευση του προβλήματος των αξιών, η οποία απασχόλησε τη νεότερη και συνεχίζει να απασχολεί

τη σύγχρονη πολιτική θεωρία, προσδίδει στην προβληματική του βιβλίου μια αναμφισβήτη επικαιρότητα, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τους όρους συγκρότησης του κοινού αγαθού στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες και του αιτήματος άρσης των αντινομιών και της αβεβαιότητας που προκύπτουν για το κανονιστικό θεσμικό πλαίσιο συνοχής τους σε συνθήκες αυξανόμενης διαφοροποίησής τους. Στην προοπτική αυτή, ο συγγραφέας συγκροτεί κατά τη γνώμη μας το επιχείρημά του σε τέσσερα επίπεδα.

α) Το πρώτο επίπεδο που μπορούμε να διακρίνουμε στην οργάνωση του επιχειρήματός του είναι ο αναστοχασμός πάνω στη σχέση κανονιστικού πλαισίου και αξιακών αιτημάτων που περιέχονται σε αυτό. Εδώ, η μορφή κανονιστικότητας που αναδεικνύεται δεν παραπέμπει σε υπερβατολογικούς όρους αλλά αναφέρεται σε μια πρωταρχική κατάσταση (κοινωνικό συμβόλαιο) η οποία χαρακτηρίζει τις θεωρίες της κανονιστικής παράδοσης, όπου η δυνατότητα των δρώντων για συνεργασία και συγκρότηση αξιών (ισότητα, ελευθερία, αλληλεγγύη, συναίνεση) τίθεται στο πλαίσιο ατομιστικών υποδειγμάτων του πράττειν. Τα υποδείγματα αυτά είναι αντιληπτά είτε ως εγγενή και φυσικά (Λοκ, Ρουσσώ) και προϋποθέτουν τις αξίες της ισότητας και της ελευθερίας καθώς και ένα αντίστοιχο κανονιστικό θεσμικό πλαίσιο που, ειδικά στον Λοκ, «είναι δεσμευτικό για τους πάντες» και, ως σύστοιχο της σύστασης και της διατήρησης της κοινωνίας ως τέτοιας, ανεξάρτητο από περιστασιακές πλειοψηφίες (άρα αποτελεί εγγύηση έναντι της αυθαιρεσίας, εφόσον είναι αναπαλλοτριώτο, αναιρώντας το ενδεχόμενο αντινομιών), είτε προκύπτουν ως αποτέλεσμα της προτεραιότητας του κοινού αγαθού, θέτοντας σε δεύτερη μοίρα την ισότητα και την ελευθερία (Χομπς). Η ανάλυση της κανονιστικής παράδοσης καταλήγει στην καντιανή προβληματική της προόδου, η οποία τίθεται ως σκοπός μιας εσωτερικής τελεολογίας που υπόκειται σε κριτικό έλεγχο, δηλαδή είναι αντιληπτή ως μηχανισμός που προϋποθέτει την έννοια της κριτικής ως όρου συγκρότησης του αξιακού της πλαισίου και ταυτόχρονα ως μέσου αυτοπεριορισμού της ίδιας της κριτικής εντός των ορίων εκείνων που δεν θέτουν σε διακινδύνευση το εν λόγω αξιακό πλαίσιο, το οποίο αποτελεί ταυτόχρονα όρο άσκησης της ίδιας της κριτικής (ελευθερία, δημοσιότητα).

β) Το δεύτερο επίπεδο του επιχειρήματος εδράζεται στην κριτική του σχετικισμού στο πλαίσιο του ιστορισμού και του θετικισμού, εντός του οποίου ο συγγραφέας παρακολουθεί και επιση-

μαίνει τα αδιέξοδα των θεωριών κανονιστικής θεμελίωσης τόσο ως προς την ιστορική αμφισβήτηση όσο και ως προς τη δογματική εκτροπή της ορθολογικότητας σε επιστημονισμό. Εδώ αναδεικνύονται κυρίως οι συνέπειες του θετικισμού ως αξιολογικά ουδέτερη επιστημονική δραστηριότητα και οι κίνδυνοι που απορρέουν από μια αντίστοιχα «καθαρή» από αξίες πολιτική επιστήμη για τη διάσωση του ορθοκανονιστικού πολιτικού πράττειν.

γ) Στο τρίτο επίπεδο ανάπτυξης του επιχειρήματός του, ο συγγραφέας διερευνά τη συγκρότηση μιας οντολογίας των αξιών στη βάση των δυσχερειών αντιστοίχισης και των συναφών αντινομιών της σχέσης μεταξύ αξιακού και πραγματικού. Άξονες της προβληματικής εδώ είναι η διαλεκτική του Χέγκελ και του Μαρξ ως προς την ένταση μεταξύ μηχανισμού και τελεολογίας, δηλαδή της δυνατότητας για εννόηση της μορφής του πραγματικού και της ριζικής κριτικής προς αυτή τη μορφή.

δ) Στο τέταρτο επίπεδο οργάνωσης του επιχειρήματός του, ο συγγραφέας διεξέρχεται κριτικά τη βεμπεριανή θεωρία για την αξία και τη σχέση της με τη συνοχή του πραγματικού. Αυτή η κριτική του συγγραφέα διανοίγεται και προς τις δεσμευτικές θεωρίες που αναζητούν τη θεμελίωσή τους είτε σε υπερβατολογικούς όρους (Χάμπερμας) είτε σε μια μορφή συγχρωτισμού της καντιανής αξιολογίας με τις συμβολαιακές θεωρίες (Ρόουλς). Σε αυτή την περίπτωση, ο δογματισμός αντιμετωπίζεται μέσω της διερεύνησης της δυνατότητας ανακατασκευής μιας θεωρίας του υποκειμένου, στοιχείου της οποίας είναι το ορθολογικό πράττειν –αντιπαραβαλλόμενο στο ορθολογικό εργαλειακό πράττειν– και η κριτική, στην κατεύθυνση μιας συνετής χρήσης του λόγου (Montaigne) που μόνη μπορεί να θεμελιώσει και να δεσμεύσει σε αξίες.

Ο στοχασμός του Κ.Ψ. ως προς τις δυνατότητες ανασυγκρότησης του διαφωτιστικού ορθολογικού επιχειρήματος αφορμάται από/και προσανατολίζεται κατά κύριο λόγο προς την κριτική των διαφόρων εκδοχών της ανορθολογικής αμφισβήτησης της κριτικής ορθολογικής σκέψης. Η μεθοδολογική οργάνωση των αποδεικτικών μέσων τα οποία χρησιμοποιεί ο συγγραφέας, αναδεικνύει ως όρο συνοχής των εννοιών, όπως αυτές αναδεικνύονται στο πεδίο της συγκεκριμένης προβληματοθεσίας, την αντιπαράθεση της διαφωτιστικής ορθολογικής σκέψης, ως δυνατότητας του κριτικού στοχασμού, με τον ιστορικό σχετικισμό καθώς και με τις προκύπτουσες μορφές απροσδιοριστίας, που, στο επίπεδο της πραξεολο-

γίας, νομιμοποιούν την αυθαιρεσία και τον ντεσιζιονισμό. Στην προοπτική αυτή, η έννοια της προόδου, στη σύμφυσή της με τα δικαιικά αξιακά αιτήματα που αποβλέπουν στη διασφάλιση της αξιακής συνοχής του κοινωνικού, συνεξετάζεται με το στοιχείο της απροσδιοριστίας το οποίο λειτουργεί ως όρος αναιρέσης της συνοχής του ορθολογικού επιχειρήματος. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η έννοια της απροσδιοριστίας παρεισφρέει ως στοιχείο αρνητικής εννοιολόγησης του κοινωνικού, το οποίο έτσι νοείται ως απροσπέλαστο. Η ανάλυση και η κριτική του συγγραφέα αποβλέπουν ακριβώς στο να καταδείξουν το γεγονός ότι η διαφωτιστική ορθολογική σκέψη προσπάθησε να εντάξει στην αναστοχαστική κρίση το στοιχείο της απροσδιοριστίας, τόσο προς αποφυγή του δογματισμού όσο και για να αντιμετωπίσει το αφηρημένο περιεχόμενο των εννοιών της συλλαμβάνοντας και θεμελιώνοντας μια έλλογη σχέση μεταξύ του επιμέρους και του γενικού/καθολικού.

Έτσι, η κριτική του συγγραφέα εστιάζεται κυρίως στην αυθαίρετη πρόταξη του στοιχείου της απροσδιοριστίας από τις σχετικιστικές θεωρήσεις του κοινωνικού, αλλά και της επιστήμης γενικότερα, οι οποίες αμφισβητούν τόσο την ίδια την ορθολογικότητα όσο και την αξία της κριτικής. Έτσι, η κριτική που ασκείται στις σχετικιστικές θεωρίες μπορεί να προεκταθεί και στο χώρο της μεταμοντέρνας σκέψης, η οποία αναθεματίζει την ορθολογικότητα προβάλλοντας μια αυθαίρετη σύνδεση του επιστημονιστικού, θετικού ορθολογισμού με την τελευταία, επειδή ακριβώς συλλαμβάνει ως ορθολογικά εξηγητέο μόνο το επιδεχόμενο τυπική ανασυγκρότηση στοιχείο της σκέψης. Όμως, κατ' αυτόν τον τρόπο, ο σχετικισμός και η μετανεωτερική καθαίγηση της αποδομητικής πρακτικής του εγκλωβίζεται στο πλαίσιο γνώσης και σκέψης, το οποίο ακριβώς είχε απορρίψει ως θετικιστικό και δογματικό, και το οποίο είχε αποτελέσει εφιαλτήριο για τη σύνδεση επιστημονιστικού ορθολογισμού και ορθολογικότητας.

Η ανάλυση και η κριτική του σχετικισμού από τον συγγραφέα φιλοδοξεί να ανατάμει τη φύση των προβλημάτων που ανακύπτουν από τη σημερινή κρίση της κοινωνικής θεωρίας, προσανατολιζόμενη κυρίως στο να υποβάλει στη βάση του κριτικού ελέγχου την αντίληψη μιας κατακερματισμένης μορφής του κοινωνικού, με συνέπεια να νοείται μερική και η ίδια η γνώση του. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο συγγραφέας θέτει σαφώς το πρόβλημα των ορίων του λόγου, εντός των οποίων μπορεί να οριστεί και να οριο-

θετηθεί η διακινδύνευση μεταξύ δογματισμού και σχετικισμού, αλλά και να διασαφηνιστεί το αίτημα για μια αναστοχαστική κρίση η οποία θα υπερβαίνει το παραπάνω δίλημμα ως αίτημα μιας κοινωνικής πρακτικής που σκέπτεται τόσο τη θέσμιση του κοινωνικού με όρους συνοχής στο αξιακό επίπεδο, δηλαδή ως πρόβλημα άρσης της απροσδιοριστίας και κατ' επέκταση των αντινομιών τους, όσο και τη χειραφέτησή της.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, είναι λοιπόν φανερό ότι ο συγγραφέας εγγράφει το επιχείρημά του στη νεωτερική κριτική σκέψη, υιοθετώντας σαφώς την άποψη ότι η νεωτερικότητα και ο ορθολογικός πυρήνας της μπορεί να διαφυλάξει την ανθρώπινη πράξη από την απροσδιοριστία, την τυχειότητα και τη βία και να τη στρέψει προς το αγαθό μέσω του ορθού λόγου. Η παρέμβαση αυτή του ορθού λόγου έχει τα στοιχεία μιας σαφώς καντιανής χρήσης του, χωρίς όμως το καντιανό φορμαλιστικό υπερβατολογικό στοιχείο, σε συνδυασμό με την κριτική, ο δρόμος της οποίας οφείλει «να μείνει ανοιχτός», όπως τονίζεται από τον Καντ στον επίλογο της *Κριτικής του καθαρού λόγου*, ώστε να (επανα)θέτει τα προβλήματα της πολιτικής κοινότητας σε μια ελεύθερη/διαλογική βάση, σεβόμενη το αξιακό αίτημα της αυτονομίας και της συναίνεσης των πολιτών πάνω στις πολιτικές αποφάσεις σε μια δημοκρατική κοινωνία.

Στη βάση αυτή, ο συγγραφέας επιδίδεται σε μια ενδιαφέρουσα και εμβριθή ανάγνωση τόσο της κλασικής όσο και της σύγχρονης πολιτικής θεωρίας αναδεικνύοντας ορισμένες σημαντικές πλευρές της που, όπως επισημαίνει ο ίδιος, έχουν παραμεληθεί από τις αναλύσεις της διεθνούς βιβλιογραφίας. Από αυτή τη σκοπιά, η ανάγνωση των κλασικών της πολιτικής θεωρίας από τον Κ.Ψ. έχει σημασία αφεαυτής και αξίζει να αναφερθούμε σε ορισμένους από αυτούς.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν κατά τη γνώμη μας οι επισημάνσεις του πάνω στον Χομπς, ο οποίος, παράλληλα με ορθολογιστικά επιχειρήματα συγκρότησης του κοινού αγαθού, συνδέει τη θρησκεία με ιδεολογικές λειτουργίες του κυρίαρχου (η θρησκεία ως υπηρετής του κράτους) που αποσκοπούν στη συγκρότηση του κοινού αγαθού, μετατρέποντας έτσι ένα λειτουργικό στοιχείο σε αξιακό. Αντίθετα, στην παράδοση των Λοκ και Ρουσσώ οι αξίες αποτελούν την προϋπόθεση και τον όρο για την πολιτική ενότητα και την ίδια τη συγκρότηση και ύπαρξη της κοινωνίας. Ειδικά στον Ρουσσώ, η ενότητα της κοινωνίας, καθώς και η κοινωνική συμβίω-

ση γενικότερα, τίθενται ως πρόβλημα κοινωνικότητας θεμελιωμένης, όπως και στον Άνταμ Σμιθ, στα ηθικά συναισθήματα από τα οποία απορρέουν οι ηθικές αξίες. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανάλυση της ρουσσωϊκής σκέψης σε ό,τι αφορά τη διασύνδεση των συναισθημάτων και του λόγου για την άρση των αντινομιών της «διπλής ανθρωπίνης φύσης», και η σημασία της «αγιότητας του Κοινωνικού Συμβολαίου και των νόμων» (το ζήτημα της πολιτικής θρησκείας στον Ρουσσώ) – γεγονός που παραπέμπει (με δεδομένες τις επιρροές του Ρουσσώ στη σκέψη του Ντυρκέμ) στη ντυρκεμιανή έννοια του ιερού ως προϋπόθεση συγκρότησης της συλλογικής συνείδησης (κοινωνιολογικό ισοδύναμο της Γενικής Βούλησης) στις σύγχρονες κοινωνίες.

Ο Κ.Ψ. τονίζει, στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης του Ρουσσώ, τις κανονιστικές δεσμεύσεις της (σ. 309), διαφοροποιούμενος από τις θέσεις εκείνες που τον θεωρούν πρόδρομο και πνευματικό πατέρα των δημοκρατικών στρεβλώσεων, οι οποίες συνέδεσαν το αξιακό περιεχόμενό του με τη νομιμοποίηση πρακτικών ιδιοποίησης της κυριαρχίας και της Γενικής Βούλησης (βίαιη απελευθέρωση-χειραφέτηση της κοινωνίας). Η προσέγγιση αυτή του συγγραφέα ενισχύεται και συμπληρώνεται από μια κριτική της μαρξιστικής θεωρίας από τη σκοπιά της κριτικής θεωρίας σε ό,τι αφορά τη μη ενσωμάτωση διαλογικών στοιχείων, δεσμευτικών για το πολιτικό πράττειν και θεμελιωτικών του δημοκρατικού προτάγματος της αυτονομίας, ώστε η υπέρβαση της υπάρχουσας κοινωνίας να επιτευχθεί με κανονιστικούς όρους και στη βάση της δημοκρατικής αυτονομίας και της κριτικής πολιτικής δημοσιότητας (σ. 342).

Επίσης, με βάση τη διαπίστωση ότι ο κλασικός φιλελευθερισμός συνέδεσε την έννοια της δημοκρατίας με ένα αξιακό υπόστρωμα κατανοητό ως βούληση και συμβόλαιο, ο Κ.Ψ. αναπτύσσει μια προβληματική περί μετατόπισης, μεταξύ του 18ου και του 20ού αιώνα, των θεωρητικών αναζητήσεων στην κατεύθυνση της διερεύνησης των αντινομιών του εν λόγω υποστρώματος και της σχέσης του με τη θεσμική πραγματικότητα και τις αντίστοιχες πολιτικές πρακτικές. Μια τέτοια μετατόπιση εντοπίζει κατεξοχήν στον Άνταμ Σμιθ, η θεωρία του οποίου για την αυτορρύθμιση της αγοράς («αόρατος χείρ») δεν διαχωρίζεται από μια προβληματική αξιών στις οποίες θεμελιώνεται η ιδέα του κοινού αγαθού. Σε αντίθεση με τις παραδοσιακές μεθερμηνεύσεις του Άνταμ Σμιθ, όπως αυτή των νεοφιλελευθέρων τύπου Χάγιεκ, που αντλούν από το έρ-

γο του τελευταίου επιχειρήματα υπέρ ενός μη παρεμβατικού κράτους στη βάση της «αυθόρμητης τάξης» (Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, I, 2), ο Κ.Ψ. τονίζει ότι όχι μόνο ο παρεμβατισμός δεν είναι ξένος προς τη λογική του Άνταμ Σμιθ, αλλά και ότι η αγορά είναι αξεχώριστη από ένα αξιακό/κανονιστικό σύστημα που περιέχει μια ιδέα της δικαιοσύνης η οποία «αντιστοιχεί σε μια κοινότητα συμφερόντων». Επίσης, ο Κ.Ψ. ανιχνεύει στοιχεία που συνδέουν τον Άνταμ Σμιθ με τον Μαρξ, αναδεικνύοντας κυρίως τη συγκρότηση αξιών διά της αυτονομίας των δρώντων ως κοινό αίτημα της σκέψης τους, με τη διαφορά ότι ο μεν Άνταμ Σμιθ το συνδέει με την αστική κοινωνία ως αξιακό αίτημα κριτικής της πολιτικής και του πολιτικού διαλόγου, ενώ ο Μαρξ το θέτει σε μια τελεολογική προοπτική αποκατάστασης της «γνήσιας επικοινωνίας» (κομμουνιστική κοινωνία).

Στην ίδια λογική υπεράσπισης του δημοκρατικού προτάγματος ως αξίας καθαυτής, ο Κ.Ψ. ασκεί κριτική στη διαδικαστική αντίληψη της δημοκρατίας, τόσο αυτή του κλασικού φιλελευθερισμού όσο και εκείνη που εκφράζεται στο έργο του Βέμπερ αλλά και του Χάμπερμας, καθώς και στις λειτουργιστικές εκδοχές της τύπου Luhmann, προσάπτοντάς τους κυρίως την υποβάθμιση των αξιών και την αποσύνδεσή τους από τα πραγματικά προβλήματα της κοινωνίας. Πίσω από τις εκδοχές αυτές της δημοκρατίας, ο Κ.Ψ. διαβλέπει τη βεμπεριανή αντίληψη της σύγχρονης ορθολογικότητας ως φορμαλιστική κατασκευή της συνοχής του κοινωνικού, τόσο στο επίπεδο της θεωρίας όσο και στο επίπεδο του δικαίου (η έννοια της νομιμότητας), η οποία αφήνει το δρόμο ανοιχτό σε ντεσιζιονιστικές πρακτικές. Το πρόβλημα της νομιμότητας που αναλύει εδώ ο συγγραφέας είναι μείζον για τη θεωρία της δημοκρατίας και αποτέλεσε κεντρικό θεωρητικό ζήτημα από τον Βέμπερ και μετά, ιδιαίτερα στη Γερμανία, όπου η κριτική του Καρλ Σμιτ στην αποσυντιθέμενη δημοκρατία της Βαϊμάρης και η απολογητική του στις ντεσιζιονιστικές συνέπειες του νομικού φορμαλισμού επαναθέτουν το ζήτημα των αξιών και της διασφάλισής τους στη δημοκρατία προκειμένου να μην είναι αντιληπτές ως εξωτερικές σε ένα «αποδοτικό» (φορμαλιστικό ή λειτουργικό) δημοκρατικό μοντέλο, αλλά συστατικό του. Στην προοπτική αυτή εξετάζεται επίσης το μοντέλο του Ρόουλς, ο φορμαλιστικός χαρακτήρας του οποίου είναι δύσκολο να αμφισβητηθεί, παρά το γεγονός ότι σε πιο πρόσφατα από τη *Θεωρία της δικαιοσύνης* κείμενά του επιχειρεί να

διαφοροποιηθεί, ενώ ο Χάμπερμας εγκυβερείται για το γεγονός ότι επιχειρεί να θεμελιώσει την πολιτική αυτονομία και το αντίστοιχο αξιακό πλέγμα με αφετηρία «μια τυπική επικοινωνιακή-διαδικαστική θεώρηση του δικαιο-θεσμικού πλαισίου».

Κλείνοντας αυτή την αναπότρεπτα ελλιπή και κατ' ανάγκη επιλεκτική –λόγω των τεράστιων και πολυάριθμων θεμάτων που τίγονται στο βιβλίο– κριτική παρουσίαση της εργασίας του Κοσμά Ψυχοπαίδη, μπορούμε να πούμε ότι αποτελεί σημαντική συμβολή στη σχετική βιβλιογραφία που υπερβαίνει τους ελληνοκεντρικούς προβληματισμούς και αποτελεί επιπλέον βασικό ανάγνωσμα για περαιτέρω μελέτη και εμφάθυνση της δημοκρατικής θεωρίας και των αξιών της. Από τεχνική σκοπία, το βιβλίο είναι άρτιο και σχεδόν χωρίς λάθη [με εξαίρεση δυο-τρία τυπογραφικά και δυο ορθογραφικά λάθη (ωφελείται, αντί οφείλεται σ. 127, και κήτωρος αντί κήτορος, σ. 195) που σε ένα τόσο μεγάλο βιβλίο είναι συγγνωστά], ενώ η γλώσσα στα περισσότερα κείμενα είναι βατή, επιτρέποντας ακόμα και στους μη μυημένους να παρακολουθήσουν τους συλλογισμούς του συγγραφέα χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία: το κείμενο μάλιστα που αναφέρεται στον Ρουσσώ προσφέρει ένα ευχάριστο πνευματικό ταξίδι στο χώρο της πολιτικής θεωρίας. Απομένει βεβαίως το ζήτημα των δημοκρατικών αξιών να βρει τρόπους υλοποίησης όχι μόνο μέσα από τη θεωρητική έρευνα, αλλά προπάντων μέσα από την πρακτική ευθύνη του καθένα –επιστήμονα ή μη– απέναντι σε μια δεινή πραγματικότητα των ανθρώπινων πραγμάτων που δεν έπαψε να συγκλονίζει τις συνειδήσεις, ή, όπως ο ίδιος ο συγγραφέας είπε σε μια συνέντευξη του με την ευκαιρία της έκδοσης του βιβλίου, μέσα από τη ντροπή που πρέπει να αισθανόμαστε όταν βλέπουμε μπροστά μας το άδικο.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ - ΣΤΑΘΗΣ ΜΠΑΛΙΑΣ

- Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Υπερεθνικές και πολιτειακές αρχές στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Προς αναζήτηση μιας νέας θεσμικής ταυτότητας*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1999, 40 σελ.
- Δ. ΤΣΑΤΣΟΣ, *Επίμαχες έννοιες της ευρωπαϊκής ενωσιακής τάξης. Μεθοδολογική ερμηνεία των ευρωπαϊκών ενωσιακών θεσμών*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1997, 88 σελ.

Σε μια εποχή που η συζήτηση για το θεσμικό και πολιτικό μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης (εφεξής Ε.Ε.) και την πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης γενικότερα είναι έντονη, τα κείμενα δύο ομιλιών, του καθηγητή Γ. Παπαδημητρίου και του καθηγητή Δ. Τσάτσου, που έχουν δημοσιευτεί σε αυτοτελείς τόμους, είναι εξαιρετικά επίκαιρα. Με τα κείμενα αυτά οι δύο συγγραφείς συνεισφέρουν σε μια ευρύτερη συζήτηση που διεξάγεται στην ακαδημαϊκή κοινότητα, στην οποία συμμετέχουν άλλοι νομικοί (όπως ο καθηγητής Κ. Στεφάνου), πολιτικοί επιστήμονες (καθηγητές Π. Κ. Ιωακειμίδης και Μ. Τσινισιζέλης) και οικονομολόγοι (καθηγητές Π. Καζάκος και Λ. Τσούκαλης).

Στο πρώτο κείμενο, ο καθηγητής Γιώργος Παπαδημητρίου αναλύει τον διαλεκτικό χαρακτήρα της σχέσης μεταξύ Πολιτείας και Ε.Ε. Σημειώνει ότι, εξ αρχής, η ενοποιητική διαδικασία ήταν ανυπόφορο να διαβρώνει αργά αλλά σταθερά τα θεμέλια της Πολιτείας. Για να εκπληρώσουν την αποστολή τους και να μην οδηγηθούν σε στασιμότητα, οι Ευρωπαϊκές Κοινότητες έπρεπε να απορροφούν σταδιακά ολοένα και μεγαλύτερο μέρος από τις εξουσίες της Πολιτείας.

Η υπέρβαση της Πολιτείας συντελείται διαμέσου ορισμένων αρχών, οι οποίες αποτελούν το μοχλό και την κινητήρια δύναμη για την ανάπτυξη της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Οι αρχές αυτές είναι δύο ειδών: *πρώτον*, υπερεθνικές αρχές, δηλαδή αρχές που οριοθετούν τη σχέση της Ε.Ε. με την Πολιτεία, όπως η αρχή της αυτονομίας της Ε.Ε., η αρχή της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου και η συναφής αρχή της άμεσης ισχύος των κανόνων του στη θεσμική έννομη τάξη. Πρόκειται για αρχές οι οποίες, σύμφωνα με τον συγγραφέα, συμπυκνώνουν τη βαθύτερη ουσία της Ε.Ε. και προσδιορίζουν τον υπερεθνικό χαρακτήρα της και για το λόγο αυτό τις χαρακτηρίζει υπερεθνικές.

Δεύτερον, πολιτειακές αρχές, δηλαδή αρχές που συνιστούν τον σκληρό πυρήνα και την καρδιά της Πολιτείας, όπως η δημοκρατι-

κή αρχή, η αρχή του κράτους δικαίου και η ιστορικά νεότερη αρχή του κοινωνικού κράτους. Η διείσδυση πολιτειακών αρχών στο ενωσιακό θεσμικό οικοδόμημα ξεκίνησε με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, και εμπλουτίστηκε στη συνέχεια με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ. Βεβαίως, σημειώνει ο συγγραφέας, οι πολιτειακές αρχές που διείσδυσαν στην Ε.Ε. απέκτησαν διαφορετικό περιεχόμενο και διαφορετική λειτουργία από εκείνη που ασκούν σε μια Πολιτεία. Εμπλουτίστηκαν με θεσμούς, διατάξεις και ορισμούς, οι οποίοι συγκεκριμενοποιούν και εξειδικεύουν το κανονιστικό περιεχόμενο και τη λειτουργία τους.

Ποια είναι η σημασία της διεργασίας αυτής για τη μελλοντική θεσμική ταυτότητα της Ε.Ε. αλλά και της Πολιτείας, καθώς και της εξέλιξης της μεταξύ των σχέσης; Ο συγγραφέας διαπιστώνει ότι η Ε.Ε. εξακολουθεί να διαβρώνει την Πολιτεία, όχι όμως πια χωρίς αντάλλαγμα. Το αντάλλαγμα συνίσταται στη διείσδυση πολιτειακών αρχών στο θεσμικό οικοδόμημα, διεργασία που θα οδηγήσει προοδευτικά στη δημιουργία ενός νέου θεσμικού μορφώματος, το οποίο θα είναι σαφώς διαφορετικό τόσο από την Πολιτεία όσο και από την Ένωση όπως τις γνωρίσαμε μέχρι σήμερα.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις επιβεβαιώνονται σε μεγάλο βαθμό μετά την επεξεργασία του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε. και την έγκρισή του –μέχρι στιγμής ως κείμενο διακήρυξης αρχών– από τη Διακυβερνητική της Νίκαιας το Δεκέμβριο του 2000. Ο Χάρτης, ο οποίος τοποθετεί τον πολίτη στο επίκεντρο της ενοποιητικής διαδικασίας, αποτελεί το πρόκριμα για τη συνταγματική οργάνωση της Ε.Ε. και τη μελλοντική της θεσμική ταυτότητα.

Στο δεύτερο κείμενο, ο καθηγητής Δημήτρης Τσάτσος προτείνει μια νέα μέθοδο προσέγγισης για τη χρήση νομικών και θεσμικών εννοιών στο πλαίσιο της ενωσιακής έννομης τάξης.

Η μελέτη εκκινεί από τη διαπίστωση ότι η χρήση εννοιών με κρατικογενή χαρακτήρα, όπως π.χ. η έννοια της κυριαρχίας ή η έννοια του Συντάγματος, έχει ευαίσθητες ερμηνευτικές συνέπειες για κρίσιμα ζητήματα της Ε.Ε. Αναζητεί μια νέα μέθοδο ανάγνωσης εννοιών που έχουν μεταφερθεί στο ενωσιακό πεδίο με ανεπεξέργαστο το κρατικογενές τους νόημα, μέσα από τη διερεύνηση της θεωρητικής αφετηρίας και του περιεχομένου πέντε θεμελιωδών εννοιών της ενωσιακής τάξης: ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, κυριαρχία, ομοσπονδιακό κράτος, δημοκρατική αρχή και ευρωπαϊκό Σύνταγμα.

Η ανάλυση του κρατικογενούς νοηματικού περιεχομένου της

έννοιας της «ολοκλήρωσης», η οποία στο ενωσιακό επίπεδο χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει τη «διαρκώς στενότερη ένωση των λαών της Ευρώπης», αποδεικνύει τη συγκεκριμένη ιστορική προέλευση της έννοιας αυτής, η οποία συνδέεται με το φαινόμενο του εθνικού κράτους όπως διαμορφώθηκε τον 18ο αιώνα. Ωστόσο, σημειώνει ο συγγραφέας, η ακριβής νοηματική απόδοση της ενωσιακής διαδικασίας και της τελεολογίας της με τον όρο «ολοκλήρωση» προϋποθέτει την επανεξέταση της νέας κοινωνικής και ιστορικής ύλης που καλείται να ερμηνεύσει, δηλαδή του δυϊσμού του ευρωπαϊκού χώρου τόσο ως πολιτισμική ενότητα όσο και ως σύνδεση εθνικών κρατών.

Εξετάζοντας την έννοια υπό το φως αυτού του δυϊσμού, ο συγγραφέας σημειώνει ότι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση κατευθύνεται προς τις δύο διαστάσεις του ευρωπαϊκού ιστορικού χώρου, δηλαδή αφενός προς την περαιτέρω εμβάθυνση των ευρωπαϊκών θεσμών προς την κατεύθυνση της διαρκώς στενότερης ένωσης των λαών της Ευρώπης, αφετέρου προς τη διαφύλαξη της πολιτισμικής πολυμορφίας του ευρωπαϊκού χώρου, όπως αποτυπώνεται στις εθνικές ταυτότητες των κρατών μελών. Η ολοκλήρωση δεν μπορεί να αγνοεί τις δύο ιστορικές διαστάσεις του φαινομένου, οι οποίες δεν είναι αντιφατικές, αντιθέτως βρίσκονται σε μια διαλεκτική αρμονία από την οποία αναδεικνύεται η θεσμική μοναδικότητα του ενωσιακού χώρου.

Ανάλογη διερεύνηση επιχειρεί ο συγγραφέας και για τις υπόλοιπες έννοιες (κυριαρχία, δημοκρατία, ομοσπονδία, Σύνταγμα). Εξετάζει καταρχάς την ιστορική τους εξέλιξη, το περιεχόμενο και τη σημασία τους. Στη συνέχεια επιχειρεί την αναανομηματοδότησή τους μέσα από το πρίσμα του θεσμικού δυϊσμού του ενωσιακού οικοδομήματος, ως ενιαίου πολιτισμικού χώρου και ως σύνδεσης εθνικών κρατών.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, κυρίως λόγω της πολιτικής συζήτησης που πυροδότησαν οι προτάσεις του γερμανού υπουργού Εξωτερικών Γιόσκα Φίσερ περί ομοσπονδιακής προοπτικής της Ευρώπης, παρουσιάζουν οι έννοιες του «ομοσπονδιακού κράτους» και του «Συντάγματος».

Όπως σημειώνει ο συγγραφέας, οι όροι του ομοσπονδιακού κράτους και της ομοσπονδίας κρατών έχουν ως ιστορική και νοηματική προϋπόθεση την έννοια του κράτους, και αποτελούν την αφηρημένη εννοιολογικά αποτύπωση ιστορικά υπαρκτών κρατών

και συνδέσμων κρατών. Όσο κι αν ενισχυθούν οι θεσμοί της Ε.Ε., η τελευταία αποτελεί, τόσο από ιστορική όσο και από συστηματική άποψη, μια πρωτόγνωρη θεσμική κατηγορία, μια «εν εξελίξει σύνθετη θεσμική ενωσιακή τάξη ευρωπαϊών πολιτών και εθνικών κρατών» (σ. 48). Ως εκ τούτου, οι έννοιες του ομοσπονδιακού κράτους και της ομοσπονδίας κρατών είναι λόγω της κρατικογενούς τους προέλευσης απρόσφορες για την αποτύπωση του διλήμματος ως προς τον τελικό στόχο της ενωσιακής διαδικασίας.

Συχνή είναι επίσης, στο ενωσιακό επίπεδο, η χρήση του όρου «Σύνταγμα» για ποικίλα ζητήματα που διαφέρουν μεταξύ τους. Η συζήτηση επικεντρώνεται εδώ σε δύο ερωτήματα, ένα ορολογικό που αφορά το κατά πόσον οι ενωσιακοί θεσμοί μπορούν να χαρακτηριστούν ως συνταγματικοί, και ένα ουσιαστικό ερώτημα που αφορά τις ερμηνευτικές συνέπειες της νοηματικής αναοριοθέτησης.

Για να απαντήσει στο πρώτο ερώτημα, ο συγγραφέας αναζητεί τη σημασία της λειτουργίας του Συντάγματος όπως προέκυψε και διαμορφώθηκε εξελικτικά μέσα στην ιστορική πραγματικότητα. Διαπιστώνει ότι το Σύνταγμα συγκροτεί τη θεμελιώδη έννομη τάξη της κοινωνικής συμβίωσης, και τη διατηρεί σε λειτουργία.

Σε ό,τι αφορά την Ε.Ε., το ζήτημα δεν είναι αν η Συνθήκη μπορεί να θεωρηθεί ως Σύνταγμα, αλλά εάν, ως προς τις θεμελιώδεις αρχές της, η νομική λειτουργία της Συνθήκης έχει και συνταγματική ποιότητα. Στο βαθμό που η ενωσιακή έννομη τάξη οργανώνει την πολιτική εξουσία αλλά και την οριοθετεί, κατοχυρώνει το *status europeus* και προστατεύει θεμελιώδη δικαιώματα, εμπίπτει στην έννοια του Συντάγματος.

Αφού διαπίστωσε ότι το ενωσιακό θεσμικό σύστημα έχει συνταγματική ποιότητα και επομένως αναπτύσσει και συνταγματική λειτουργία, ο συγγραφέας αναζητεί στη συνέχεια τις ερμηνευτικές συνέπειες αυτής της διαπίστωσης.

Μια πρώτη συνέπεια αφορά το ζήτημα της ερμηνείας της Συνθήκης. Ερμηνευτική αφετηρία των συνταγματικής ποιότητας θεμελιωδών κανόνων της ενωσιακής τάξης είναι οι δύο ισότιμες πτυχές της ενωσιακής θεσμικής τάξης, η Ένωση ως σύνολο Ευρωπαίων πολιτών και ως θεσμική σύνθεση των ιστορικών υποκειμένων της.

Η δεύτερη συνέπεια συνδέεται με τη διαδικασία παραγωγής του πρωτογενούς δικαίου. Η αναγνώριση συνταγματικής ποιότητας σε βασικές αρχές και κανόνες της Συνθήκης επενεργεί ως περιορισμός της συντακτικής εξουσίας του πρωτογενούς ενωσιακού νο-

μοθέτη, ο οποίος οφείλει να σέβεται τα δικαυκά κεκτημένα, μέσα στα οποία συγκαταλέγεται και η αρχή της ισοτιμίας των εθνικών θεσμικών πολιτισμών ως αναπόσπαστο νοηματικό τμήμα της δημοκρατικής αρχής.

Το συμπέρασμα που αντλείται από τη μελέτη του καθηγητή Τσάτσου είναι ότι η χρήση εννοιών με άθικτο το κρατικογενές νοηματικό τους περιεχόμενο, χωρίς να εξετάζεται η ιστορική τους εξέλιξη, εγκυμονεί κινδύνους για την προοπτική του ευρωπαϊκού ενωσιακού οικοδομήματος. Αντί να μας φέρνει πιο κοντά στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, την απομακρύνει.

Η μέθοδος που προτείνει ο συγγραφέας για την υπέρβαση αυτής της δυσχέρειας, την οποία εφαρμόζει ενδεικτικά σε ορισμένες θεμελιώδεις έννοιες της ενωσιακής τάξης, επιστά την προσοχή στην αλόγιστη χρήση εννοιών με πολιτειολογική προέλευση. Κάθε φορά που χρησιμοποιούμε μια έννοια με κρατικογενή προέλευση, θα πρέπει να επανεξετάζουμε το περιεχόμενό της υπό το φως της διττής ιστορικής ιδιοσυστασίας του ενωσιακού οικοδομήματος, ως πολιτισμικής ενότητας και ως σύνδεσης εθνικών κρατών. Άλλωστε η ρημηνεία θεσμών με συνταγματική ποιότητα, όπως η ενωσιακή έννομη τάξη, οφείλει να έχει επίγνωση και να σέβεται την ιστορικότητα των θεσμικών και νομικών εννοιών.

ΕΜΜΑΝΟΥΕΛΑ ΔΟΥΣΗ

ΓΙΑΝΝΗΣ Γ. ΒΑΛΗΝΑΚΗΣ - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ Ε. ΜΠΟΤΣΙΟΥ, *Διεθνείς σχέσεις και στρατηγική στην πυρηνική εποχή*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2000.

Η ελληνική επιστήμη καθυστέρησε σημαντικά να αναπτύξει τη μελέτη της ιστορίας των διεθνών σχέσεων της μεταπολεμικής εποχής. Εξάλλου, έως πρόσφατα (τις αρχές της δεκαετίας του 1990), η ιστορική έρευνα γι' αυτή καθαυτήν τη μεταπολεμική/μετεμφυλιακή πορεία της χώρας υπήρξε διστακτική – γεγονός δυσάρεστο, απόρροια του ταραγμένου, έως το 1974, παρελθόντος, καθώς και της συνακόλουθης επενέργειας έντονων πολιτικών αντιπαλοτήτων. Αξίζει να σημειωθεί ότι, αντίθετα, η πολιτική επιστήμη και οι διεθνείς σχέσεις γνώρισαν στην Ελλάδα σημαντική άνθηση με αφετη-

ρία τη δεκαετία του 1980. Ωστόσο, η βιβλιογραφία για την ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου στη διεθνή του διάσταση παρέμενε περιορισμένη, με σημαντικότερη εξαίρεση το σημαντικό έργο του Γιάννη Γιαννουλόπουλου το 1992, το οποίο όμως επικεντρωνόταν στην ευρωπαϊκή και ταυτόχρονα και την ελληνική ιστορία, σε μία μικρότερη περίοδο, την πρώτη φάση του Ψυχρού Πολέμου έως το 1962-63. Η ίδια συνελώς η δημοσίευση του βιβλίου των Βαληνάκη - Μπότσιου, δυναμική σύζευξη της ιστορίας και του τομέα των στρατηγικών σπουδών, συμβάλει στην ανάπτυξη της σχετικής βιβλιογραφίας και μπορεί βάσιμα να θεωρηθεί ως δείγμα μιας νέας και επιρόσδεκτης εξωστρέφειας της ελληνικής επιστήμης.

Το βιβλίο δεν πραγματεύεται το σύνολο των μεταπολεμικών διεθνών σχέσεων, αλλά μια συγκεκριμένη πτυχή τους: την επιρροή, μετά το 1945, των νέων πυρηνικών δυνατοτήτων στη διαμόρφωση της διεθνούς σκηνής. Το ζήτημα ωστόσο είναι κομβικό, αφού τα πυρηνικά όπλα αποτέλεσαν για τη διάπλαση του διεθνούς συστήματος έναν παράγοντα εντελώς νέο, αλλά και με καταλυτική επιρροή: η ίδια η διπολική φύση του μεταπολεμικού κόσμου βασίστηκε, σε μεγάλο βαθμό, στη συντριπτική υπεροχή που προσέφερε στις δύο υπερδυνάμεις η κατοχή των τεράστιων πυρηνικών οπλοστασίων τους, ικανών, για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία, να επιφέρουν ολική καταστροφή στον πλανήτη.

Η έμφαση πάντως στην επιρροή των πυρηνικών όπλων δεν αποτελεί μια στατική επιλογή των συγγραφέων, αλλά συνάπτεται με μια ευρεία οπτική της διεθνούς σκηνής – με το ζήτημα, ακριβώς, της στρατηγικής των διεθνών σχέσεων. Το πρώτο μέρος του βιβλίου, από την Κ. Μπότσιου, πραγματεύεται την κρίσιμη περίοδο της δημιουργίας του διπολικού, πυρηνικά εξοπλισμένου, διεθνούς συστήματος την ελαύριο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, καθώς και τις διαφορετικές στρατηγικές αποτροπής –βασισμένες πρωτίστως στις νέες δυνατότητες των πυρηνικών όπλων– που εφαρμόστηκαν από τον δυτικό κόσμο έως τα μέσα της δεκαετίας του 1970, και επηρέασαν άμεσα την πολιτική των δύο πλευρών του Ψυχρού Πολέμου. Πρόκειται για ένα κείμενο επαρκές για την πληροφόρηση του ενδιαφερόμενου αναγνώστη, αλλά και –στοιχείο ίσως περισσότερο σημαντικό– με συστηματική αναφορά σε έναν ευρύτερο προβληματισμό για τα πολύκροτα ζητήματα των «απαρχών» του Ψυχρού Πολέμου και της στρατηγικής του, καθώς και για τη διαμόρφωση των σχετικών τάσεων και σχολών σκέψης στη διεθνή βιβλιογραφία

(τάσεων που, δυστυχώς, στην Ελλάδα συχνά παραβλέπουμε, ή αντιμετωπίζουμε αποσπασματικά).

Ακολουθεί, από τον Γ. Βαληνάκη, η ανάλυση των προσπαθειών για «έλεγχο» των πυρηνικών εξοπλισμών, από τη δεκαετία του 1960 (όταν δηλαδή η ανάπτυξη των πυρηνικών οπλοστασίων, σε συνδυασμό με τις εντάσεις του Ψυχρού Πολέμου, άρχισε πλέον να θέτει επί τάπητος τον προβληματισμό της γενικευμένης πυρηνικής καταστροφής), έως τη δεκαετία του 1980, οπότε ήρθαν στο προσκήνιο οι διαπραγματεύσεις περιορισμού των στρατηγικών εξοπλισμών και η ανάπτυξη της αμερικανικής στρατηγικής αντιπυραυλικής άμυνας, του γνωστού «πολέμου των Άστρων». Άλλωστε, η ενότητα αυτή αποκτά ακόμη περισσότερο ενδιαφέρον εάν ληφθεί επιπρόσθετα υπόψη ότι, ειδικά από τη δεκαετία του 1970, το βάρος του διεθνούς ανταγωνισμού (αλλά, κατά περιεργό τρόπο, και των προσπαθειών για διεθνή συνεννόηση ή ύφεση) σταδιακά μεταφέρθηκε στο πεδίο αυτό.

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου, και πάλι από τον Γ. Βαληνάκη, αναφέρεται στην πυρηνική ισορροπία ειδικότερα στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται όχι μόνον στις ανεξάρτητες (περισσότερο ή λιγότερο) ευρωπαϊκές πυρηνικές δυνάμεις και στη στρατηγική σημασία της Μεσογείου (θέμα που ειδικότερα ενδιαφέρει την Ελλάδα), αλλά και στο ζήτημα των πυραύλων μέσου βεληνεκούς, που απασχόλησε την Ευρώπη και τη διεθνή πολιτική σκηνή από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και επί δέκα περίπου χρόνια. Αξίζει να σημειωθεί ότι η πολυπλοκότητα των θεμάτων αυτών συχνά οδηγεί (ακόμη και σε έργα της διεθνούς βιβλιογραφίας) σε μια, σχετικά, μηχανιστική, ή και απόμακρη, απλή παράθεση γεγονότων ή στοιχείων, χωρίς να τονίζονται οι αιτίες που οδήγησαν τους πρωταγωνιστές του διεθνούς συστήματος να λάβουν τη μία ή την άλλη θέση. Ένα απτό παράδειγμα, αντίθετα, του ολοκληρωμένου χαρακτήρα της εξέτασης που επιχειρείται εδώ, προσφέρει η ανάλυση για τους λόγους που ώθησαν την –ηλικιωμένη και συντηρητική από την άποψη της διεθνούς της συμπεριφοράς– σοβιετική ηγεσία της δεκαετίας του 1970 στην απόφαση να αναπτυχθούν οι περίφημοι πύραυλοι SS-20, που έμελλαν να προκαλέσουν φόβους υπαρξιακής υφής στον Δυτικό κόσμο και να οδηγήσουν, στις αρχές της δεκαετίας του 1980, σε μια περίοδο έντονης αντιπαράθεσης.

Το τελευταίο και τρίτο μέρος του βιβλίου, από την Κ. Μπότσιου, αναφέρεται στις τελευταίες σχετικές διαπραγματεύσεις κατά

τον Ψυχρό Πόλεμο, καθώς και στις αντίστοιχες διαβουλεύσεις στη μεταψυχροπολεμική εποχή και στο ζήτημα της ανεξέλεγκτης διάδοσης των πυρηνικών. Πρόκειται για ένα κείμενο ιδιαίτερα χρήσιμο, αφού (κατά τρόπο πράγματι ανεξήγητο), μετά την πτώση της Σοβιετικής Ένωσης επήλθε στη Δυτική κοινή γνώμη μια «χαλάρωση» του ενδιαφέροντος για τα πυρηνικά όπλα: ο δυτικός κόσμος συχνά λησμονεί ότι αυτά ακόμη υπάρχουν, ενδεχομένως σε περισσότερα χέρια. Και η «χαλαρότητα» αυτή στην αντιμετώπισή ενός προβλήματος υπαρκτικού μεν, αλλά όχι πλέον «καυτού» –ή, όπως το θέτει η συγγραφέας: η απουσία μιας συνολικής («υψηλής») στρατηγικής από την πλευρά του Δυτικού κόσμου– μπορεί τελικά να αποδειχθεί ακόμη περισσότερο επικίνδυνη. Μάλιστα, τούτο το τμήμα θα μπορούσε, σε μια ενδεχόμενη νέα εμπλουτισμένη έκδοση, να είναι εκτενέστερο.

Το έργο των Βαληνάκη - Μπότσιου, συνεπώς, προσφέρει μια σύγχρονη οπτική, που αποκαλύπτει συγγραφικό και ερευνητικό δυναμισμό. Αποτελεί για διάφορους λόγους μια αξιόλογη προσθήκη στην ελληνική βιβλιογραφία: στο πεδίο των γενικότερων προσανατολισμών της, είναι ένδειξη εξωστρέφειας και μιας προσπάθειας για σύνδεσή της με μία (ήδη ανεπτυγμένη) διεθνή: στο πεδίο της ανάλυσης, το έργο, βασισμένο σε εκτενή βιβλιογραφία, προσφέρει σύγχρονη οπτική για τη διαμόρφωση του διεθνούς συστήματος στη μεταπολεμική εποχή. Πρόκειται δηλαδή για ένα έργο χρήσιμο τόσο στον ειδικό επιστήμονα όσο και στον ενεργό πολίτη, που επιζητούν την επαφή με έναν συστηματικό και υπεύθυνο προβληματισμό.

ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Χριστόφορος Χριστοφόρου, Πληθυσμός και πολιτική στην κατεχόμενη Κύπρο (1974-1998), Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Κείμενα Εργασίας 1/2001, υπεύθυνοι σειράς Ηλίας Νικολακόπουλος - Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, Αθήνα 2001.

Η Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης – υπό την αιγίδα της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης– ανέλαβε την έκδοση σύντομων μελετών με τη μορφή «κειμένων εργασίας». Σκοπός αυτής της εκδοτικής πρωτοβουλίας είναι η δημοσίευση και διάδοση πορισμάτων από έρευνες που βρίσκονται σε εξέλιξη και θίγουν θέματα της πολιτικής επιστήμης, της πολιτικής οικονομίας, των διεθνών σχέσεων και των ευρωπαϊκών σπουδών. Τα κείμενα εργασίας μπορούν να αποτελέσουν πηγές ενημέρωσης και αφορμές διαλόγου στην ακαδημαϊκή και ερευνητική κοινότητα, και γενικότερα στη δημόσια σφαίρα.

Η μελέτη του Χριστόφορου Χριστοφόρου, *Πληθυσμός και πολιτική στην κατεχόμενη Κύπρο (1974-1998)*, που αποτελεί το πρώτο «κείμενο εργασίας» στη σειρά αυτή, έχει ως αφετηρία τη διερεύνηση της ακρίβειας των δεδομένων που παρέχει το καθεστώς της ΤΔΒΚ. Άλλωστε, όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, «η Κύπρος αποτελεί ίσως μοναδικό στον κόσμο παράδειγμα χώρας που ανέδειξε τους αριθμούς σε αγαθό ύψιστης σημασίας, κατάσταση που πηγάζει από το ρόλο που αποδόθηκε σε αυτούς στην προσπάθεια κατανομής εδαφών, εξουσιών, φυσικών και άλλων πόρων και προνομίων υπέρ της μιας ή της άλλης πλευράς». Δεν περιορίζεται όμως σε αυτό. Αντίθετα, επιχειρεί να αποκαλύψει τα βασικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας και του πληθυσμού στο βόρειο τμήμα της Κύπρου. Έτσι, «τεκμηριώνεται η πορεία και εξέλιξη της εγκατάστασης των εποίκων και των Τουρκοκυπρίων από το 1974 μέχρι σήμερα, και αποδεικνύεται ότι και σήμερα συνεχίζεται η εγκατάσταση εποίκων. Τεκμηριώνονται οι διαφορές ανάμεσα στους Τουρκοκύπριους και τους έποικους, αναφορικά με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά, όπως επίσης αναφορικά με τις πολιτικές επιλογές».

Στην έκδοση συμπεριλαμβάνονται τρία ιδιαίτερα χρήσιμα παραρτήματα: «Πηγές αναφοράς από το κατεχόμενο τμήμα της Κύπρου», «Πολιτική ζωή και κόμματα», «Η επιρροή και η ψήφος των εποίκων».

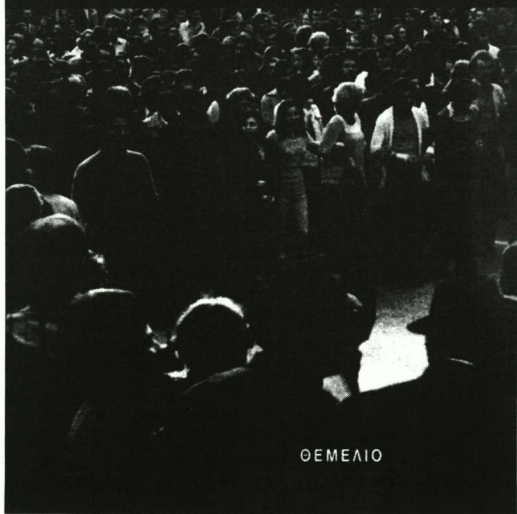
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Κυκλοφορεί

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ

Η ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

ΣΤΑΘΕΡΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ **1974-1990**
ΣΗΜΑΔΕΜΕΝΗ
ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΘΕΜΕΛΙΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 36 08 180, 36 02 646, FAX 36 12 092

<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

BIBΛΙΑ ΠΟΥ ΛΑΒΑΜΕ

Κώστας Κωστής, *Ο μύθος του ξένου ή η Pechiney στην Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999.

Στόχος του βιβλίου είναι να παρουσιάσει το πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ιδρύθηκε και λειτούργησε η επιχείρηση Αλουμίνιο της Ελλάδος Α.Ε., η πρώτη, ουσιαστικά, μονάδα βαριάς βιομηχανίας στην Ελλάδα, που αποτέλεσε κεντρικό στοιχείο πολιτικών και οικονομικών διενέξεων για μια μακρά περίοδο της ελληνικής μεταπολεμικής ιστορίας. Όλες οι πολιτικές παρατάξεις του τόπου, από την Κατοχή και μετά, θεωρούσαν την ίδρυση βιομηχανίας αλουμινίου ως βασικό στόχο της οικονομικής πολιτικής, όπως επισημαίνει ο συγγραφέας. Η οριστική σύμβαση μεταξύ ελληνικού δημοσίου και αναδόχων για την ίδρυση του Αλουμινίου της Ελλάδος Α.Ε. υπογράφεται τελικά στις 27 Αυγούστου 1960. Στη μελέτη αυτή παρουσιάζεται η πορεία της βιομηχανίας αυτής από την εποχή εκείνη ως σήμερα.

Τα κεφάλαια του βιβλίου: «Δύο ασυμβίβαστες απόψεις», «Η Pechiney στην Ελλάδα», «Μια αποικιακή σύμβαση;», «Η Ελλάδα γίνεται Καμερούν;», «Το μεσοδιάστημα (1961-1964)», «Η εποχή των σκανδάλων (1964-1966)», «Τα χρόνια της εδραίωσης (1966-1973)», «Μεταξύ των δύο κρίσεων (1973-1979)», «Στην εποχή της αποβιομηχάνισης».

Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Πορεία, Αθήνα 2000.

Πρόκειται για τη δεύτερη, αναθεωρημένη στο σύνολό της, έκδοση του βιβλίου που είχε κυκλοφορήσει για πρώτη φορά το 1990. Από τότε ως σήμερα μεσολάβησε μια δεκαετία που άρχισε το έτος της διακοσιετηρίδας της Γαλλικής Επανάστασης ως ανατολή της ελευθερίας για τους λαούς της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης [και] τελειώνει αφήνοντας πίσω της νεκρούς, ερείπια και απογοητεύσεις [...] Ο πανίσχυρος αυταρχισμός που αποδείχθηκε ενδημικός στην περιοχή με τις σωβινιστικές εκρήξεις και τις φρικαλεότητες τις οποίες αυτές συγκάλυψαν ως εθνικούς αγώνες, δεν οφείλεται μόνο στη βίαιη επιβολή του ολοκληρωτισμού επί της πλειοψηφίας των λαών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης κατά την περίοδο μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Αλλά, όπως επισημαίνει ο συγγραφέας στον πρόλογο της β' έκδοσης, προκειμένου να κατανοηθούν

τα προβλήματα της πολιτικής πράξης και ηθικής στην περιοχή, η ανάληψη οφείλει να αναχθεί στις απαρχές της νεωτερικότητας και στις στρεβλώσεις της διαδρομής των νεωτερικών ιδεών κατά τον δέκατο ένατο και τον πρώιμο εικοστό αιώνα. Αυτός είναι και ο στόχος της μελέτης αυτής.

Τα κεφάλαια του βιβλίου: «Η σφυρηλάτηση της επαναστατικής νοοτροπίας», «Η φιλελεύθερη κριτική της Γαλλικής Επανάστασης», «Ο Βαλκανικός Ριζοσπαστισμός».

Αλέξης Ηρακλείδης, Η Ελλάδα και ο «εξ ανατολών κίνδυνος», εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2001 (β' έκδοση).

Κύριος στόχος του βιβλίου να καταδείξει πόσο αδιέξοδη είναι για την Ελλάδα η πολιτική της αντιπαράθεσης με την Τουρκία και, αντιθέτως, πώς ο διάλογος μπορεί να οδηγήσει στην ομαλοποίηση των σχέσεων και σε λογικές, αμοιβαία αποδεκτές λύσεις στις διάφορες πτυχές της διένεξης από το Αιγαίο ως την Κύπρο. Αυτό που καθιστά άλυτες τις ελληνοτουρκικές διαφορές δεν είναι αυτές καθαυτές οι διαφορές αλλά το τεράστιο ψυχολογικό φράγμα που ορθώνεται ανάμεσα στις δύο χώρες και η άγνοια του ενός για τον άλλο. Τα πιο μεγάλα εμπόδια είναι ο φόβος και η αίσθηση απειλής που εδράζονται στις ιστορικές μνήμες, και έχουν ως συνέπεια την αμοιβαία καχυποψία και δαιμονοποίηση.

Το βιβλίο χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο, «Η οπτική της αντιπαράθεσης με την Τουρκία: μια συνολική κριτική», ο συγγραφέας εξετάζει το λόγο διανοουμένων που εκφράζουν απόψεις οι οποίες εμπίπτουν στις εξής κατηγορίες: Ο εθνικιστικός λόγος, Ο θρησκευτικός εθνικισμός: η νεοορθοδοξία, Γεωπολιτική και πόλεμος, Ρεαλισμός, Εθνική στρατηγική και αποτροπή. Στο δεύτερο, «Οι ελληνοτουρκικές διαφορές στην προβληματική της ειρήνης και ασφάλειας», ο συγγραφέας παρουσιάζει τις δικές του θέσεις στα παρακάτω ζητήματα: Διελκυστίνδες: οι διαφορές στο Αιγαίο και η αναζήτηση λύσεων, Ο γόρδιος δεσμός του Κυπριακού: ανασκόπηση και αναζήτηση λύσης, Ιστορική μνήμη και σημερινά προβλήματα: οι μειονότητες. Προλεγόμενα στην έκδοση έχουν γράψει ο Λεωνίδας Κύρκος και ο Μιχάλης Παπακωνσταντίνου.

Μιχάλης Σπουρδαλάκης - Κώστας Μποτόπουλος - Θανάσης Ξηρός - Χρυσάνθος Τάσης (επιμ.), *Ευρωπαϊκό Σοσιαλιστικό Κόμμα: Προκλήσεις και προοπτικές*, ΙΣΤΑΜΕ, Αθήνα 2001.

Η μελέτη παρουσιάζει τη συγκεκριμένη θεσμική εξέλιξη του Ευρωπαϊκού Σοσιαλιστικού Κόμματος και προσπαθεί να προτείνει ένα πλαίσιο κατανόησης των παραμέτρων και των προκλήσεων που αντιμετωπίζει προοπτικά η οικοδόμησή του. Αυτές με τη σειρά τους εξηγούν και τη διαπιστούμενη παθητικότητα των κομμάτων-μελών στην οικοδόμηση ενός πραγματικού Ευρωπαϊκού Σοσιαλιστικού Κόμματος.

Στο πρώτο κεφάλαιο, «Θεωρητικό πλαίσιο και οι προκλήσεις της συγκυρίας», εξετάζεται το φαινόμενο της «παρακμής» των πολιτικών κομμάτων και των προκλήσεων που αυτά αντιμετωπίζουν από τις υπερεθνικές συγκροτήσεις με ιδιαίτερη αναφορά στα αριστερά κόμματα. Στο δεύτερο, «Το κομματικό φαινόμενο στην Ε.Ε.: Μια όχι εύκολη υπόθεση», αναλύονται τα θεσμικά και πραγματικά προβλήματα που συναντάει στο επίπεδο της Ε.Ε. η προσπάθεια συγκρότησης πραγματικά υπερεθνικών κομμάτων. Στο τρίτο κεφάλαιο, «Σύντομη ιστορία της Σοσιαλιστικής Διεθνούς και του ΕΣΚ», παρουσιάζεται η ιστορική διαδρομή της εξέλιξης της συνεργασίας των Ευρωπαίων Σοσιαλιστών. Στο τέταρτο, «Οργάνωση και λειτουργία του ΕΣΚ», αναλύεται ο τρόπος οργάνωσης και λειτουργίας του Κόμματος και της Ομάδας του ευρωπαϊκού κοινοβουλίου. Ακολουθεί το πέμπτο κεφάλαιο, «Συμπεράσματα Προοπτικές» και το «Επίμετρο: Οι δυνατότητες παρέμβασης του ΠΑΣΟΚ». Στην έκδοση συμπεριλαμβάνονται τα παραρτήματα: «ΕΣΚ. Το καταστατικό», «Τα μέλη», «Αποτελέσματα Ευρωεκλογών», «Πρόεδρος και αντιπρόεδροι», «Τα Συνέδρια», «Παρουσίαση των κομμάτων-μελών». Η μελέτη έχει στηριχτεί κυρίως σε πρωτογενείς πηγές του ΕΣΚ και των κομμάτων-μελών του, καθώς και σε δευτερογενείς πηγές.

Επιμέλεια: Μαργλέν Λογοθέτη

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ

Δημήτρης Κ. Ξενάκης, *Transforming Regional Orders: The Helsinki and Barcelona Process Compared*, 300 σελ. Πανεπιστήμιο Exeter, School of Historical, Political and Sociological Studies, Ιανουάριος 2000, Επιβλέπων: Δημήτρης Χρυσόχοου.

Έντονο επιστημονικό ενδιαφέρον έχει παρατηρηθεί μετά το 1989 για τις ευρω-μεσογειακές σχέσεις, ενδιαφέρον που εστιάζεται κυρίως στην επίλυση προβλημάτων συλλογικής δράσης, στην εκπλήρωση περιφερειακών συνθηκών σταθερότητας, στη διαχείριση πολύπλοκης αλληλεξάρτησης αλλά και στην επιτυχημένη εξισορρόπηση μεταξύ τάξης και αλλαγής. Σε αυτό το πλαίσιο, η διατριβή αυτή επιχειρεί μία συγκριτική ανάλυση δύο διεθνών φαινομένων, της Ευρω-Μεσογειακής Συνεργασίας (ΕΜΣ) –γνωστής και ως Διαδικασίας της Βαρκελώνης– ως ένα διεθνές καθεστώς αναδόμησης και διαχείρισης στις Μεσογειακής περιφέρειας ενόψει των νέων προκλήσεων που επιφέρει η παγκοσμιοποίηση, και της Διάσκεψης και μετέπειτα Οργανισμού για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη (Δ/ΟΑΣΕ) –και της αντίστοιχης Διαδικασίας του Ελσίνκι– ως μηχανισμού μετασχηματισμού του διεθνούς συστήματος.

Η μελέτη περιστρέφεται γύρω από τέσσερις αλληλένδετους ερευνητικούς στόχους. Πρώτον, εξετάζει τα προβλήματα, τις ασυμμετρίες και την πολυπλοκότητα τόσο του ευρω-μεσογειακού συστήματος όσο και του αντίστοιχου ευρωπαϊκού από το 1945 έως σήμερα, αποδίδοντας ωστόσο ιδιαίτερη έμφαση στη μεταψυχροπολεμική περίοδο. Δεύτερον, αποπειράται να συλλάβει εννοιολογικά, να κατηγοριοποιήσει θεωρητικά την ΕΜΣ στο πλαίσιο της διεθνούς οργάνωσης υπό το φως της εμπειρίας της Δ/ΟΑΣΕ, και να οριοθετήσει παράλληλα το βαθμό στον οποίο αυτή είναι κατάλληλη και εφαρμόσιμη στην αναζήτηση βιώσιμων λύσεων στις προκλήσεις που αντιμετωπίζει ο ευρω-μεσογειακός χώρος. Τρίτον, εξερευνά τα πλεονεκτήματα μιας μακροσκοπικής συγκριτικής προσέγγισης, τόσο για την εξήγηση όσο και για την κατανόηση διεθνών διαδικασιών *μετασχηματισμού* και *οργάνωσης* περιφερειακών τάξεων, που βρίσκονται σε μεταβατικό στάδιο. Τέλος, καθορίζει τα όρια και τις προοπτικές μιας θεσμοποιημένης διαχείρισης των ασταθών περιφερειακών αλληλεξαρτήσεων, καθώς και τις κανονιστικές (normative) αλλά και εμπειρικές συνθήκες για την ανακατασκευή και τη σταθεροποίηση του αναδυόμενου ευρω-μεσογειακού συστήματος.

Αναμφισβήτητα, η κάθετη ανάλυση των δύο ετερογενών διεθνών συστημάτων όπου η Δ/ΟΑΣΕ και η ΕΜΣ λαμβάνουν χώρα, αποτελεί απαραίτητο στοιχείο για την εγκυρότητα των ερευνητικών ευρημάτων, καθώς οι κατακλυσμαϊκές αλλαγές μετά το 1989 έχουν αναμφισβήτητα αλλάξει όχι μόνο όλες τις απαντήσεις, αλλά και όλες τις ερωτήσεις σε θέματα διεθνούς πολιτικής. Όσον αφορά τα διαφορετικά πλαίσια των δύο υπό σύγκριση φαινομένων, ιδιαίτερη προσοχή αποδίδεται στους εμπλεκόμενους στις πολυδιάστατες δομές τους, στα διαφορετικά τους κίνητρα, στις στρατηγικές επιπτώσεις από την εφαρμογή των συμφωνημένων αρχών, αλλά και στη βαθμιαία εμφάνιση κανόνων στην άναρχη συμπεριφορά των δρώντων. Ωστόσο, η μελέτη των δύο πανομοιότυπων αλλά και συνάμα ετεροχρονισμένων διεθνών φαινομένων πραγματοποιείται μέσω μιας οργανωμένης σε φάσεις εξέλιξης (process-phased) μεθόδου ανάλυσης, αλλά και ενός διαχρονικού και μη-συγχρονιστικού αναλογικού διαλογισμού (cross-time asynchronic analogical reasoning), όπου διαφορετικά στάδια εξέλιξης των διαδικασιών αντιστοιχούν σε διαφορετικά πλαίσια διεθνούς συνεργασίας. Η ανάλυση επίσης διευρύνεται ώστε να συμπεριλάβει κρίσιμες καμπές, αποφασιστικές κρίσεις, καθώς και κατευθυντήρια του συστήματος γεγονότα που επέτρεψαν τη μετάβαση από το ένα στάδιο εξέλιξης στο επόμενο.

Στοιχεία της ευρωπαϊκής εμπειρίας μας εφοδιάζουν με το απαραίτητο γνωστικό κεφάλαιο για τη θεωρητική κατηγοριοποίηση της ΕΜΣ. Πιο αναλυτικά, ο ΟΑΣΕ ξεκίνησε το 1975 με τη Διακήρυξη του Ελσίνκι, ως μια «Διάσκεψη» ενσαρκώνοντας ένα φόρουμ διεθνούς διπλωματίας, αργότερα μετατράπηκε σε ένα «διεθνές καθεστώς» με την ανάπτυξη συγκεκριμένων κανονιστικών δεσμεύσεων και θεσμικών μηχανισμών, ενώ κατέληξε σήμερα να είναι ένας πλήρης «Οργανισμός» αποκτώντας επιχειρησιακή αυτονομία. Από την άλλη πλευρά, σχετικά πρόσφατα εκδηλώθηκε μία προσπάθεια συστηματοποίησης των ευρω-μεσογειακών σχέσεων με τη Διακήρυξη της Βαρκελώνης το Νοέμβριο του 1995, που προσέφερε την από καιρό προσδοκώμενη πλατφόρμα για την ανάδειξη ενός πολυμερούς πλαισίου συνεργασίας, με αδύνατη αρχικά, αλλά πολλά υποσχόμενη θεσμική φυσιογνωμία. Στη βάση αυτή, η ΕΜΣ μπορεί να ιδωθεί θεωρητικά σαν κάτι παραπάνω από έναν απλό συνεταιρισμό κρατών, όπως αυτός γίνεται συμβατικά κατανοητός. Ο κύριος λόγος ενός τέτοιου ισχυρισμού, είναι ότι υπάρχουν αναμφισβήτητα χαρακτηριστικά ενός διεθνούς καθεστώτος εν τη γενέσει στις δομές της ΕΜΣ, όπως η ανάπτυξη γενικών κανόνων «καλής διακυβέρνησης» (good governance) αλλά και η θεσμοθέτηση μηχανισμών συλλογικής δράσης.

Εάν οι κανονιστικές επιπτώσεις των συμφωνηθέντων αρχών στη Βαρκελώνη και στο Ελσίνκι αντιμετωπιστούν ως συμβατές με αναφορά την εμφάνιση νέων μορφών διεθνούς συνεργασίας, τότε το μοντέλο των αλληλεξαρτώμενων πυλώνων (baskets) που αναγνωρίζει την αλληλένδετη σχέση ανάμεσα στις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις της α-

σφάλειας αλλά και το πρόγραμμα εργασίας (follow up) αποτελούν επιτυχημένη μέθοδο διευθέτησης και υπερεκμετάλλευσης πιθανών εμποδίων στο σχηματισμό διεθνών καθεστώτων. Αυτός αφορά τη διαδικασία ανάπτυξης θεσμών που, σύμφωνα με τον Young, συνίστανται από συμφωνημένες αρχές, νόρμες, κανόνες, προγράμματα και διαδικασίες λήψης αποφάσεων που ρυθμίζουν σχέσεις και αλληλεπιδράσεις σε συγκεκριμένες θεματικές περιοχές. Εν ολίγοις, μολονότι οι δύο διαδικασίες επινοήθηκαν με στόχο τη διαχείριση διαφορετικών τύπων και επιπέδων αλληλεξάρτησης, η παράλληλη ανάλυση των μορφών συστηματικής πολυπλοκότητας και θεσμικής δυναμικής τους αναδεικνύεται σε ένα ικανό αναλυτικό πρίσμα εξακρίβωσης των στοιχείων εναρμόνισης, ή και αντίστροφα, θεσμικής και πολιτικής τους διαφοροποίησης.

Αυτή η διατριβή υποστηρίζει ότι σημαντικές γνώσεις μπορούν να αναζητηθούν στην προσπάθεια εξεύρεσης βιώσιμων λύσεων στα καιρία προβλήματα διακυβέρνησης του ευρω-μεσογειακού χώρου, αλλά και στην ακριβέστερη απεικόνιση των προσδοκιών για την εξέλιξη της Διαδικασίας της Βαρκελώνης υπό το φως της διεθνούς εμπειρίας. Συγκεκριμένα, προκύπτει ότι οι μηχανισμοί που ενσωματώθηκαν στην ΔΑΣΕ αποτελούν ορόσημο για το σχηματισμό και την επιτυχή διαχείριση διεθνών καθεστώτων εκτεταμένης κλίμακας, την ανάπτυξη μιας συνεργατικής κουλτούρας, καθώς και την κατασκευή μιας «γνωστικής περιφέρειας» (cognitive-region) βασισμένης σε έναν εφαρμόσιμο πολυμερισμό. Ωστόσο η ελαστικότητα της Διαδικασίας της Βαρκελώνης, ο τρόπος με τον οποίο αυτή εκτιμάται από τους συμμετέχοντες, και οι τρόποι με τους οποίους οι κανόνες της μπορούν να συμβάλουν στην επίτευξη συμφωνίας στη βάση της αμοιβαιότητας οριοθετούν τις προοπτικές απόκτησης επιχειρησιακών δυνατοτήτων και προσαρμογής των δομών της σε μια πολιτική δημιουργικής θεσμικής διευθέτησης. Η δημιουργία μόνιμων μηχανισμών συνεργασίας, κατά το παράδειγμα του Ελσίνκι, που θα καλύψουν το ευρω-μεσογειακό θεσμικό κενό αλλά και η ενίσχυση των διαδικασιών λήψης αποφάσεων πρέπει να θεωρούνται ως τα καθοριστικότερα βήματα για την επιτυχή εξέλιξη της ΕΜΣ. Αναμφισβήτητο όμως, υπάρχει ανάγκη για περαιτέρω καινοτόμο συλλογισμό που, εκτός από την εμπειρία του Ελσίνκι, θα συμπεριλάβει στην ατζέντα του μια σειρά μηχανισμών μετασχηματισμού που θα αποσαφηνίσουν την πολύπλοκη μεσογειακή πραγματικότητα, θα απορροφήσουν τους κραδασμούς από τις διαδικασίες περιφερειακής αλλαγής και οργάνωσης και θα σταθεροποιήσουν το αναδυόμενο ευρω-μεσογειακό σύστημα.

ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΑ

ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Από τον Ιανουάριο του 2001 η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, σε μια προσπάθεια ευρύτερη διάδοσης των δραστηριοτήτων της, εγκαινίασε την ιστοσελίδα του περιοδικού. Η ιστοσελίδα περιλαμβάνει πλήρες αρχείο παλαιών τευχών του περιοδικού με πίνακα περιεχομένων και περίληψη κάθε άρθρου (οι περιλήψεις δημοσιεύονται από το τεύχος 10 και επόμενα), αλφαβητικό ευρετήριο συγγραφέων καθώς και θεματικό ευρετήριο άρθρων. Στο τελευταίο ευρετήριο τα άρθρα κατανέμονται ανά θεματική περιοχή προκειμένου ο αναγνώστης να έχει τη δυνατότητα άμεσης ενημέρωσης πάνω στις επιστημονικές περιοχές του ενδιαφέροντος του. Παράλληλα, δημιουργήθηκε ξεχωριστή ενότητα η οποία περιλαμβάνει συνδέσεις (Links) με τους δικτυακούς τόπους πανεπιστημιακών τμημάτων πολιτικών και κοινωνικών επιστημών, ερευνητικών ιδρυμάτων, επιστημονικών περιοδικών και λοιπών τόπων σχετικού ενδιαφέροντος.

Τέλος σε ξεχωριστό μέρος της ιστοσελίδας φιλοξενούνται πληροφορίες για την Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, με ενότητες για την ιστορία της, τις εκδοτικές και άλλες δραστηριότητες της, κλπ.

Ας σημειωθεί ότι η ιστοσελίδα περιλαμβάνει και αγγλική έκδοση με όλον τον διαθέσιμο όγκο των πληροφοριών της.

Η διεύθυνση της ιστοσελίδας είναι: <http://www.cc.uoa.gr/~hpsagr>

Επιμέλεια: **Μανίνα Κακεπάκη**

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΣ

ΝΙΚΟΣ ΒΕΝΤΟΥΡΗΣ [†2001]

Τον Φεβρουάριο του τρέχοντος έτους απεβίωσε απροσδόκητα κατά τη διάρκεια ενός συνεδρίου της Südost-Europa Gesellschaft στο Regensburg ο γνωστότερος ελληνικής καταγωγής πολιτικός επιστήμων στη Γερμανία Νίκος Βεντούρης. Ήταν παντρεμένος με την Εύα Βεντούρη. Για τον ελληνισμό της Νότιας Γερμανίας είχε αναδειχθεί σε μια προσωπικότητα αναφοράς.

Μετά την αναγόρευσή του διαδοχικά σε διδάκτορα των Πολιτικών Επιστημών και υφηγητή, ο Νίκος Βεντούρης εξελέγη το 1977 καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Tübingen. Στο έργο του αντανakλάται ένας συνδυασμός φιλελεύθερου πνεύματος, ηθικής αυστηρότητας και αναλυτικής οξύτητας, που συχνά έπαιρνε διαστάσεις ακαδημαϊκής πολεμικής. Έτσι, διατηρούσε την απόστασή του από τα κέντρα εξουσίας.

Ο Νίκος Βεντούρης διερευνούσε στα έργα του τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, αναδεικνύοντας την πολιτισμική της διάσταση. Στο πλαίσιο αυτό, ήταν φυσικό να τον απασχολεί η θέση της Ελλάδας στην Ευρώπη. Υποστήριζε ότι οι πνευματικές ρίζες της Ευρώπης δεν μπορούν να συρρικνωθούν στο χώρο της καρολίγγειας αυτοκρατορίας, αλλά πρέπει να αναζητηθούν στον μεσογειακό χώρο. Υποστήριζε, ακόμη, ότι η ταυτότητα των ατόμων στον σημερινό κόσμο πρέπει να στηρίζεται σε μια ανανεωμένη και ενταγμένη σε ένα ευρωπαϊκό πλαίσιο υποδοχής εθνική συνείδηση. Στο ευρύ πεδίο των ενδιαφερόντων του ανήκε και η ευαισθητοποίηση των νεότερων ακαδημαϊκών σε βασικά ζητήματα μεθοδολογίας των κοινωνικών επιστημών.

Ο Νίκος Βεντούρης ήταν από τους πρώτους που κατέγραψαν τις επιπτώσεις του «1989» για την εξέλιξη των ευρωπαϊκών θεσμών, και πίστευε ότι η ενσωμάτωση των χωρών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης συνολικά στην Ε.Ε. ήταν και αναπόφευκτη και αναγκαία για ιστορικούς, πολιτισμικούς, οικονομικούς και πο-

λιτικούς λόγους. Τα τελευταία χρόνια είχε αναλάβει πρωτοβουλίες για την εμπάθυνση του διαλόγου ανάμεσα σε Έλληνες, Τούρκους και Γερμανούς ακαδημαϊκούς και πολιτικούς. Τις πρωτοβουλίες αυτές εννοούσαν η πρόσφατη αναθεώρηση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, οι «δεύτερες σκέψεις» στη Γερμανία για το τουρκικό ζήτημα και η δραματική προσπάθεια της γείτονος να απαντήσει θετικά στην ευρωπαϊκή πρόκληση.

Ο Ν. Βεντούρης μάς κληροδότησε πολυάριθμες δημοσιεύσεις-μονογραφίες, συνεισφορές σε συλλογικούς τόμους, άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά. Στην ελληνική γλώσσα ξεχωρίζουν: *Πολιτική κουλτούρα*, Παπαζήσης, Αθήνα 1977· *Θέματα σύγχρονης πολιτικής επιστήμης*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978. Στα γερμανικά (επιλογή): *Griechenland und die EG, die soziopolitischen Rahmenbedingungen griechischer Europapolitik*, Tübingen 1990· *Föderalismus und die Architektur der Europäischen Integration* (επιμ.), Μόναχο 1994· *Einführung in die Methodik der Sozialwissenschaften*, Tübingen 1995.

ΠΑΝΟΣ ΚΑΖΑΚΟΣ

RICHARD CLOWARD [†2001]

Στις 20 Αυγούστου του 2001 έφυγε από τη ζωή ο Richard Cloward, καθηγητής επί 47 χρόνια στο Columbia University και συγγραφέας πολλών βιβλίων που επηρέασαν ιδιαίτερα την αμερικανική πραγματικότητα, όπως το *Delinquency and Opportunity* (με τον Lloyd E. Ohlin), καθώς και τα *Regulating the Poor*, και *Why Americans Don't Vote* (με την Frances Fox Piven). Τον Richard Cloward είχαμε την ευκαιρία να γνωρίσουμε από κοντά όταν, το φθινόπωρο του 1999, επισκέφτηκε, μαζί με την Frances Fox Piven, την Αθήνα για να συμμετάσχει στο συνέδριο *Η Πολιτική σήμερα. Διεθνές συνέδριο στη μνήμη του Νίκου Πουλαντζά* που διοργανώθηκε από την Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης.¹ Σε όλη του τη ζωή ο Richard Cloward κατάφερε να συνδυάσει θεωρία και πράξη. Υπήρξε ιδρυ-

1. Frances Fox Piven, «Μορφές εξουσίας και παγκοσμιοποίηση», στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Άλκης Ρήγος και Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Η Πολιτική σήμερα. Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001, σ. 295-315.

τής του *Mobilization for Youth*, ένα πρότυπο ομοσπονδιακών προγραμμάτων κατά της φτώχειας τη δεκαετία του '60. Σημαντική ήταν η συμβολή του στην ίδρυση του *National Welfare Rights Organization*, που κινητοποιούσε τους φτωχούς προκειμένου να βελτιωθούν οι παροχές του κράτους πρόνοιας. Υπήρξε ιδρυτής του Human SERVE, που είχε στόχο την κινητοποίηση των εργαζομένων στις κοινωνικές υπηρεσίες προκειμένου να καταγράψουν τα εκατομμύρια των ατόμων με χαμηλό εισόδημα, τα οποία δεν είχαν εγγραφεί στους εκλογικούς καταλόγους και συνεπώς δεν είχαν δικαίωμα ψήφου. Το Human SERVE το 1993 βοήθησε στην υιοθέτηση του Motor Voter Act, που εισήγαγε τη διευκόλυνση της άσκησης του δικαιώματος ψήφου.²

ΜΑΡΑΕΝ ΔΟΓΟΘΕΤΗ

2. Για μια λεπτομερή αναφορά στη δραστηριοποίηση του Richard Cloward στην κατεύθυνση της ενίσχυσης του κράτους πρόνοιας στις ΗΠΑ, «Σοσιαλιστική ανάλυση και οργάνωση», στο *501 χρόνια μετά. Κοινωνικά κινήματα και ανταγωνισμοί στις Ε.Π.Α., σήμερα*, Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα 1993 (συνέντευξη των Richard Cloward και Frances Fox Piven στο περιοδικό *Radical America*).

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Editorial Board M. Agelidis, Y. Voulgaris, N. Diamandouros, El. Katsoulis, P. Kitromilides, Th. Couloumbis, C. Lyrintzis, El. Nicolacopoulos, A. Rigos, C. Spanou, M. Spourdalakis

Executive Board P. Valianos, D. Gravaris, N. Demertzis, L. Louvi, G. Moschonas, G. Pagoulatos, D. A. Sotiropoulos

Co-ordinator D. A. Sotiropoulos ~ **Book-Review editor** D. Gravaris ~ **Technical Assistant** M. Logotheti ~ **Financial Assistant** M. Sitara ~ **Public Relations** V. Aranitou

Scientific Board N. Alivizatos, Th. Veremis, P. Getimis, G. Dertilis, P. Kazakos, D. Kyratas, A. Liakos, Th. Lipowatz, D. Madianou, A. Makridimitris, G. Mavrogordatos, A.-Y. D. Metaxas, N. Mouzelis, M. Pantelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarchis, C. Rozakis, P. Sourlas, K. Stamatias, K. Tsoukalas, L. Tsoukalis, A. Fatouros, A. Fragoudaki, D. Charalambis, Th. Chadjipandelis, K. Psychopedis

Address Hellenic Political Science Association, 19 Omirou Str., 106 72 Athens, Greece, Tel & Fax +30-1-3614298, e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Secretariat: M. Sitara

Copyright. Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually, Price 2000 Dr. Subscriptions: Individuals 4000, Foreign 10000, Institutions 20000, Students 3000. Subscriptions should be sent to HPSA Secretariat.

MICHALIS I. TSINISIZELIS – DIMITRIS CHRISOCHOOU

ON THE SPACE OF THE EUROPEAN POLITY

This article addresses the question of the qualitative transformation of the European Union (EU) from an inchoate and nebulous political space into a democratically organised *res publica*. The envisaged transformation should be based on the principles of civic deliberation and substantive public engagement in the governance of the emerging EU order post-Amsterdam. The emphasis is on the normative qualities of the transformative processes currently underlying the formation of a demos-oriented European polity. The general assessment is that a European civic space may come about as a result of deepening transnational citizenship rights and the institutionalisation of European civic competence.

IRAKLIS MAVRIDIS

CONTEMPORARY TRENDS IN THE THEORY OF IDEOLOGY:
DECONSTRUCTION AND THE CRITIQUE OF IDEOLOGY

In this article we examine some of the contemporary post-marxist and post-structuralist approaches to the theory of ideology, and in particular those of Michel Foucault and Ernesto Laclau, each one focusing on different problems of the classical theories of ideology. We point out especially the problems concerning the definition and the foundation of the notion of ideology as misrecognition. Following this, we examine the possible relations between a critique of ideology and the strategies of deconstruction (Jacques Derrida) in order to conclude that, under specific conditions and terms, deconstruction can also play –to the extent that it can take into consideration the issues of antagonism, power and hegemony– the role of a critique of ideology.

ANTONIS KARVOYNIS

THE NEW LABOUR PARTY AND MORALITY:
A STUDY OF THE IDEOLOGICAL CHANGE OF BRITISH SOCIALISTS

A common view of ideologies distinguishes between their operative policies and ethical foundations. The ethical foundations are protected: they remain stable while the policies are subject to the flux of changing circumstances. This paper uses a study of New Labour to suggest, on the contrary, that changes in policy entails changes in ethical principles – the relationship between the two is reciprocal, not hierarchical. New Labour's response to three policy problems is considered with each response being shown to have led to changes in the socialist ethic. The responses to inflation, the underclass, and new working-class aspirations entailed respectively changes in the ideals of social justice, citizenship, and community.

ANTREAS ANTONIADIS

CONSTRUCTING (WORLD) POLITICS:
THE ROLE AND FUNCTION OF EPISTEMIC COMMUNITIES

The main claim of this article is that epistemic communities, by controlling knowledge, possess and exercise decisive power in the «interaction game» of the construction of the world politics *reality*. The logic of this argument is as follows: *Social reality* is produced and reproduced through social interactions. In this «game» of interactions not all the «players» have the same role and power. As long as *reality is mainly knowledge about this reality*, those players who possess and control knowledge have a dominant role in the game.

Moreover, this paper argues that epistemic communities are not a single, coherent body. The *discourse theory* is employed here to elucidate that epistemic communities in their effort to establish their discourses and their visions in societies, struggle with each other. Through this analysis, the knowledge-power relationships, which are developed between epistemic communities and *political power*, are exemplified.

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο. Οι εργασίες που υποβάλλονται δεν πρέπει να έχουν δημοσιευτεί (με οποιαδήποτε μορφή, ολικώς ή μερικώς) σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο, και θα πρέπει να ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας, όπως η επαρκής σύνδεση με την τρέχουσα διεθνή βιβλιογραφία. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν θα το δημοσιεύσουν σε άλλο έντυπο.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή δισκέτας PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο είναι υποχρεωτική. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου για Mac ή σε Word (μέχρι την έκδοση Word 97). Η έκταση του κειμένου πρέπει να είναι τουλάχιστον 7.000 λέξεις και να μην ξεπερνά τις 12.000 λέξεις. Δεκτά γίνονται και βιβλιογραφικά δοκίμια μέχρι 8.000 λέξεις.

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες. Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος, σε ξεχωριστή σελίδα και συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια μ' αυτήν της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα. Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές ελεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται (α) από περίληψη έως 150 λέξεις στα ελληνικά και στα αγγλικά, (β) από βιογραφικό/βιβλιογραφικό σημείωμα 5-6 γραμμών στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει το χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να πάρουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής.

Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

Η ευρωπαϊκή πολιτεία

Μιχάλης Ι. Τσινισιζέλης - Δημήτρης Ν. Χρυσόχου
Οριοθετώντας τον ευρωπαϊκό πολιτειακό χώρο

Ιδεολογία, Ηθική, Επιστήμη

Ηρακλής Μαυρίδης

*Σύγχρονες τάσεις στη θεωρία της ιδεολογίας:
κριτική της ιδεολογίας και αποδόμηση*

Αντώνης Καρβούνης

*Νέο Εργατικό Κόμμα και ηθική: Μελέτη πάνω στην
ιδεολογική αλλαγή των Βρετανών Σοσιαλιστών*

Ανδρέας Αντωνιάδης

*Κατασκευάζοντας την (παγκόσμια) πολιτική:
ο ρόλος και η λειτουργία των επιστημονικών
κοινοτήτων*

Αντιβολές - Διάλογος

Βιβλιοκριτικές

Νοέμβριο
2001

ISSN

MD0006025880